

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА “КРОК”**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МИКОЛАЄНКО ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 340.13

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ
НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ
ПРОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ /Миколаєнко Ю. І./

Науковий керівник:
Француз Анатолій Йосипович
доктор юридичних наук, доцент,
Герой України, заслужений юрист України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Миколаєнко Ю.І. Теоретико-правові засади реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2019.

Дисертаційна робота є одним із перших у вітчизняній правовій науці комплексним дослідженням теоретичних засад реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, що виконане на монографічному рівні.

Представлена кваліфікаційна наукова праця складається з трьох розділів, у першому з яких викладені історичні, теоретичні й методологічні засади дослідження прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Зокрема, в першому підрозділі даного розділу, який присвячено історико-правовим аспектам становлення і розвитку прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях, суттєво удосконалена періодизація генези цих прав в Україні у контексті особливостей її державно-правового розвитку. Запропоновано розподілити цей процес на сім історичних етапів, а саме: заснування перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму і розвиток договірного права часів Київської Русі (X ст. – перша половина XIII ст.); період дії польсько-литовського та московського законодавств (друга половина XIV ст. – 1721 р.); правові акти часів Запорізької Січі й Гетьманщини (друга половина XVI ст. – 1764 р.); законодавство щодо правового регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання за часів перебування українських земель у складі Російської й Австро-Угорської імперій (1721 – 1918 рр.); конституційне закріплення

права на свободу пересування у добу українського національного відродження (1917 – 1921 рр.); законодавство радянського періоду (1917 – 1991 рр.) і законодавство про права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання незалежної України (1991 р. – донині).

У другому підрозділі першого розділу вперше на монографічному рівні досліджуються права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання крізь призму основних концепцій сучасного праворозуміння, що дозволило вперше надати визначення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на основі інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння і визначити їх як правові можливості, визнані природними та невід’ємними, що обумовлені соціальною реальністю й необхідні для задоволення кожного у здійсненні своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання з метою гармонійної організації своєї життєдіяльності, що гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності.

Третій підрозділ першого розділу присвячений аналізу поняття й сутності прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, а також визначенню їх місця в системі основних прав і свобод людини. Обґрунтовано, що право людини на свободу пересування та право людини на вільний вибір місця проживання є окремими конституційними правами, які можливо ототожнювати лише з погляду розуміння однорідності їх правової природи, властивостей, але ніяк не нормативно визначених правомочностей, які включає у себе кожне з цих прав. У підрозділі, серед іншого, отримали подальшого розвитку наукові підходи щодо синонімічності понять «право» і «свобода» у контексті розуміння змісту прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання й твердження про недоцільність використання у чинному законодавстві України терміна «місце перебування» для відображення сутнісного наповнення права людини на вільний вибір місця проживання в Україні.

Другий розділ дисертаційного дослідження розкриває теоретичні питання механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Так, у його першому підрозділі, присвяченому розкриттю поняття й структури механізму реалізації цих прав людини, отримало подальшого наукового розвитку визначення поняття «реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти певний процес як сукупність законодавчо визначених дій, спрямованих на задоволення суб'єктом своїх потреб у вільному пересуванні територією України і вільній зміні місця проживання за відсутності підстав застосування законодавчо визначених обмежень щодо задоволення цих благ (соціальних цінностей), а також удосконалено визначення механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, який слід розглядати як діяльнісно-вольовий процес, що забезпечує втілення у життя таких благ, як свобода пересування та вільний вибір місця проживання, в якому головна увага зосереджується на діях уповноважених та зобов'язаних суб'єктів, а норма права виступає у цьому механізмі лише окремим елементом, поряд з іншими. Крім того, на підставі проведеного дослідження вперше визначено п'ять основних стадій реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

У другому підрозділі даного розділу дисертації, у якому досліджуються правовідносини як основна форма механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, вперше запропоновано авторське узагальнююче визначення поняття «правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», під яким слід розуміти врегульовані нормами права суспільні відносини, змістом яких є правовий зв'язок між відповідними суб'єктами (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами тощо) у формі

взаємно кореспондуючих прав і обов'язків, закріплених у відповідних нормативно-правових актах, що реалізуються та виконуються стосовно чітко визначеного об'єкта (поведінки учасників цих відносин, немайнового блага – свободи пересування по території України, вільного вибору місця проживання), а підставами виникнення, зміни, припинення або поновлення цих правовідносин є відповідні юридичні факти.

Аналіз теоретичних питань обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, який проведено у третьому підрозділі другого розділу дисертаційного дослідження, дозволив уперше запропонувати узагальнене визначення поняття «обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти законодавчо визначені й запроваджені відповідними правозастосовними органами на певній території держави або стосовно певної категорії осіб обмеження у процесі реалізації даних прав, що спрямовані на захист прав і свобод громадян, національної безпеки та територіальної цілісності держави, на охорону здоров'я населення й громадського порядку, забезпечуючи оптимальну рівновагу інтересів особи, суспільства і держави. До того ж, отримала подальшого розвитку наукова позиція щодо доцільності визначення вичерпного переліку обмежень права на свободу пересування саме у Законі «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

Третій розділ дисертаційного дослідження присвячений дослідженню гарантій реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання й складається з трьох підрозділів. У першому з них, у якому детально подається перелік державних та громадських інституцій у механізмі гарантування реалізації цих прав людини, розкрито роль і місце таких інституцій, удосконалено визначення гарантій реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, під якими слід розуміти сукупність політичних, економічних, соціальних, правових й інших умов, засобів, способів, що створюються або забезпечуються з боку

державних та громадських інституцій для повноцінної реалізації свободи пересування і вільного вибору місця проживання в Україні, а також охорони цих прав.

У другому підрозділі третього розділу аналізуються питання судового захисту як важливої гарантії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання і визначається, що конституційне право людини на судовий захист в Україні стосовно прав людини на захист свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні слід розглядати як гарантовані законом можливості для кожного самотійно звертатися до судових органів і вчиняти дії з використанням відповідних способів та засобів захисту, які спрямовані на усунення загрози порушення цих прав, а також припинення порушення й усунення наслідків їх порушення.

Останній підрозділ третього розділу дисертації, присвячений розгляду міжнародно-правових стандартів здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, дав змогу зробити висновок про те, що чинні принципи й норми міжнародного права істотно доповнюють відповідні положення національних правових систем, і запропонувати авторське визначення поняття «міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під якими слід розуміти загальновизнані, авторитетні, уніфіковані, типові принципи й норми здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, розроблені міжнародним співтовариством і закріплені у джерелах міжнародного права обов'язкового та рекомендаційного характеру.

Ключові слова: права людини, право людини на свободу пересування, право людини на вільний вибір місця проживання, вільне пересування, місце проживання, реєстрація місця проживання, механізм реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, гарантії

реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

ANNOTATION

Mykolaienko Y.I. Theoretical and Legal Foundations of the Exercise of Human Rights to Freedom of Movement and Free Choice of Residence in Ukraine – Research paper, submitted as a manuscript in support of candidature for an academic degree.

Dissertation for the Candidate of Law Degree in the specialty 12.00.01 "Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies". – KROK University of Economics and Law, Kyiv, 2019.

This dissertation is one of the first comprehensive researches in the national legal theory and law studies concerning theoretical foundations of the realization of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence in Ukraine, prepared at a level of quality equal to the monograph.

The research paper consists of three sections, the first of which outlines the historical, theoretical and methodological principles of human rights research on freedom of movement and free choice of place of residence. In particular, in the first chapter of this section, which deals with the historical and legal aspects of the establishment and development of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence on Ukrainian lands, the periodization of the genesis of these rights in Ukraine in the context of the peculiarities of its legal and political development is significantly improved. It is proposed to divide this process into seven historical stages, namely: the establishment of the first political and legal elements of the passport-registration regime and the development of the treaty law of the times of Kievan Rus (from 10th to first half of 13th century); the period of Polish-Lithuanian and Moscow legislation (from the second half of 14th century to 1721); legal acts of the times of Zaporiz'ka Sich and the Hetmanate (from the second half of the 16th century to 1764); legislation on the legal regulation of freedom of movement and free choice of residence during the incorporation of

Ukrainian lands in the Russian and Austro-Hungarian empires (1721 – 1918); the constitutional protection of the right to freedom of movement in the days of Ukrainian National Revival (1917 – 1921); legislation of the Soviet period (1917 – 1991) and legislation on the rights to freedom of movement and free choice of place of residence of independent Ukraine (1991 – present time).

In the second chapter of the first section, human rights to freedom of movement and free choice of place of residence are explored through the prism of the basic concepts of modern legal thinking, which allowed for the first time to define human rights to freedom of movement and free choice of place of residence on the basis of an integrated (comprehensive) concept of law and to define these rights as legal opportunities, recognized as natural and inalienable, which are conditioned by social reality and are necessary for the satisfaction of everyone in their biological and social needs in the freedom of movement and freedom to choose residence for the purpose of a harmonious organization of its life, guaranteed by the state and provided on the basis of universality and equality.

The third chapter of the first section is devoted to the analysis of the concept and essence of the rights to freedom of movement and free choice of residence in Ukraine, it also aimed to determine the place of the rights in the system of fundamental rights and freedoms. It is substantiated, that the human right to freedom of movement and to the right to free choice of residence are separate constitutional rights that can only be seen as similar in view of understanding the homogeneity of their legal nature, properties, but in no way in the view of the statutory powers that includes each of these rights. Also, the chapter gives further development to scientific approaches regarding synonymy of the concepts of "right" and "freedom" in the context of understanding the scope of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence, and the assertion that the term "place of residence" in current Ukrainian legislation is inappropriate to reflect the essential significance of the human right to free choice of residence in Ukraine.

The second section of the dissertation examines the theoretical issues of the mechanism of realization of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence in Ukraine. Thus, in his first chapter on the disclosure of the concept and structure of the mechanism for the realization of mentioned human rights, it developed further the definition of the concept of "realization of human rights to freedom of movement and free choice of residence", which should be understood as a process of performing actions defined by the legislation, aimed to satisfy the needs of the subject of right in the free movement within the territory of Ukraine and free change of place of residence when there are no grounds to apply statutory restrictions on enjoying these benefits (social values); and refined the definition of the mechanism for the exercise of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence, which should be seen as an active and volitional process of enjoyment of such benefits as freedom of movement and free choice of place of residence, mainly moved by the actions of authorized and obliged entities, and the legal norm is element of this mechanism, among other elements. In addition, five main stages of the realization of human rights to freedom of movement and free choice of residence were identified for the first time on the basis of the study.

In the second chapter of the second section of this dissertation, which examines legal relations as the main form of mechanism for the realization of human rights to freedom of movement and free choice of residence in Ukraine, the author first generalizes the concept of "legal relations in the field of human rights to freedom of movement and free choice of residence in Ukraine", which should be understood as the social relations governed by the legal norms, the content of which is the legal relationship between the subjects of law (citizens of Ukraine, foreigners, stateless persons, state bodies, local self-government bodies, their officials and servants, etc.) in the form of mutually correspondent rights and duties, prescribed by legal acts, which are realized and performed in relation to a clearly defined object (behavior of participants of these relations, non-property benefits such as freedom of movement within the territory of Ukraine, free choice of place

of residence), based on juridical facts of emergence, change, termination or renewal of these legal relations.

The analysis conducted in the third chapter of the second section of the dissertation elaborates theoretical issues of restriction of the right to freedom of movement and free choice of place of residence and allowed, for the first time, to offer a generalized definition of the concept of "restriction of the right to freedom of movement and free choice of place of residence", which should be defined as regulated by the law and imposed by authorized law enforcement agencies in a particular territory of the State or in relation to a particular category of persons restrictions on the exercise of these rights aimed to protect the rights and freedoms of citizens, national security, territorial integrity, public order and health, optimally balancing interests of the individual, society, and the state. Also, it is suggested and scientifically justified to include an exhaustive list of restrictions on the right to freedom of movement in the Law on Freedom of Movement and Free Choice of Residence in Ukraine.

The third section of the dissertation is devoted to the study of guarantees of the realization of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence and consists of three chapters. The first chapter, which details the list of state and public institutions in the mechanism of guaranteeing the realization of these human rights, reveals the role and place of such institutions, improved the definition of guarantees of the realization of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence, which should be understood as the scope of political, economic, social, legal and other conditions, means, methods created or provided by the state and public institutions for the full realization of freedom of movement and in the choice of residence in Ukraine and the protection of these rights.

The second chapter of the third section examines the issues of judicial protection as an important guarantee of human rights to freedom of movement and free choice of residence. It is substantiated that the constitutional right of a person to judicial protection in Ukraine with respect to human rights to freedom of

movement and free choice of residence in Ukraine should be regarded as legally guaranteed opportunities for everyone to take legal action, to address the court, to use appropriate remedies aimed at the elimination of the threat of violation of these rights, as well as at the cessation of the violation and the compensation of damage caused by the violation.

The last chapter of the third section of the dissertation is dedicated to the consideration of international legal standards for the exercise of human rights to freedom of movement and free choice of residence. It concluded that the applicable principles and rules of international law substantially supplement the relevant provisions of national legal systems, and proposed the author's definition of the concept "international legal standards for the exercise of human rights to freedom of movement and free choice of residence", which should be understood as universally accepted, authoritative, uniform, standard principles and norms for the exercise of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence, developed by the international community and enshrined in the sources of soft and binding international law.

Keywords: human right to freedom of movement, human right to free choice of place of residence, mechanism for exercising human rights to freedom of movement and to free choice of place of residence, restriction of rights to freedom of movement and to free choice of place of residence, guarantees of the exercise of human rights to freedom of movement and free choice of place of residence.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Миколаєнко Ю. І. Періодизація генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2016. Вип.25. С.80-88.
2. Миколаєнко Ю. І., Француз А. Й. Основні концепції сучасного праворозуміння прав людини на свободи пересування і вільний вибір місця

проживання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.27. С.40-51.

3. Миколаєнко Ю. І. Конституційно-правові обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.28. С.46-58.

4. Миколаєнко Ю. І. Змістовне наповнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.29. С.71-77.

5. Миколаєнко Ю. І. Правовідносини як основна форма механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. №5. С. 11-16.

6. Миколаєнко Ю. І. Обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 2018. Вип. 47. С. 27-37.

7. Миколаєнко Ю. І. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2018. №. 5 (17). С. 101-106.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

8. Mykolaenko J. The Essence and Content of Human Rights to Freedom of Movement and Free Choice of the Place of residence in Ukraine. *International Scientific Journal*. Georgia, Tbilisi. 2018. №1(4). P. 233-241.

9. Миколаєнко Ю. Судебная защита как гарантия реализации прав человека на свободу передвижения и свободный выбор места проживания. *National law journal: theory and practice*. Молдова. 2019. №2-2. (36). P. 21-24.

Матеріали наукових конференцій:

10. Миколаєнко Ю. І. Розвиток теоретичних уявлень про права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Ідея людиноцентризму в сучасному конституціоналізмі (до 20-ї річниці прийняття Конституції України)*: зб. матер. міжнар. круглого столу (м. Київ, 17 червня 2016 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С.45-47.

11. Миколаєнко Ю. І. До питання про суб'єктів правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Наукові тренди сучасності*: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 26 жовтня 2017 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2017. С.250-251.

12. Миколаєнко Ю. І. Роль державних та громадських інституцій в механізмі реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Стратегії міжкультурної комунікації в сучасному світі: культура, політика, економіка, право*: матеріали науково-практичного круглого столу (м. Київ, 27 листопада 2018 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2018. С.34-36.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ	27
1.1 Історико-правові аспекти становлення і розвитку правового забезпечення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.....	27
1.2. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння	52
1.3. Поняття та сутність прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та їх місце в системі основних прав та свобод людини	66
Висновки до Розділу 1	87
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ	90
2.1.Поняття, структура та складові елементи механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.....	90
2.2.Правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні	108
2.3.Правове регулювання обмежень прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання	130
Висновки до Розділу 2.....	149
РОЗДІЛ 3. ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ	155
3.1 Державні та громадські інституції в механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні	155
3.2 Судовий захист як важлива гарантія реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання	173
3.3 Міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.....	190

	15
Висновки до Розділу 3	206
ВИСНОВКИ	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	217
ДОДАТКИ	248

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Права і свободи людини є однією з одвічних, глобальних тем правової науки, дослідження якої хоча й триває протягом багатьох століть і налічує без перебільшення безліч наукових робіт, але не припиняється й донині, оскільки є мірилом цивілізаційного розвитку суспільства, його поступу до утвердження демократичних цінностей.

У переліку основоположних прав і свобод людини особливе місце займають права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Ці права, задекларовані у статті 33 Конституції України, не лише відображають ступінь соціально виправданої свободи поведінки людини, її особистої автономії від державного примусу, але й являють собою, так би мовити, наріжний камінь нормативно-юридичного фундаменту гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні.

Проте, права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не є сталим поняттям, вони, як і більшість правових інститутів, перебувають у постійному динамічному розвитку, що відповідає об'єктивним сучасним тенденціям суспільного життя. Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні впродовж останніх років, до яких насамперед відносяться трагічні події, пов'язані з анексією Автономної Республіки Крим та тимчасовою окупацією окремих територій Донецької та Луганської областей, показали недосконалість нормативно-правового регулювання прав на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні та, як наслідок, неефективність механізму їх реалізації, дотримання і захисту.

Поряд із цим, актуалізація дослідження обумовлюється й необхідністю врахування того фактору, що реалізація даних прав обмежується й на територіях, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок

Чорнобильської катастрофи, що потребує аналізу проблематики законодавчого забезпечення цих прав з нових позицій та певного переосмислення чинних.

Беззаперечно, історичні та теоретичні аспекти прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в тій чи тій мірі були предметом багатьох наукових досліджень. Окремі аспекти цієї проблематики вивчали фахівці з конституційного права, адміністративного права, міжнародного права, цивільного права тощо. Зокрема, варто згадати роботи таких учених, як С. П. Бритченко, О. В. Кохановська, Л. В. Малюга, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, Р. О. Стефанчук, О. В. Члевик та інших.

Попри незгасаючий інтерес учених до означеної проблематики, наразі невирішеним залишається широке коло теоретичних питань прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, які обумовлюють існування діаметрально протилежних, іноді суперечливих, наукових позицій з досліджуваної теми й потребують пошуку дієвих шляхів їх розв'язання. Зокрема, не повною мірою розкриті питання щодо історичної періодизації генези прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні з урахуванням особливостей державно-правового розвитку українських земель, які в однакові часові проміжки перебували у складі різних державних утворень. Дискусійними залишаються навіть питання визначення дефініцій прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, з'ясування правової природи, сутності, змістовного наповнення й співвідношення означених прав, що є суттєвою перешкодою на шляху їх ефективної реалізації тощо.

Слід звернути увагу, що історіографічний огляд відповідної наукової літератури свідчить, що у вітчизняній теоретико-правовій науці й досі відсутнє комплексне спеціальне дослідження теоретико-правових засад реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, що й зумовило вибір теми дослідження.

Актуалізує тему дисертаційної роботи і той факт, що посилення конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина, реального забезпечення захисту цих прав та свобод, у тому числі через суд, є одним із першочергових напрямків конституційної реформи, яка нині триває в Україні. І хоча Розділ II Конституції України, у якому проголошені права та свободи людини, зокрема й права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, загалом відповідає міжнародно-правовим стандартам, однак сучасні світові тенденції, спрямовані на розширення особистих й інших прав людини і громадянина, вимагають від теоретико-юридичної науки модерних фундаментальних теоретико-методологічних розробок, які б дозволили уникнути помилок та прорахунків при розробці конституційних змін у цьому напрямку. Саме тому, очевидно, дослідження теоретичних проблем прав людини загалом та прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання зокрема є пріоритетним завданням вітчизняної юридичної науки.

Отже, наведене вище окреслює актуальність та своєчасність теми дисертаційної роботи й зумовлює потребу проведення її комплексного теоретико-правового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до основних положень Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016 – 2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 р., а також у межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК»: «Проблеми застосування норм права в процесі розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (державний реєстраційний номер 0111U007821).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є встановлення теоретико-правових засад реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, визначення закономірностей становлення і розвитку їх правового забезпечення, а також з'ясування механізму та гарантій їх реалізації в Україні.

Окреслена мета обумовила постановку таких *завдань*:

- дослідити історико-правові аспекти становлення і розвитку прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання;
- розглянути права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння;
- розкрити поняття та сутність прав на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні, а також визначити їх місце в системі основних прав та свобод людини;
- охарактеризувати поняття, структуру та складові елементи механізму реалізації прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні;
- дослідити правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні;
- проаналізувати особливості правового регулювання обмежень прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання;
- визначити роль державних та громадських інституцій у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні;
- розглянути питання судового захисту як важливої гарантії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання;
- проаналізувати міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що стосуються реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Методи дослідження. У контексті визначеної мети й завдань, об'єкта та предмета дисертаційної роботи в основу методології дослідження покладена система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів і підходів наукового пізнання правових явищ, що в результаті допомогли повно та об'єктивно дослідити теоретико-правові аспекти реалізації прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні.

Діалектичний метод, як універсальний метод наукового пізнання правових явищ і пов'язаних з ними процесів, допоміг здійснити комплексне дослідження теоретико-правових питань реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у їх взаємозв'язку, єдності й розвитку, зробивши відповідні об'єктивні висновки (підрозділи 2.1; 2.2).

Використання історико-правового методу допомогло здійснити періодизацію історії становлення та розвитку прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання (підрозділ 1.1). Методи аналізу та синтезу, абстрагування та узагальнення допомогли визначити місце прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння і в системі основних прав та свобод людини, дослідити характерні ознаки цих прав, а також запропонувати авторські визначення деяких понять (підрозділи 1.2, 1.3, розділи 2, 3). Системний метод дозволив комплексно дослідити теоретико-правові питання реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні й виявити при цьому відповідні проблеми (підрозділи 2.1.; 2.2.; 2.3). Формально-логічний метод сприяв дослідженню теоретичних та практичних проблем прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні, аналізу

відповідного чинного законодавства, виявленню на цій основі законодавчих недоліків та формулюванню пропозицій їх вирішення (підрозділ 2.3). Порівняльно-правовий метод надав змогу здійснити порівняльний аналіз різних наукових бачень щодо одних і тих самих питань, які досліджувалися, на основі чого сформулювати власні висновки. Логіко-семантичний метод допоміг удосконалити понятійно-категоріальний апарат із досліджуваних питань (підрозділ 1.3, розділи 2, 3). Метод герменевтики допоміг під час розгляду міжнародно-правових стандартів здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (підрозділ 3.3).

Теоретико-методологічна та емпірична база дослідження. Теоретичну основу даного дослідження склали праці таких науковців, як: М. Ф. Анісімова, А. А. Аносенков, І. Ю. Брага, В.В. Букач, І. І. Голубка, О. Ф. Динько, Ю.Б. Ірха, А.М. Колодій, Л. Л. Коробочкіна, В.В. Ладиченко, С. В. Максименко, О. В. Марцеляк, С. Ю. Миролюбова, І. В. Михайлишин, Н. М. Пархоменко, О. І. Піскун, Л. Л. Савранчук, І. Ю. Тарапака, С. Б. Чехович, Ю.С. Шемшученко та інші.

Емпіричну базу дослідження складають літературні джерела, нормативно-правові акти України, узагальнення судової практики, матеріали офіційної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дана дисертація є одним із перших у вітчизняній теоретико-правовій науці комплексних досліджень теоретико-правових засад реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Здійснене дослідження дозволило обґрунтувати й сформулювати низку наукових положень і практичних пропозицій, що виносяться на захист:

уперше:

- на основі положень інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння надано авторське визначення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, під якими слід розуміти природні й невід’ємні правові можливості будь-якої людини, що

гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності, обумовлені соціальною реальністю й необхідні для задоволення своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання як основи гармонійної організації своєї життєдіяльності;

- виокремлено та охарактеризовано основні стадії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за критерієм ролі людини і держави в механізмі реалізації прав та свобод людини, до яких віднесено: 1) усвідомлення суб'єктом необхідності реалізації зазначених прав людини; 2) створення в державі відповідних соціально-економічних та правових умов для реалізації цих прав; 3) виникнення відповідних правовідносин; 4) застосування правових норм, що закріплюють права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; 5) фактичне отримання людиною відповідних благ, змістом яких є її фізична свобода пересування територією України та вільний вибір місця проживання;

- обґрунтовано самостійність поняття *«правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»* як елемента понятійно-категоріального апарату юридичної науки, під яким слід розуміти врегульовані нормами права суспільні відносини, змістом яких є правовий зв'язок між людиною (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства тощо) та суб'єктами публічної влади (органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами тощо) у формі взаємно кореспондуючих прав і обов'язків, що стосується закріплення та реалізації біологічних і соціальних потреб кожної людини самостійно, на власний розсуд визначати своє фізичне переміщення в межах території України та обирати місце постійного проживання;

- доведено необхідність виокремлення в якості самостійного поняття юридичної науки *«обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір*

місця проживання» й подальше його термінологічне закріплення в чинному законодавстві України як законодавчо визначених та запроваджених суб'єктами правозастосування на певній території держави або стосовно певної категорії осіб обмеження щодо реалізації зазначених прав з метою захисту прав і свобод громадян, національної безпеки та територіальної цілісності держави, охорони здоров'я населення й забезпечення громадського порядку, встановлення оптимальної рівноваги інтересів особи, суспільства та держави;

удосконалено:

- періодизацію генези прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні відповідно до критерію їх державно-правового забезпечення шляхом виокремлення таких історичних етапів: заснування перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму та розвиток договірних прав часів Київської Русі (X ст. – перша половина XIII ст.); дія польсько-литовського та московського законодавств у сфері міграційного режиму (друга половина XIV ст. – 1721 р.); правові акти, що закріплювали міграційні відносини, часів Запорізької Січі й Гетьманщини (друга половина XVI ст. – 1764 р.); правове забезпечення свободи пересування та вільного вибору місця проживання за часів перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (1721 – 1918 рр.); конституційне закріплення права на свободу пересування у добу українського національного відродження (1917 – 1921 рр.); міграційне законодавство радянського періоду (1917 – 1991 рр.) та законодавство про права на свободу пересування й вільний вибір місця проживання незалежної України (1991 р. – донині);

- визначення *механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання* як діяльнісно-вольового процесу, що забезпечує втілення у життя можливостей кожної людини вільно пересуватися і вибирати місце проживання, заснований на взаємовідносинах

між уповноваженими та зобов'язаними суб'єктами, центральне місце в якому займає норма права;

- визначення поняття *«гарантії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання»* як сукупності політичних, економічних, соціальних, правових й інших умов, засобів, способів, що створюються або забезпечуються з боку державних та громадських інституцій для повноцінної реалізації кожною людиною можливості вільно пересуватися і вибирати місце проживання в Україні, а також охорони цих прав;

отримали подальший розвиток:

- наукові підходи щодо синонімічності понять *«право»* і *«свобода»* у контексті розуміння змісту прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, закріплених у частині першій статті 33 Конституції України;

- положення про недоцільність використання у чинному законодавстві України терміна *«місце перебування»* для відображення сутнісного наповнення права людини на вільний вибір місця проживання в Україні, оскільки він більшою мірою кореспондується зі змістом права людини на свободу пересування та може використовуватися у розумінні сезонного чи епізодичного пересування;

- доктринальне тлумачення поняття *«реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання»*, що позначає особливий різновид юридичного процесу, змістом якого є сукупність законодавчо визначених дій, спрямованих на задоволення суб'єктом своїх потреб у вільному пересуванні територією України і вільній зміні місця проживання за умови відсутності підстав застосування законодавчо визначених обмежень цих прав;

- положення щодо доцільності законодавчого закріплення вичерпного переліку обмежень права на свободу пересування як додаткової гарантії його забезпечення шляхом внесення відповідних змін і доповнень до Закону

України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» № 1382-IV від 11.12.2003 р.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, зроблені висновки та сформульовані рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій діяльності – для подальших наукових досліджень проблемних теоретичних і практичних аспектів реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання;

- у нормотворчій діяльності стосовно вдосконалення чинного законодавства України щодо реалізації прав людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні. Зокрема, це стосується базового Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»;

- у навчальному процесі – положення й висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані під час викладання навчальних дисциплін з теорії та історії держави і права, конституційного права України, спецкурсу з прав та свобод людини і громадянина, а також підготовки відповідних підручників, навчальних посібників тощо;

- у правовиховній роботі – для підвищення правової освіченості громадян України, роз'яснення порядку реалізації ними прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане здобувачем самостійно. Сформульовані в дисертації положення і висновки, які виносяться на захист, розроблені автором особисто. У співавторстві з А. Й. Французом опубліковано наукову статтю «Основні концепції сучасного праворозуміння прав людини на свободи пересування і вільний вибір місця проживання», в якій дисертантом крізь призму інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння запропоновано авторське визначення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Наукові ідеї і розробки, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення, узагальнення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК».

Викладені в дисертації основні положення та висновки були оприлюднені на круглих столах та науково-практичній конференції: «Ідея людиноцентризму в сучасному конституціоналізмі (до 20-ї річниці прийняття Конституції України)» (17 червня 2016 року, м. Київ); «Наукові тренди сучасності» (26 жовтня 2017 року, м. Київ); «Стратегії міжкультурної комунікації в сучасному світі: культура, політика, економіка, право» (27 листопада 2018 року, м. Київ).

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано 12 наукових праць, з них 7 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України; 2 статті – у науковому періодичному виданні іноземної держави, 3 тези – у збірниках матеріалів круглих столів та наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації визначаються метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг становить 250 сторінок, з них 31 сторінка – список використаних джерел, що складається з 325 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

1.1. Історико-правові аспекти становлення і розвитку правового забезпечення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання

Сьогодні права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території країни належать кожній людині, яка на законних підставах перебуває на території тієї чи тієї держави. Визначаючи ці права на конституційному рівні, будь-яка держава тим самим захищає недоторканність державних кордонів, а також своїх громадян, котрі відповідно до своїх інтересів та без усяких перепусток можуть переїжджати з однієї місцевості в іншу й визначати собі місце проживання. Україна не є винятком із цього правила: частина перша статті 33 Основного Закону України, у якій закріплено це право, декларативно повністю відповідає міжнародно-правовим вимогам у цій сфері.

Безумовно, визнання свободи конституційно-правовою категорією, а відтак, і проголошення серед інших свобод свободи пересування та вільного вибору місця проживання як синонімів прав на конституційному рівні є абсолютною цінністю саме по собі. Разом із тим, закріплення цих прав у конституційній нормі є визначальним і для забезпечення реалізації багатьох інших конституційних прав та свобод громадян, наприклад, права власності й спадкування, прав на житло, працю, охорону здоров'я і медичну допомогу, виборчих прав.

Попередня теза, на нашу думку, повною мірою узгоджується з науковою позицією В. В. Речицького, який стверджує, що «свобода доказує свою ефективність там, де їй вдалося стати принципом конституційного

права, найвищою символічною цінністю суспільства. Не менш важливим є питання про можливості (широти) вільного вибору. Політична, економічна та особиста свобода індивіда створюють складну єдність, із якої неможливо вилучити одну частину, суттєво не зашкодивши іншим» [244, с. 328].

Аналізуючи твердження В. В. Речицького, українська вчена-правник О. В. Члевик зазначає, що для кращого його розуміння слід уявити свободу у вигляді міцного дерева, гілля якого являє собою форми прояву свободи. Таким основним гіллям – формами прояву свободи є: економічна свобода, політична свобода, індивідуальна свобода, яка включає особисту, духовну, інтелектуальну свободу. А гілочки меншого розміру виступають саме тими вужчими за обсягом формами прояву свободи. До індивідуальної свободи кожного окремого індивіда, зокрема, входить і свобода пересування та вільного вибору місця проживання [309, с. 21].

Класичне визначення індивідуальної свободи надав відомий представник англійського лібералізму XIX ст. Джон Стюарт Міль, який стверджував, що свобода – це право громадянина на автономію у всьому, що не завдає шкоди суспільству, яке потребує заходів захисту. «Індивід не повинен створювати неприємностей іншим людям» [165, с. 66].

З тих пір розуміння змісту індивідуальної свободи як правової категорії практично не змінилося. Варто погодитися з думкою В. П. Колісника про те, що «свобода у всіх її вимірах, як всеохоплююче поняття, означає право обирати в житті власні пріоритети, визначати власний спосіб життя, робити все, що не заборонено законом і одночасно не перешкоджає іншим реалізовувати власні права» [100, с. 46].

Подібної думки дотримуються знані вітчизняні вчені-юристи Ю. М. Тодика й В. М. Шаповал, перший з яких вважав, що поняття «свобода» розуміється як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина, а «право» пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур [106, с. 121-122], а

інший стверджував, що «сутність свободи полягає не в безмежності і безмірності, а в тому, щоб була визначена власна міра і межа, наявність якої й дозволить будь-якому об'єкту мати максимальний розвиток» [311, с. 215].

У цьому контексті досить слушною видається думка Ф. А. Гаєка про те, що «історичний шлях до індивідуальної свободи пролягав через досягнення окремих свобод» [37, с. 27], у тому числі, й свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

Ця теза, як і дві попередні, на наш погляд, засвідчує, що питання правового регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання, як й інших свобод людини, які нині є задекларованими у нормативно-правових актах правами людини, є, у тому числі, й історичним питанням, і тому неможливо досконало зрозуміти та усвідомити їх сучасний правовий стан, не ознайомившись із шляхом становлення, формування й розвитку їх як невід'ємної складової усього цивілізаційного процесу, одного з ключових спектрів громадянського суспільства в світі загалом та в Україні насамперед. Адже протягом свого історичного існування кожна держава формувала власні уявлення про межі правового регулювання цих свобод, ефективність яких на різних історичних відрізках різнилась, оскільки прямопропорційно залежала від сукупності факторів розвитку самої держави.

Разом із тим, як справедливо зазначають українські вчені М. Ф. Анісімова, О. Ф. Динько, І. Ю. Тарапака, історію правового розвитку людства та світової цивілізації неможливо уявити без свободи пересування. Адже таким способом люди знаходили інші племена, ріднилися з ними, освоювали нові землі, знову подорожували і йшли далі по наступному колу, аж поки не розселилися по всій планеті, змінюючи вигляд багатьох земель і континентів, а також расову, етнічну й мовну структуру їхніх мешканців [9, с. 18; 56, с. 11; 281, с. 14].

Таким чином, з нашого погляду, можна сміливо стверджувати, що сукупність факторів розвитку держави, яка впливала на розвиток прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, і розвиток самих

цих прав є рівнозначними чинниками розвитку загальносвітового цивілізаційного процесу та не можуть розглядатися окремо.

Аналіз численного масиву вітчизняної й зарубіжної наукової літератури з питання історичної періодизації генези прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання свідчить про його різноманітність, існування суперечливих, а іноді й діаметрально протилежних поглядів з означеної проблематики. Це, на нашу думку, є очевидним та логічним, оскільки розвиток права – це не щось безпосередньо дане, а витвір цивілізації, продукт багатівікової суспільно-державної діяльності й, як будь-який багатоступеневий еволюційний процес, має складну історію тверджень та заперечень. Розглянемо деякі з них.

Наприклад, С. Ю. Миролюбова у своєму дослідженні пропонує в історичній ретроспективі виділяти два основні етапи розвитку права на свободу пересування: на першому етапі вчення природного права обґрунтовує право на свободу пересування в якості основного права людини. У міру розвитку доктрини особистих прав людини право на свободу пересування набуває рис самостійного особистого права людини, національне законодавство наповнює право на свободу пересування власним нормативним змістом. Другий етап розвитку права на свободу пересування дослідниця пов'язує з міжнародним визнанням прав людини та основних свобод, на цьому етапі право на свободу пересування стає загальновизнаним особистим правом людини [159, с. 6]. Як бачимо, у даній періодизації відображено розвиток права на свободу пересування крізь призму загальносвітового правового розвитку. Вчена лише опосередковано пов'язує розвиток цього права з розвитком державних утворень, більшою мірою спираючись на його генезис у законодавчих актах від національного до міжнародного рівнів.

Такі зарубіжні дослідниці, як І. О. Алешкова та А. В. Кудрявцева в своїх авторських періодизаціях уже більшою мірою пов'язують етапи становлення і формування права на свободу пересування з державно-

правовим розвитком, виділяючи такі його періоди: додержавний період; період ранньофеодальних держав, де свобода пересування була виражена у вигляді звичаю; період з кінця XVIII ст., що визначався розвитком концепцій про природні права людини, зокрема в Англії у Великій хартії вольностей був визнаний принцип вільного пересування; період з початку XX ст., який характеризується юридичним закріпленням права людини на свободу пересування і його загальним визнанням; період, у якому відбулося юридичне закріплення права на свободу пересування на міжнародно-правовому рівні [8, с. 31; 123, с. 425].

Наведені приклади авторських періодизацій генезису права на свободу пересування, з нашого погляду, є досить схематичними. Вони, як правило, висвітлюють лише загальні тенденції розвитку права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання без прив'язки до того чи того державно-правового утворення. Такий підхід, безумовно, сприяє формуванню загальних уявлень про розвиток і становлення цього права, але детально не розкриває усіх тенденцій та аспектів, пов'язаних із його формуванням і трансформацією у залежності від правового та суспільно-політичного розвитку конкретних державних утворень.

Ще один приклад авторської періодизації генезису інституту свободи пересування і вільного вибору місця проживання наводить у своєму дисертаційному дослідженні вітчизняна вчена І. Ю. Тарапака. На її думку, цей процес можна розділити на такі періоди: I період «Великого переселення народів» (II – XI ст.); II період «Хрестових походів» (XI – XIII ст.); III період «Великих географічних відкриттів» (XIV – XV ст.); IV період – «Петровський період» (1649 – 1878 рр.); V період «Економічні еміграції»; VI період зародження паспортної системи Радянського Союзу (післяреволюційний період) 1918 – 1990 рр.; VII період (1991 р. – по теперішній час) [281, с.10, 38-39].

Аналізуючи наведену періодизацію, незрозумілою, на наш погляд, є класифікаційна ознака, яку авторка бере за основу її побудови. Адже у даній

періодизації поєднано як загальносвітовий досвід розвитку інституту свободи пересування й вільного вибору місця проживання, так і такий, що відбувався у межах однієї держави, що є неприпустимим. Єдине, що, на нашу думку, стає очевидним при аналізі даного матеріалу, - це те, що генезис прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання має глибокі історичні корені.

Дійсно, історико-правовий аналіз суспільного розвитку стародавніх держав світу, з нашого погляду, надає підстави перенести точку відліку становлення права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на кілька тисячоліть тому.

Огляд спеціальної літератури показує, що у державах стародавнього світу було сформовано двояке ставлення до чужинців. Так, наприклад, з одного боку, давньоіндійські Закони Ману говорили: ворог – це ваш сусід, а з іншого – всі чужинці в Індії належали до найнижчих каст, і досі невідомо, чи користувалися вони будь-якими правами. Торгівля ж, навпаки, постійно перебувала під опікою правителів Індії, для чого чужинцям-купцям видавалися спеціальні документи [14, с. 43; 184, с. 7]. Єгипетське законодавство також не дозволяло тісних зв'язків з іншими націями, крім торговельних контактів [281, с. 16].

Право Стародавніх Греції і Риму чітко розмежовувало правовий статус громадян та іноземців. У Стародавній Греції існувала відповідна санкціонована державою система правових взаємовідносин з іноземцями, яка характеризувалася достатнім ступенем закритості, класовим тиском і явною перевагою правового становища громадян Греції відносно чужинців [269], а у Давньому Римі іноземці (перегрини), хоча й мали майнову правоздатність, однак не набували політичних прав та були зобов'язані сплачувати податки [125, с. 17].

Підсумовуючи аналіз загальносвітових аспектів розвитку права на свободу пересування, вітчизняний правник О. Ф. Динько зазначає, що історико-правовий досвід становлення інституту свободи пересування до

кінця XVIII ст. свідчить про існування таких тенденцій: спочатку недопущення іноземців суспільством і державою на свою територію, майже повна нетерпимість до чужинців, сприйняття їх як ворогів, згодом поступове подолання такого ставлення до них. На зміну безправному, беззахисному становищу іноземців приходило наділення їх певним правовим захистом. Забезпечуючи інтереси своїх громадян, держава завжди визначала правовими нормами відповідне ставлення до іноземців з погляду отримання максимального зиску і зведення до мінімуму шкоди від їх в'їзду, перебування на своїй території та виїзду. За словами дослідника, лише з XIX століття законодавчо і в договірному праві утвердилося, що держава входить в юридичні відносини з чужинцями з моменту, коли вони мають намір проникнути в межі її території. В якості іноземця чужинці не мали права доступу до іншої держави, а остання не зобов'язувалася допускати їх на свою територію, якщо таке право не було встановлено законом або договором. Такі підходи збереглися й донині в міжнародних договорах, конституціях, законах, судових прецедентах. До речі, як й інші дослідники, О. Ф. Динько зазначає, що першим правовим актом, який детально регламентував права і свободи людини, у тому числі свободу пересування, була Велика хартія вольностей, прийнята у середньовічній Англії [55, с. 7-8].

Український учений-правник І. І. Голубка у своєму дисертаційному дослідженні також вказує, що першим відомим національним юридичним актом, що найповніше розкриває свободу пересування, була Велика хартія вольностей 1215 р., написана у добу правління англійського короля Іоанна Безземельного, стаття 41 якої гарантувала всім купцям право вільно і безпечно виїздити з Англії та в'їжджати до Англії, перебувати і подорожувати Англією, щоб купувати й продавати без всякого незаконного мита, сплачуючи лише старовинне, звичаєм установлене мито. Також у Великій хартії вольностей 1215 р., за словами дослідника, можна побачити і законодавче встановлення обмежень права на свободу пересування. Так, стаття 42 передбачала: «Нехай кожному надалі буде дозволено виїжджати з

нашого королівства і повертатися в повній безпеці, по землі й по воді, лише зберігаючи вірність нам; виняток робиться, в інтересах загальної користі королівства, тільки для певного короткого часу у військовий час; виключаються ті, хто ув'язнений, і ті, хто поставлений, за законом королівства, поза законом, а також люди з землі, що воює з нами, й купці, з котрими належить чинити так, як сказано вище» [43, с. 36-37].

Заради історичної справедливості, на нашу думку, у цьому контексті слід зазначити, що стаття 42 Великої хартії вольностей наступного, 1216 р., була скасована, а потім прийнято акти про заборону в'їзду, пересування та виїзду [257, с. 102].

Ніякою мірою не заперечуючи вагомого історико-правового значення Великої хартії вольностей 1215 р., все ж таки, слід розглядати даний правовий документ виключно у контексті тієї історичної доби, до якої він відноситься. У цьому контексті, на наш погляд, доречно навести думки з цього приводу англійського суспільно-політичного діяча першої половини ХХ ст. сера Вінстона Леонарда Спенсера-Черчилля. З одного боку, за його словами, «... навіть якщо магнати ХІІІ ст. мало розуміли, що таке загальні свободи, і ще менше думали про парламентську демократію, вони все ж таки закріпили один принцип, якому судилося мати першорядне значення для майбутнього розвитку англійського суспільства та англійських інститутів. Крізь весь документ червоною ниткою проходить думка про те, що існує закон, який вище короля і який навіть він не повинен порушувати. ... Основна ідея верховенства закону, що давно жила у феодалних звичаях, була піднесена цим документом та перетворена в національну доктрину». Водночас, автор зазначає й про те, що «... якщо відкинути риторичні вихваляння, які доволі щедро лунають на адресу Великої хартії вольностей, та вивчити сам документ, то виявляється, що він досить цікавий....У ньому зовсім відсутня яка-небудь заява про принципи демократичного управління чи права людини. Це не декларація конституційної доктрини, а практичний посібник з виправлення поточних зловживань у феодалній системі...» [307].

До речі, український правник І. І. Голубка також погоджується з думкою, що названий документ містив тільки окремі передумови для формування прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а як такого, формально визначеного закріплення ці права в той історичний період не мали [43, с. 36-37].

Якщо продовжувати вести мову про загальноєвропейський досвід зародження й розвитку права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то, безумовно, насамперед слід згадати такі країни, як Англія, Німеччина та Франція. Адже, вважається, що нормативно паспорт уперше ввів до своєї правової системи відповідним рішенням 1414 р. англійський парламент. Підписував його сам король. Наслідком запровадження паспортів стало виникнення паспортної системи. Це трапилося у XV ст. у Німеччині, коли виникла необхідність відокремлення торгівців і ремісників від великого числа розбійників та злидарів, які мандрували Європою. У XVII ст. з'явилися військові паспорти для протидії дезертирству, чумні паспорти для мандрівників із країн, у яких була ця страшна хвороба, паспорти для євреїв тощо. Свого апогею паспортна система досягла у кінці XVIII – на початку XIX ст., особливо у Франції, де вона була запроваджена у часи революції [186, с. 4; 257, с. 102].

На українських землях генезис прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, хоча й відбувався за спільних тенденцій розвитку з іншими європейськими країнами, мав низку особливостей.

Авторську періодизацію становлення прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях пропонує у своєму дисертаційному дослідженні І. І. Голубка. На його думку, можна виділити такі історичні етапи: 1) додержавний період, в якому такі права жодним чином не врегульовувалися й обмежувалися тільки силами природи; 2) період зародження і розвитку Київської Русі, в якому вже розрізняються особливості регулювання свободи пересування та вибору місця проживання іноземцями; 3) період литовсько-польської доби, де свобода пересування та

вільний вибір місця проживання особи залежали від її соціального стану, з характерними для ранньофеодальних держав обмеженнями й привілеями; 4) період Козацької держави з її формальною рівністю; 5) перебування українських земель у складі Російської імперії, де вільне пересування і вибір місця проживання обмежувалися кріпосним правом та паспортною системою; 6) період відродження Української національної державності (1917–1921 рр.), за якого право на свободу пересування і місця перебування були закріплені та гарантовані конституцією; 7) період перебування України в складі СРСР характеризувався жорсткими обмеженнями свободи пересування та вільного вибору місця проживання адміністративно-дозвільним характером інституту прописки; 8) після проголошення незалежності України згадані права гарантуються Конституцією України та низкою ратифікованих міжнародних угод. Як зазначає автор, підписання Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого боку, зумовлює необхідність виділення новітнього періоду розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, що характеризується необхідністю приведення законодавства України у цій сфері до норм і стандартів ЄС [43, с. 55-56].

Погоджуючись у цілому з наведеною етапізацією генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях, ми, у свою чергу, маємо низку зауважень до неї. На нашу думку, автор залишив поза увагою деякі суттєво важливі критерії, за якими відбувався розвиток цих прав на українських землях, насамперед не повною мірою врахувавши особливості державно-правового розвитку українських земель, які в однакові часові проміжки перебували у складі різних державних утворень. Адже, хоча з першої половини XVIII ст. й до початку XX ст. переважна частина східноукраїнських земель перебувала у складі Російської імперії, слід брати до уваги, що західноукраїнські території з кінця XVIII ст. у ході поділів Речі Посполитої перейшли до складу Габсбурзької імперії, що

зумовлювало характерні особливості розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на східно- й західноукраїнських землях. Як бачимо, ці історичні факти зовсім не знайшли свого відображення у викладеній періодизації.

Окрім того, певні сумніви у доцільності викликає виділення автором «додержавного періоду» розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Такий науковий підхід потребує окремої дискусії, однак, на нашу думку, етапізацію генезису цих прав слід показати у контексті особливостей державно-правового розвитку на українських землях у різні історичні епохи.

На підтвердження наведеної тези слухними видаються думки окремих дослідників даної проблематики. Так, О. В. Філатов вказує, що правове регулювання пересування населення починається з моменту появи перших державних утворень, коли вперше виникає необхідність у точному обліку й контролі за переміщенням осіб, а М. Ф. Анісімова зазначає, що, досліджуючи права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід мати на увазі, що формування і становлення основних принципів цих прав були безпосередньо пов'язані з правовим статусом особи (громадянина або підданого, іноземця та особи без громадянства) [9, с. 19], що можливе лише у межах державних утворень.

Отже, враховуючи вищевикладене, розпочнемо аналіз генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях з часів Київської Русі.

У цьому контексті, на наш погляд, найбільш важливим аспектом для дослідження є відносини Київської Русі з Візантією, що відображені у низці історичних пам'яток.

Костянтин VII Багрянородний або Порфірородний у своїй книзі «Про церемонії» зазначає, що разом з великою княгинею Ольгою в імператорський палац було запрошено 44 купці з Русі, які два рази за особливим столом обідали там разом з послами і отримали подарунки [16, с. 66], що є

свідченням особливої поваги офіційних кіл Візантійської імперії до торговельних представників з Київської Русі.

Більш детальну інформацію про правове становище руських купців у Візантії можна почерпнути з договорів Київської Русі з Візантією 907, 911 та 944 рр., які є найдавнішим письмовим джерелом давньоруської державності та права.

Перший відомий історикам договір Русі з Візантією укладено 911 р., а за новітніми даними 912 р., між великим князем київським Олегом й імператором Левом VI та його співправителем Олександром. Йому передувала угода, укладена 907 р. після переможного походу Олега на Константинополь. Договір 911 р. створював режим найбільшого сприяння русичам на ринках імперії, так само й візантійським купцям на Русі: вони мали бути забезпечені там житлом, харчами й припасами на зворотний шлях. До речі, таких вигод не мали купці жодної іншої країни [75, с. 173; 131, с. 81-92].

У перших трьох статтях наступного договору між Київською Руссю та Візантією, датованого 944 р., що був укладений київським князем Ігорем, наголошується на непохитності миру Русі з Візантією, «поки сяє сонце і існує сам мир», на суворій карі щодо його порушників, на праві русів надсилати до Візантії будь-яку кількість кораблів з послами і купцями, на обов'язкові грецького уряду утримувати на свій кошт руських послів у Царгороді та постачати руських купців усім необхідним протягом шести місяців їх перебування у Візантії. За висновками спеціалістів, порівняно з договором 911 р., у даному договорі більш жорсткими стали правила в'їзду до Візантії: раніше для цього вистачало однієї печатки, а тепер руси повинні були мати з собою спеціальну княжу грамоту, в якій поіменно перераховувалися всі гості. Без такого дозволу вони затримувалися, а в разі опору їх дозволялося навіть убивати. Стаття 2 договору обмежувала обсяг торговельних операцій та свободу пересування руських послів і купців: жити вони могли лише у передмістях Царгорода, а у столицю заходили лише без зброї, не більше як

50 осіб і тільки у супроводі імператорського чиновника. Зимувати руським купцям у Візантії заборонялося. Цілком можливо, що такі заходи були викликані не досить чемним ставленням русів до грецького населення, з вчиненням з їх боку кривди і бешкетів [61; 75, с. 174; 280].

На території ж Київської Русі, порівняно з жорсткими правилами в'їзду й перебування іноземців у Візантійській імперії, чужинці-купці не переслідувалися, мали вільний доступ до країни і не зазнавали посягань на свою свободу й майно. Таке відношення сприяло розповсюдженню та розмаїттю чужинських колоній, які ще називали «гостинними дворами» чи «факторіями» й які будувалися за власними правилами, мали внутрішнє самоврядування, навіть право суду над своїми членами [128, с. 77; 171, с. 77].

Як стверджують українські дослідники І. Ю. Брага та Л. Л. Коробочкіна, саме за часів Київської Русі засновано й перші вітчизняні елементи паспортного режиму. За їх словами, відомості про державно-правові елементи паспортного режиму на території сучасної України містяться в Лаврентіївському літописі та датуються 945 р. Вважається, що саме Київське та Новгородське князівства поклали початок обліку населення на Русі. У літописі зібрані свідчення про те, що князівська адміністрація з метою державного податного обкладання – «полюддя», вела облік населення та видавала купцям грамоти, в яких було зазначено їх кораблі. Виконання ж цієї задачі було покладено на місцеву общинну адміністрацію. Органи місцевого самоврядування здійснювали контроль за пересуванням іноземців, а традиція зупинятися на «гостьових подвір'ях» значно полегшувала виконання цієї функції. Крім того, за часів Київської Русі своєрідним посвідченням особи в деяких племенах був пояс, за орнаментом якого визначали вік та місце проживання його власника. Наявність указанного культового предмету як знаку ідентифікаційного характеру надавала можливість їх власнику здійснювати визначені ним функції, зокрема перетинати кордон [19, с. 103; 114, с. 15; 195; 263, с. 150].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що першим етапом в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті державно-правового розвитку українських земель є період часів Київської Русі, починаючи з X ст. і закінчуючи першою половиною XIII ст., оскільки термін Київська Русь у сучасній історіографії використовується як для позначення єдиної держави, що проіснувала до середини XII ст., так і для ширшого періоду середини XII — середини XIII ст., коли Київ залишався центром країни, й керування Руссю здійснювалося єдиним князівським родом на принципах «колективного сюзеренітету» [256, с. 468]. Цей період характеризувався заснуванням перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму на території сучасної України та розвитком договірних торговельних відносин, в основному, між Київською Руссю та Візантійською імперією.

Наступним етапом історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті державно-правового розвитку українських земель слід розглядати період одночасного перебування частин України у складі Московського царства та Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої.

Як відомо, на формування правової системи, у тому числі на розвиток прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, українських земель, які були підпорядковані Великому князівству Литовському, а згодом приєднані до Польщі, вплинуло законодавство Литви та Німеччини, насамперед Статути Великого князівства Литовського та збірники Магдебурзького права.

Можна погодитися з висновками деяких українських дослідників про те, що у період литовсько-польської доби свобода пересування та вільний вибір місця проживання особи залежали від її соціального стану, з характерними для ранньофеодальних держав обмеженнями й привілеями [15, с. 75; 43, с. 55-56].

Дійсно, у привілеях великих князів Литовських Казимира Ягайловича 1447 року і Олександра Казимировича 1492 року людям шляхетсько-боярського стану надавалося право на вільний в'їзд і виїзд з країни [320, с. 107].

У Литовському статуті 1529 р. була стаття, що регулювала вихід селян від феодала до міста. Селяни, які прибували до міста, мали негайно сповістити про це «місцевого бургомистра». Останній мусив зібрати відповідні довідки про прибулих і отримати від їхніх володарів підтвердження про те, що вони відпущені у зв'язку з голодом. І коли перевіркою встановлювали, що феодал «геть їх вибив, не хотючи їх годувати», покріпачені вважалися вільними [87, с. 320].

Унаслідок проведення аграрної та фінансово-податкової реформи й прийняття правового документа «Устава на волоки» 1557 р. процес закріпачення селянства набув ще більших обертів. Так, за третім Литовським статутом 1588 р., селянин, який прожив на землі пана десять років, набував статус кріпака. Вдвічі, з десяти до двадцяти років, збільшувався термін розшуку кріпаків-утікачів [51, с. 57-58; 84, с. 176].

Процес закріпачення селян, який відбувався у цей історичний період і на українських землях, що відносилися до Московського царства, також супроводжувався посиленням методів регулювання обліку та переміщення осіб. Так, документами, що відображав надання волі холопам і на деякий час посвідчував їх особу, були так звані «відпускні», перші відомості про які датуються 1482 р. Наприклад, у «Судебнику» 1550 р. видача «відпускної» холопу могла бути здійснена лише рішенням відповідного суду. В нормативно-правовому документі церковного права «Стоглаві» 1551 р. приймати на службу священників і дияконів, що прийшли з інших єпархій, дозволялося лише за умови наявності у них відпускних грамот від архієрея за відповідним місцем служби. Відповідно до «Соборного Уложення» 1649 р. основним документом, що засвідчував особу відпущеної на волю людини,

хоча й залишалися «відпускні», але значно пом'якшилися умови пересування для торговців [19, с. 104].

Закладення ж підвалин державницького підходу в питанні законодавчого регулювання прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання розпочалося за правління російського царя, а з 1721 року – імператора Всеросійського, Петра I, який, керуючись європейським досвідом, видав низку відповідних указів. Так, царським Маніфестом 1702 р., який був поширений у країнах Західної Європи, до Росії запрошувалися чужинці не лише для вступу на службу, але й для заняття приватною діяльністю, а також підтверджувалися їх права на безперешкодний виїзд з Росії і свободу віросповідання [281, с. 24].

Указом «О приезжих иноземцах» стали детально регламентуватися правила в'їзду, реєстрації та обліку іноземців на території Московського царства. Посвідченням реєстрації був «абшит», який, зокрема, давав право на виїзд з країни. Указами 1719, 1720 1723 рр. запроваджувалася паспортна система у Росії: право отримувати паспорти було надано особам недворянського походження, а Указом 1722 р. паспорти повинні були отримувати всі відпущені на волю селяни [40, с. 93; 257, с. 103-104].

З огляду на викладене можна констатувати, що в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті державно-правового розвитку українських земель часи польсько-литовського та московського панування (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Московське царство) є окремим етапом, часові рамки якого починаються з другої половини XIV ст. та закінчуються у 1721 р. з прийняттям Петром I титулу Імператора Всеросійського. Особливістю даного періоду, на наш погляд, є те, що державно-правова політика у питанні прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях залежала від розвитку суспільно-станових відносин і відрізнялася здебільшого інквізиційним характером стосовно окремих верств населення (кріпаки, холопи тощо).

Окремої уваги, з нашого погляду, потребує опис та характеристика часів українського козацтва – Запорізької Січі й Гетьманщини, що проіснувало до 1764 р., у якому відповідним наказом російської імператриці Катерини II інститут гетьмана було скасовано, а ще через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію. На думку деяких вітчизняних дослідників, саме міграція сприяла формуванню класу вільного селянства, розвитку козацтва як військової сили, виникненню національної еліти, освоєнню незаселених територій [143, с. 63; 281, с. 22].

Більшість вітчизняних дослідників схиляються до думки про здебільшого гуманістичний характер розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на території Запорізької Січі. Так, за словами І. І. Голубки та С. Ф. Плещького, тривалий час жодних обмежень свободи пересування на території Запорізької Січі не передбачалося [43, с. 43-44; 188, с. 24].

Однак, на думку Л. Л. Коробочкіної, певний контроль за пересуванням все ж таки здійснювався: пересування купців на території Січі було дозволено лише за наявності документів від козацької адміністрації. Крім того, контроль за перетинанням запорізько-польського кордону здійснювали за допомогою листів (паспортів) для козаків та атестацій для польської сторони. Дослідниця зауважує, що введення паспортного режиму того часу було обумовлено необхідністю захищати права козаків, а не метою встановлення тотального контролю над ними [115, с. 4-5].

Як вказує С. Ф. Плещький, становлення запорізької паспортної системи, вірогідно, почалося в часи Кримського Коша. З Олешківською Січчю пов'язані факти систематичного (за допомогою письмових документів) контролю за пересуванням козаків і рухом подорожніх Запорозькими вольностями. Це було зумовлено потребою в регулюванні транзитної торгівлі, охороною кордонів, а також слугувало засобом подолання ізоляції, у якій опинилися запорожці, оскільки російський уряд забороняв українцям будь-які контакти з опальними козаками [188, с. 25].

За часів Гетьманщини гуманістичний характер розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання поступово став обмежуватися під впливом шовіністської політики Московського царства стосовно українського народу. Характеризуючи даний період, І. І. Голубка звертає увагу й на Коломацькі статті, укладені 25 липня 1687 р. між гетьманом Іваном Мазепою та козацькою старшиною, з одного боку, та царями Іваном Олексійовичем, Петром Олексійовичем (Петром I) та царівною Софією, з іншого. Обмежуючи українську автономію, вони, зокрема, дозволяли вільне пересування українців територією Московського царства [43, с. 45-46].

У 1739 р. було заборонено переселення зі Слобожанщини на територію Гетьманату, 1750 р. гетьман Кирило Розумовський заборонив без його дозволу видавати будь-кому паспорти для поїздок у Москву та Петербург, а в 1761 р., згідно з ордером гетьмана Кирила Розумовського, утруднено вихід на нове місце проживання: щоб оселитися на ньому, належало пред'явити письмову згоду попереднього власника. Зрештою, вже після ліквідації Гетьманщини, імператорський указ від 3 травня 1783 р., зокрема, проголосив остаточну заборону селянських переміщень [188, с. 26; 320, с. 303-307].

Узагальнюючи викладене, на наш погляд, слід констатувати, що в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні часи Запорізької Січі та Гетьманщини є самостійним етапом, часові рамки якого починаються з другої половини XVI ст. та закінчуються у 1764 р. Особливістю даного періоду є поступовий перехід у законодавчому регулюванні цих прав від здебільшого гуманістичної направленості у бік жорсткого контролю й обмеження з боку російського царизму.

Отже, з ліквідацією у 1764 р. козацької держави й до початку XX ст. переважна частина східноукраїнських земель перейшла до складу Російської імперії, а західноукраїнські території з кінця XVIII ст. у ході поділів Речі Посполитої – до складу Габсбурзької імперії.

Як зазначає вітчизняна дослідниця Л. Л. Коробочкіна, паспортний режим часів перебування українських земель у складі Російської імперії характеризується класовим характером і постає безвідмовним інструментом у справі закріпачення населення на певній території, встановлення контролю за переміщенням усіх верств населення, збору податків, здійснення фіскальних та поліцейських дій [115, с. 4-5].

Дійсно, елементи паспортної системи на території Російської імперії поступово змінювалися у бік нерівності класового поділу та усіляких обмежень. Так, за часів правління імператриці Катерини II було прийнято «Городовое положение» 1785 р., у якому більш детально регламентувалися питання паспортизації й виокремлення категорій осіб, які мали змогу пересуватися територією країни без паспорта [19, с. 104-105].

При царюванні російського імператора Павла I було введено суттєві обмеження для виїзду російських підданих за кордон: імператор спорудив свого роду «залізну завісу», зробивши для своїх підданих, особливо для молоді, майже неможливим відвідування Західної Європи, в тому числі для навчання. Продовжуючи такий курс державної політики у зазначеному питанні, імператор Микола I законом 1831 р. встановив норму, згідно з якою молоді люди від 10 до 18 років зобов'язані виховуватися в Росії; від'їзд за кордон дозволявся імператорським дозволом. Санкцією за її порушення була втрата права на державну службу. Досить часто особи, які отримали імператорський дозвіл на від'їзд за кордон, залишалися там проживати невизначений строк і фактично перетворювалися на переселенців, тому Указом від 1834 р. під небезпекою визнання бути винуватим у недозволеному залишенні батьківщини дворянам встановлювався п'ятирічний термін перебування за кордоном, а для осіб інших станів – не більш як трирічний [281, с. 25-26; 308].

На українських землях у складі Російської імперії цього періоду діяв циркуляр «Про означення в паспортах прикмет», виданий 1840 р. Київським військовим, Подільським та Волинським генерал-губернатором

Д. Г. Бібіковим, відповідно до якого паспорт видавали громадянам усіх станів та обох статей по досягненні 25 років [176].

3 червня 1884 р. Державною Думою Російської імперії було схвалено новий Статут про паспорти або «Положення про види на проживання», відповідно до якого мігранти поділялися на тих, хто пересувався в межах імперії, виїздив за її кордони, а також власне іноземців, які прибували до Російської імперії. За загальним правилом, ніхто не мав права виїздити з місць постійного проживання без відповідного посвідчення або паспорта. Кожна суспільна верства мала особливі, встановлені законом паспорти, що поділялися на строкові й безстрокові. Безстрокові видавалися чиновникам, яких звільнили зі служби, їх дружинам, дітям. Строкові призначалися для представників інших верств і видавалися їм у випадках необхідності у пересуванні. Дворяни, які перебували на службі, одержували строкові паспорти від безпосередньо градоначальства (до речі, вартість такого паспорта на гербовому папері становила 1 карбованець). Дворяни, які не служили, отримували безстрокові паспорти, а якщо їм був потрібний строковий – від місцевої поліції. Духівництву паспорти видавало церковне керівництво, почесним громадянам – міські думи. Купці з 1863 р. звільнялися від необхідності мати паспорти – їм видавали особливі свідоцтва про належність до купецької верстви [42, с. 49].

Наступним кроком до законодавчого унормування реєстрації населення в Російській імперії стало прийняття у 1903 р. Статуту «Про паспортну систему», відповідно до якого посвідченням на постійне проживання були строкові паспорти і паспортні книжки, що були посвідкою на постійне проживання. Без паспортів можна було відлучатися в межах свого повіту не більш ніж на 50 верст та на термін не більше року [257, с. 104].

І хоча з введенням закону від 6 червня 1904 р. та Указу від 9 листопада 1906 р., прийнятих у рамках Столипінської аграрної реформи, переселенський рух селян на українських землях набув певної інтенсивності, це, як і скасування кріпосного права в 1861 р., повністю не позбавило селян

обмежень на вільне пересування й вільний вибір місця проживання. У новому переселенському законі декларувалася свобода переселень, проте допомога надавалася лише вихідцям з тих територій, звідки переселення заохочувалося, та які переїжджали в райони, визначені для вселення [319, с. 38].

Як зазначає І. Ю. Тарапака, у Російській імперії до державної реформи 1905-1906 рр. особа не мала жодних суб'єктивних прав щодо держави, і її статус визначався виключно об'єктивним правопорядком [281, с. 28]. Уперше право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на території Російської імперії було задекларовано у Маніфесті 1905 р., який було підписано російським імператором Миколою II під впливом революційних подій [291].

У другій половині XVIII ст. західноукраїнські землі перейшли під владу Австрійської, а згодом Австро-Угорської монархії, і, звичайно, на їх територію поширювалася дія органів влади й управління цієї держави. І хоча імперія складалася з двох частин: Австрії (Цисленталії) та Угорщини (Транслейтанії), більшість західноукраїнських земель перебувало під владою Австрії [45, с. 52].

За словами дослідників, скасування 7 вересня 1848 р. на території Австро-Угорської імперії кріпосного права можна розглядати як юридичний факт, завдяки якому стало можливе перетворення українського народу Галичини на суб'єкта конституційно-правових відносин [147, с. 7].

Найбільш важливим законодавчим актом, прийнятим у період існування Австро-Угорщини, у тому числі й у контексті нашого дослідження, є Конституція Австрії, що була остаточно доповнена у 1867 р. важливими конституційними законами, зокрема Основним законом про загальні права громадян, який отримав погодження цісаря 21 грудня 1867 р. та у якому були задекларовані права на свободу переселення особи і переміщення майна та свободу еміграції. Хоча, як стверджують окремі дослідники, австрійська Конституція 1867 р. мала значною мірою декларативний характер, оскільки,

закріплюючи загальні права громадян на папері, вона не передбачала дієвих механізмів їхнього захисту, що ставало причиною їх відвертого ігнорування або порушення [310, с. 90], все ж таки, на наш погляд, закріплення на конституційному рівні, зокрема права на свободу еміграції, послужило вагомим позитивним чинником багатьох суспільних процесів у державі.

Так, в українських регіонах Австро-Угорщини наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. можна було спостерігати прояви масової еміграції українців. Незважаючи на те, що більшою мірою ці процеси відбувалися внаслідок безробіття, велика частина населення скористалася наданим конституційним правом. Уже наприкінці ХІХ ст. у Канаді мешкали 24 тис. українців, а у США – більше 200 тисяч. Українські переселенці у Південній Америці на початку ХХ ст. становили близько 20 тисяч. Протягом першого десятиріччя ХХ ст. на американський континент переселилися близько 300 тис. чоловік з Галичини і Буковини, 40 тис. з Закарпаття [292].

Отже, можна підсумувати, що в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні часи перебування українських земель у складі Російської і Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперій є окремим етапом, часові рамки якого охоплюють історичний період з 1721 року до 1918 р., коли Сен-Жерменським договором було констатовано розпад Австро-Угорщини. Даний період характеризується загальними тенденціями формування та становлення на українських землях конституційного визначення та нормативно-правового врегулювання цих прав, які здебільшого у Російській імперії ґрунтувалися на нерівності класового поділу та прагненні влади контролювати міграційні та еміграційні процеси.

Дослідження численних історичних джерел дає підстави констатувати, що революційні події в Росії та Україні першої чверті ХХ ст. активізували українське співтовариство та без перебільшення ознаменували початок епохи новітньої історії державності України. Мова йде про утворення Української та Західноукраїнської Народних Республік. І хоча цей період

був досить коротким, його значення в історії розвитку прав на свободу пересування й вільний вибір місця проживання в Україні, на нашу думку, є неоціненним, оскільки саме у ці часи було закладено основи національного конституційно-правового регулювання.

Так, розділ II Конституції УНР або «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» від 29 квітня 1918 р. присвячений правам громадян. Зокрема, ст. 18 визначила, що кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають «повну свободу перемін місця пробування». Ці права могли обмежуватися лише спеціальними законами [112].

Вітчизняний дослідник І. І. Голубка зазначає, що важливе значення для гарантування прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання мали й інші положення II розділу Конституції УНР, зокрема ст. 12 та ст. 13, остання з яких передбачала, що громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на її території без судового наказу інакше, «як на гарячій вчинку». Але й у такому випадку він має бути випущений не пізніше, ніж за 24 години, коли суд не встановить «якогось способу його затримання» [43, с. 48], а на думку В. В. Семенюка, статті Конституції УНР, що гарантували свободи вибору людини, зокрема й свободу пересування, є втіленням християнських засад [260, с. 70].

У період Української революції відбулася поява нового документа – українського закордонного паспорта, що сприяло підвищенню іміджу української нації на міжнародній арені. Адже, як зазначають дослідники, вихідців з України вже сприймали як представників певної території і громадянської приналежності. На основі дослідження цих документів можна узагальнити, що, як правило, український закордонний паспорт мав вигляд книжечки на 16 або на 24 сторінки. Перші сім сторінок було призначено для детальної інформації про громадянина, а решта — для віз. Написи було виконано трьома мовами — українською, французькою та німецькою (або англійською у паспортах ЗУНР). На сторінках паспорта УНР стояв тризуб, а в паспорті ЗУНР всередині тризуба був розміщений лев у короні, що

піднімається на гору. Як правило, закордонні паспорти видавалися терміном на півроку (інколи на 1 або 2 роки) [185].

У підсумку маємо підстави зазначити, що в історії розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні доба українського державного відродження є окремим етапом і охоплюється часовим проміжком з 1917 р. по 1921 р., коли територія УНР була анексована за результатами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. між Польщею та Радянською Росією. На цьому етапі, незважаючи на його досить короткий історичний період, існування в реаліях громадянської війни, неприкритої військової агресії з боку сусідніх держав, насамперед Радянської Росії, на рівні актів конституційно-правового характеру було визнано права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Генезис прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання періоду становлення і розвитку України з 1917 р. як радянської республіки, а з 1922 р. – як союзної радянської республіки у складі СРСР досить детально описано в численних наукових працях, тому ми зупинимося лише на його знакових характеристиках.

Достатньо лише констатації того факту, що жодна з Конституцій УРСР, яких було чотири: 1919 р., 1929 р., 1937 р. та 1978 р., не закріплювала і не гарантувала прав на свободу пересування й вільний вибір місця проживання [105; 108; 109; 110], що, на нашу думку, стало не тільки кроком назад у розвитку основних прав та свобод людини, а й створювало непереборну правову, інформаційну, культурну прірву між громадянами СРСР і всім цивілізованим людським співтовариством.

Отже, 27 грудня 1932 р. було видано основоположний документ про створення в СРСР єдиної паспортної системи з обов'язковою пропискою. Радянська влада запровадила нову паспортну систему, що була значно суворішою, ніж за російського царату. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 1932 р. №84 «Про встановлення єдиної паспортної системи в Союзі РСР і обов'язкової прописки паспортів», усі громадяни віком від 16 років, окрім

селян, які не входили до переліку власників паспортів, повинні були мати паспорти з обов'язковою пропискою. В Україні ж паспорти запровадили тільки 1933 р., під час Голодомору, як зазначено в постанові ВУЦК та РНК УРСР від 4 липня 1933 р., з метою: «врегулювання притоку населення до міста», «очищення міст» від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних та політичних злочинців, «шпигунів і диверсантів». Лише у серпні 1974 р. право на отримання паспорта поширилося на всіх громадян СРСР [182; 213; 257, с. 105].

Усі дослідники означеної проблематики однакові у висновках про тотальне обмеження й навіть відверте потурання прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за радянської доби. Як зазначають О. Ф. Динько, Л. Л. Коробочкіна й І. Ю. Тарапака, за часів існування СРСР паспортний режим набув яскраво вираженого мілітарного характеру і перетворився на інструмент «очистки» суспільства від неблагонадійних та злочинців, а інститут прописки використовувався як інструмент тотального контролю за пересуванням громадян. Система прописки нормативно розвивалася таким чином, аби пристосувати сферу свободи пересування відповідно до державних інтересів. У своїй основі більше сорока років вона зберігалася переважно у недоторканній формі [55, с.6-8; 115, с.4-5; 282, с.29], а на думку В. Р. Барського, інститут прописки, що діяв за часів СРСР, узагалі несумісний зі свободою пересування та вільного вибору місця проживання [13, с. 252].

Узагальнюючи викладене, на наш погляд, слід констатувати, що радянський етап розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, який тривав з 1917 р. по 1991 р., став гальмом на шляху демократичного розвитку цих прав.

З проголошенням у 1991 р. незалежності України розпочався новітній етап розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

1.2. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння

Глобалізаційні процеси сучасності змінюють уявлення людей щодо багатьох визнаних класичними понять та категорій, у тому числі дають потужний поштовх для переосмислення практичного боку права не тільки як регулятора суспільних відносин, а й як особливого феномена суспільного життя, що має складну і багатоаспектну архітектуру. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не є винятком з цього правила і також потребують «свіжого», так би мовити, погляду, який би надав можливість детально дослідити їх юридичну природу, цілісно розкрити сутнісні властивості та більш глибоко зрозуміти соціальне призначення. На нашу думку, це доцільно здійснити крізь призму основних концепцій праворозуміння сучасності.

Поняття праворозуміння, на наш погляд, не є суто теоретичним питанням правової науки, оскільки більшою мірою пов'язане з історичним процесом розвитку суспільно-правової думки, викладеної в тих концепціях, доктринах та теоріях, які слугували фундаментом для формування певних шкіл права, що домінували у різні історичні періоди й ставали основою типологізації праворозуміння. Якщо звернутися до юридичної енциклопедії, то можна побачити, що термін «праворозуміння» тлумачиться як «усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, доктрин, концепцій. Воно є формою пізнання сутності та ролі права у регулюванні суспільних відносин, що заснована на науковому обґрунтуванні правових явищ, незалежній правовій культурі і правосвідомості громадян» [317, с. 48-49].

Слід погодитися з висновками тих вітчизняних дослідників, які схильні відносити проблему аналізу праворозуміння до «вічних» глобальних проблем юриспруденції. Дійсно, нині у питанні дослідження проблематики концепцій праворозуміння зарано ставити крапку, воно залишається актуальним для

правової науки, містить у собі низку невирішених, дискусійних проблем. Адже спроби відповісти на запитання «що таке право?», усунути розбіжності у його розумінні та тлумаченні прослідковуються з глибини віків і не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Це, зокрема, пов'язано і з тим, що праворозуміння виступає основою сучасної юридичної науки та прагне збагатити й наповнити практичну юриспруденцію гуманістичним змістом, а плюралізм сучасних концепцій праворозуміння дає потужний поштовх для переосмислення його змістовних характеристик та призначення у суспільстві. Загалом відсутність єдиної авторитетної доктрини веде до пошуку нового типу праворозуміння, що повинен одночасно враховувати історичний досвід і відповідати наявним суспільним відносинам [134, с. 23; 167, с. 37].

Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. знаний український правник Б. О. Кістяківський зазначав, що «у жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як у науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну» [93].

Перш ніж проаналізувати різноманітні типи праворозуміння у ракурсі їх практичного застосування для визначення юридичної природи і властивостей прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід, на нашу думку, дати визначення самого терміна «тип праворозуміння». Як зазначає А. І. Луцький, упродовж останніх десятиліть (включаючи і період незалежності України) термін «тип праворозуміння» утвердився серед правових категорій вітчизняної теорії права, який потребує понятійного осмислення та чіткої дефініції. Аналіз наявних наукових досліджень показує, що тип праворозуміння за своїм пізнавальним статусом в юриспруденції отримав назву наукової парадигми. Під парадигмою розуміються загальні для певної частини наукового співтовариства теоретико-методологічні підстави наукового пошуку, які забезпечують єдність і внутрішню несуперечливість процесу пізнання в рамках заданої парадигми [134, с. 24].

Виходячи з такого розуміння, достатньо вичерпне визначення «типу праворозуміння», на наш погляд, подає відомий український правник М. І. Козюбра, який стверджує, що «тип праворозуміння можна визначити як зумовлений світоглядною позицією пізнаючого суб'єкта образ права, що відображає найбільш суттєві ознаки права». На думку вченого, у вітчизняній юриспруденції переважає виокремлення матеріалістичного та ідеалістичного типів праворозуміння, зумовлене ставленням до «основного питання філософії» – співвідношення матеріального й ідеального [99, с. 14].

Типологізацію праворозуміння, яка ґрунтується на ототожненні чи розмежуванні самих понять права та закону, що, відповідно, веде до виокремлення юридичного (*jus* – право) і легістського (*lex* – закон) типів праворозуміння, можна віднайти у наукових працях В. С. Нерсесянца [173, с. 32].

Аналогічну позицію демонструють вітчизняні вчені Подковенко Т. О., Фігун Н. І., на думку яких слід виділяти два основних типи праворозуміння – юридичний позитивізм та юснатуралізм (природно-правовий, ідеалістичний). Окрім цього, виділяють історичну школу права, соціологічний позитивізм, нормативізм, теорію солідаризму, психологічну концепцію й феноменологічний підхід до права [193].

Українська дослідниця Н. М. Пархоменко, наприклад, класифікуючи «праворозуміння» за причинами виникнення права, виокремлює Боже право (лат.– *jus divinum*), суть якого полягає у визнанні походження права від вищого об'єктивного духовного начала, Вищого духу – Логосу як абсолютного розуму. Відповідно, ідея права надприродна; природного права (лат. – *jus naturale*), що стверджує природне походження права від фізичної природи. Закони, встановлені людьми, – це лише недосконала подоба законів; Людського права – (лат.– *jus humanum*), визнається, що право походить тільки від природи соціальної і є особливим винаходом людей, вищим продуктом людського розуму. Найдосконаліший закон той, що максимально відповідає людській природі [181, с. 13].

Узагальнюючи представлені наукові підходи до типологізації основних науково-методологічних підходів праворозуміння, очевидним стає висновок, що всі вони зводяться до виокремлення трьох основних концепцій праворозуміння: природно-правової, яка акцентує увагу на праві як духовному феномені, побудованому на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності та інших ціннісних характеристиках права; позитивістської, що ґрунтується на нормативно-інституціональних аспектах права; соціологічної, яка розглядає право у його динаміці, функціонуванні й дії в реальному житті, іншими словами, правовідносинах та юридичних рішеннях.

Тому, на нашу думку, доцільно визначити вектор аналізу розвитку вчень про право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання саме у таких рамках.

Як зазначає український правник О. В. Іваненко, ядром природного права є моральний критерій, інакше кажучи, низка моральних вимог, з яких власне і формуються природні права соціальних суб'єктів [83, с. 13]. Дійсно, природно-правова концепція праворозуміння ґрунтується на визнанні базовими положень про моральні витoki створення світу загалом та права зокрема. Беззаперечними визнаються ідеї гуманізму, справедливості, свободи і рівності, що виступають головними критеріями права.

Висвітлюючи історичну обумовленість виникнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, насамперед необхідно акцентувати увагу на тому, що вони належать до категорії особистих (природних) прав людини. Через усвідомлення й визнання, зокрема даних прав як невід'ємних прав будь-якої людини, якраз і втілюються ідеї свободи та рівноправності, з яких власне бере початок розвиток великої ідеї природної рівності людей і волі всіх людей, що вперше була висловлена античними мислителями та заклала основи концепції природного права.

У першому підрозділі нашого дослідження ми акцентували увагу на тому, що визнання такої аксіологічної категорії як свобода правовою категорією, а згодом конституційно-правовою категорією, а відтак і проголошення серед інших свобод свободи пересування та вільного вибору місця проживання як синонімів прав на конституційному рівні, є абсолютною цінністю саме по собі й вагомим здобутком природно-правової школи права.

Як пише у своєму дисертаційному дослідженні О. Ф. Динько, у контексті статті 33 Конституції України свобода пересування виступає як власне свобода та як право на свободу пересування. Вони не виключають одне одного, а використовуються спільно, переплітаються з інтересами людини. Таке поєднання дає загальне визначення: право є свобода, яка у необхідних випадках може обмежуватися законом в інтересах національної безпеки, підтримання правопорядку, охорони здоров'я, захисту прав та свобод інших осіб, а також в умовах воєнного або надзвичайного стану [55, с. 7, 9].

Інший вітчизняний дослідник І. І. Голубка дотримується думки, що у теоретичному розумінні право на свободу пересування – складне і комплексне утворення, що включає такі елементи, як «свобода», «свобода пересування», «право на свободу», кожне з яких має низку трактувань [44, с. 59].

Отже, виникає цілком закономірне питання, без розв'язання якого неможливо продовжувати наш науковий пошук – права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання слід відносити до категорії прав чи категорії свобод людини, або ж ці поняття є тотожними. З цього приводу в правовій науці існує декілька позицій.

Так, на думку М. Ф. Анісімової, в Конституції України термін «право» застосовується лише до вільного залишення території України, щодо пересування законодавець застосував термін «свобода», а відносно вільного вибору місця проживання взагалі не застосував жодного з вказаних термінів, тобто законодавець не проводить чіткого розмежування між даними

поняттями [9, с. 95], що, на нашу думку, може означати лише те, що терміни «право» і «свобода» у даному контексті використовуються як синоніми.

Загалом підтримуючи цю наукову позицію, ми також погоджуємося з науковими висновками А. А. Аносенкова, який зазначає, що співвідношення понять «свобода» та «право» полягає в тому, що поняття «свобода» в його суб'єктивному значенні тотожне поняттю «суб'єктивне право», і його застосування пояснюється історичними чинниками [10, с. 147]; К. А. Лукашевої, за словами якої, термін «свобода» покликаний вказати на більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи його конкретного результату, а термін «право» визначає конкретні дії людини. За своєю юридичною природою та системою гарантій, права і свободи ідентичні, відповідно, розмежування між ними провести складно, а розбіжності в термінології, які склалися ще в XVIII – XIX ст., і є більшою мірою традиційними, а не принциповими [133, с. 133]. П. М. Рабінович зауважив, що «різниця між правами та свободами і донині однозначно не досліджена навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «право» і «свобода» практично використовуються як синоніми» [44].

Однак, на думку В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка, потрібно розмежовувати терміни «право» і «свобода» саме відносно можливостей вільно пересуватися та обирати місце проживання, оскільки вони ґрунтуються на максимально вільному самовизначенні особи, що не потребує втручання державного механізму [107, с. 45], що, на нашу думку, є доволі сумнівним. Якщо і можливо застосувати такий механізм до частини права на свободу пересування, яка стосується пересування у межах держави, то використати її, наприклад, для пересування кордону без проходження відповідних процедур неможливо. До того ж, навіть у рамках країни пересування особи може бути обмежене у передбачених законодавством випадках.

У підсумку даної наукової дискусії доцільно навести слова І. Канта, який писав, що «поняття права повністю впливає з поняття свободи

людини». Причому саму свободу людини філософ тлумачив як «перший апріорний принцип громадянського стану» [89], тобто, як справедливо вказує О. Пушкіна, ставлячи людину предметом правового аналізу і розглядаючи її як носія певних прав, від самого початку слід виходити з того, що ця людина є, по-перше, живою, а по-друге, вільною [233, с. 21].

Певної уваги, на нашу думку, заслуговує й розкриття такого критерію прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як природна рівність, що є однією з моральних засад права у природно-правовій концепції праворозуміння.

І хоча обґрунтування універсальної концепції природного права й космополітичних ідей про формальну рівність усіх людей, які за своєю природою і законами світотворення загалом є громадянами єдиної світової держави [96], беруть свій початок з часів античності, не можна ігнорувати той факт, що від природи за розумовими, психічними, фізичним показниками люди народжуються нерівними. Крім біологічної нерівності людей, можна говорити й про соціальну, майнову нерівність.

Г. Гегель пояснював рівність людей таким чином: «...За своєю природою люди бувають лише нерівними...те, що ми маємо цю рівність, що саме людина (а не так, як у Греції, Римі та ін., тільки деякі люди) є тим, що визнається за особистість і має значення такої за законом, – це до такої міри мало існує від природи, що є скоріше лише продуктом і результатом усвідомлення найбільш глибокого принципу духу, а також всезагальності й культури його осмислення» [39, с. 352-353].

Ураховуючи такі міркування, виникає питання щодо істинності твердження про природну рівність людей та, відповідно, її проекцію в праві. Тому, за нашим глибоким переконанням, у правовому вимірі категорії «рівність» слід використовувати термін «рівноправність».

Доцільність диференційованого підходу в застосуванні цих понять визначається й науковими позиціями більшості вчених-правників. Так, В. О. Патюлін під рівністю розуміє фактичну наявність у людей однакових

(рівних) соціальних можливостей для задоволення потреб, реалізації інтересів, досягнення мети, а рівноправність, зазначає він, є закріплений принцип рівності громадян перед законом, тобто юридично закріплена рівність можливостей, і відсутність у законах будь-яких обмежень (чи, навпаки, привілей) відносно тих чи тих категорій громадян, за тією чи тією соціально значущою ознакою (стать, національність, віросповідання тощо). Подібної думки дотримується й М. П. Орзіх, який переконаний, що рівність людей у конституційному (правовому) розумінні – це насамперед рівноправність, рівність прав, рівність перед законом, незалежно не лише від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних поглядів, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови, але й від будь-яких інших обставин [26].

Водночас, акцентуємо увагу на тому, що попри проголошення і гарантування рівноправності на міжнародно-правовому й національно-правовому рівнях, не можна ігнорувати той факт, що у фактичній реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання існують певні обмеження щодо окремих категорій осіб (неповнолітні, божевільні, засуджені до позбавлення волі тощо), іншими словами, правосуб'єктність і суб'єктивні права будь-якої особи не є тотожними.

У цьому контексті слушною є думка С. Погребняка, який зазначає, що принцип рівності у праві являє собою діалектичне поєднання концепцій формальної та фактичної (реальної) рівності. Саме це дозволяє забезпечити в праві чесну (справедливу) рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності [191, с. 33-34].

Тому, на нашу думку, рівність як один із основоположних моральних критеріїв у правовій площині слід розглядати як принцип рівноправності, який полягає насамперед у тому, що для всіх учасників суспільних відносин встановлюються єдині можливості та застосовуються єдині правові засоби, які становлять основу механізму правового регулювання. Іншими словами, оскільки здатність виступати учасником правовідносин щодо фактичної

реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання може бути обмежена у передбачених законом випадках, то рівноправність у цьому випадку означає реальну наявність у всіх осіб однакового обсягу таких можливостей.

Аналізуючи право людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання з позиції природно-правової концепції праворозуміння, А. А. Аносенков визначає, що вони мають загальний характер. Адже, за його словами, стаття 33 Конституції України гарантує ці права і свободи кожному, тобто й громадянину України, й іноземцеві, й особі без громадянства. І це також впливає зі змісту статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийнятого і відкритого для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї від 16 грудня 1966 р., ратифікованого Україною 19 жовтня 1973 р., де записано, що «Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у місцях цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання; кожна людина має право залишити будь-яку країну, включаючи свою власну» [10, с. 145-146].

Завдяки природно-правовій концепції в національній правовій доктрині утвердилася думка й про універсальність прав людини, у тому числі й на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Так, за словами С. Максимова, права людини є універсальними за своєю природою. У трансцендентальному аспекті – це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу [141, с. 115].

На користь того, що права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання носять універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані, взаємообумовлені та є надбанням кожної людини свідчить думка А. А. Аносенкова, який зазначає, що вони «належать індивідові внаслідок того, що він є людиною. Вони співвідносяться з широким

континуумом цінностей, що універсальні за своїм характером і в деяких значеннях однаково притаманні всім людським істотам» [10, с. 146].

Отже, завдяки розкриттю юридичної природи та властивостей прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання з аксіологічної позиції, а саме, крізь призму природно-правового підходу, стало можливим їх оцінювання й розуміння як таких, що невід'ємні від людини; ґрунтуються на засадах свободи і рівності всіх людей; носять загальний та універсальний характер; не залежать від волі держави, а лише визнаються, гарантуються й забезпечуються державою. Усі ці властивості дозволяють класифікувати права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як особисті (природні) права.

Такі права, за словами Є. О. Романюка, надаються природою, засновані на загальнолюдських цінностях обсягу загальносоціального та правового статусу людини, який є необхідним, невід'ємним і притаманним її існуванню [254, с. 130], а на думку Ф. В. Веніславського, свободу пересування та вільний вибір місця проживання необхідно визначати як природне право людини, як невід'ємну складову соціальної свободи [29, с. 211].

Водночас, на наш погляд, у сучасних правових реаліях панування позитивного (писаного) права, розвиток прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання виключно у рамках природно-правової концепції є неможливим.

Не випадково більш ніж десятиліття тому вітчизняний теоретик права Ю. С. Шемшученко звернув увагу на це питання і вказав оптимальний, на нашу думку, вектор наукових пошуків у цьому напрямі, зазначивши, що для сучасного праворозуміння становить інтерес не природне право як таке, а лише його морально-гуманістичний аспект. Утілюючи етичні постулати й моральні імперативи у тканину позитивного права, можна домогтися його «оприроднення», більшої, так би мовити, «людяності» цього права. Але саме природне право, яким би гуманістичним воно не було, не може замінити

позитивного права як загальнообов'язкового засобу регулювання суспільних відносин [313, с. 41].

У науковій літературі більшість дослідників дотримуються думки, що позитивізм став найвпливовішою доктриною другої половини ХІХ століття, яка заповонила різноманітні напрями людської думки, як західноєвропейської, так і російської, в тому числі й правової. М. Е. Казмер, В. С. Нерсесянц, Ю. В. Павленко зазначають, що на суспільствознавство ХІХ ст. (у тому числі на науку про державу і право) суттєвий вплив мали ідеї О. Конта про необхідність для дослідника опиратися у наукових розробках на факти, виявляти закономірності історичного процесу, вивчати соціальні інститути та структури [175, с. 41-42].

З погляду юридичного позитивізму, який, до речі, досить довгий час був парадигмою вітчизняного правового світогляду, право розглядається як факт, що не потребує ціннісного пояснення, право є творінням держави і ототожнюється із законом. Існує лише позитивне право (сукупність норм, що приймаються державою), а все інше становить моральну оцінку чинного позитивного права [242, с. 75].

Розглядаючи позитивістську концепцію праворозуміння, вітчизняні дослідники О. Іваненко та К. С. Ємельяненко зосереджують увагу як на його позитивних, так і негативних рисах. До позитивних характеристик позитивізму, на їх думку, можна віднести те, що нормативне розуміння права, безумовно, сприяє забезпеченню безпеки суб'єктів права через створення певного нормативного каркасу, на якому вибудовується вся система юридичного права. Іншого шляху для регламентації та ефективного регулювання суспільних відносин не існує. Негативною ж рисою позитивізму є залежність права від державної волі, що може передбачати можливість використовувати право як інструмент політичного тиску, оскільки його закріплення у законодавстві безпосередньо залежить від тих, хто в певний історичний проміжок часу знаходиться при владі. Крім того, відношення до права як до державно-владного інструменту, спрямованого на досягнення

порядку в суспільстві, повністю виключає його власну, органічно властиву йому цінність [83, с. 13; 69, с. 2].

Поділяючи думку української дослідниці С. І. Алаїс про те, що чіткі поняття про належну поведінку та засоби захисту її носіїв, що втілюють норми позитивного права, є тією формальною основою, яка допомагає людині почувати себе впевнено і безпечно [3, с. 12], ми вважаємо, що нормативне закріплення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у законодавстві України є незаперечним і, дійсно, потрібним. Оцінюючи національне законодавство й міжнародно-правові акти у сфері прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, навіть неможливо собі уявити сучасне правове життя без такої розгалуженої системи позитивного права, яка виробила своєрідний правовий фарватер розвитку прав людини загалом і прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання зокрема.

Водночас ми солідарні й з іншою думкою С. І. Алаїс, яка зазначає, що неможливо погодитися з ієрархією цінностей позитивного права, за якої не людина визнається первинним носієм прав, а держава «обдаровує» її природними правами, які може і відібрати. За її словами, призначення держави полягає не в створенні природних прав людини (інакше б вони від нього залежали й не були невід'ємними), а у їх констатації і захисті [3, с. 12].

Дійсно, надмірна абсолютизація державної волі та державного примусу як основної властивості права, а також повне ігнорування аксіологічної складової права, що характерні для позитивізму, на нашу думку, є небезпечним, оскільки містить у собі потенційну можливість потурання прав людини, приклади якого можна віднайти й в історії розвитку прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Варто лише згадати періоди перебування українських земель у складі Московського царства, Російської імперії, радянську добу, коли природне право людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання залежало від політичної волі правлячої еліти чи взагалі йшло врозріз з цивілізаційним

розвитком людства. Адже результат, який досягається засобами позитивного права, не може замінити внутрішні властивості та сутність права, оскільки вони є визначальними у його зовнішньому змістовному наповненні.

Ключовою категорією соціологічної концепції праворозуміння є «живе право» як таке, що відображає укладений порядок життя суспільства. Її прихильники надають пріоритет «живому праву», а не системі офіційних норм. Недаремно окремі українські дослідники соціологічну школу права вважають спорідненою природному праву в зв'язку з притаманним їй глибоким розумінням права, яке у своїй цілісності є поняттям соціологічним, а не юридичним [116, с. 251-252].

Таким чином, як зазначають окремі дослідники, соціологічна теорія права пропонує принципово відмінний від позитивістського підхід до дослідження та розкриття властивостей правової норми. Вважається, що основним завданням права є вирішення проблем «соціального синтезу (синергії) суспільства як комунікативного (соціального) простору». Даний синтез досягається завдяки додержанню принципу соціальної обумовленості права, тобто право має бути зорієнтоване на узгодження численних соціальних потреб та інтересів. Якщо право є творінням людським, то усвідомлення його сутності й цінності неможливе без розуміння природи та потреб людини у всіх її проявах [69, с. 3; 24, с. 68].

З наведеного, на наш погляд, очевидним стає висновок про те, що основною тезою соціологічного підходу до права є твердження про взаємообумовленість права й уявлень людини про нього, іншими словами, право повинно сприйматися як соціальна цінність. Однак, як слушно зазначає вітчизняний дослідник О. В. Іваненко, соціологічний тип праворозуміння, як і два попередні, не є унікальним, тому також має певні недоліки, до яких, зокрема, належать відсутність чіткого розмежування між правом та мораллю або іншими явищами соціальної дійсності [83, с. 14-15].

На нашу думку, очевидним здобутком соціологічної концепції праворозуміння є відкриття нових горизонтів можливостей науково-

методологічних підходів до дослідження правової матерії, зокрема прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Адже необхідність визнання, проголошення й гарантування прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання обумовлені насамперед реаліями її соціального буття, оскільки включають у себе не лише реалізацію самого по собі означеного права, а пов'язані з забезпеченням інших прав людини на навчання, на працю, свободу віросповідання тощо.

Окрім того, саме у рамках соціологічної теорії права вперше була здійснена спроба застосування інтегральних (інтегративних) підходів до з'ясування сутнісних характеристик права. Так, австрійський правознавець Є. Ерліх зазначав: «щоб розкрити суть права, правова наука повинна бути не тільки історичною, а й соціологічною» [174, с. 34], а за словами Н. В. Варламової, «більшість сучасних інтегративних (некласичних) підходів до розуміння права виявляються нічим іншим як різновидом цілком традиційних соціолого-позитивістських уявлень про право» [80].

Сучасні українські вчені-правники у своїй переважній більшості єдині у визнанні потреби використання комплексного науково-методологічного підходу при дослідженні правової матерії та необхідності розвитку так званої інтегральної концепції праворозуміння зокрема й інтегральної (інтегративної) юриспруденції загалом.

Так, обґрунтовуючи можливість поєднання основних типів праворозуміння і формування на їх основі єдиного інтегрального, М. І. Козюбра вважав, що у разі зосередження уваги цих концепцій на формах буття права, його розуміння як феномену, що існує в різних проявах, формах та іпостасях, безперечно, збагатиться. У цьому відношенні синтез здобутків зазначених концепцій не тільки можливий, а й необхідний [99, с. 19].

Аналогічної позиції дотримується й С. І. Алаїс, на думку якої, положення різних правових шкіл – свідчення того, якою складною є природа

права; поділяючи зміст одних з них та відхиляючи інші, потрібно в кожній школі віднайти ті раціональні ідеї, що дають змогу підійти до розуміння права з позицій інтеграції. Адже тільки в межах інтеграції правових поглядів можливе окреслення шляхів пізнання права в повному обсязі; окремо взята правова концепція неспроможна дослідити сутність права цілісно, дати всебічну характеристику права [3, с. 3].

Отже, якщо використати комплексний підхід до з'ясування та розуміння юридичної природи і властивостей прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то слід розуміти їх природними, невід'ємними від людини, загальними, універсальними й рівними для кожного, такими, що проголошуються, гарантуються та забезпечуються державою й обумовлені соціальною реальністю.

Як результат проаналізованих нами сутнісних характеристик прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які відображають їхні властивості та юридичну природу, крізь призму інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння, пропонуємо таке їх авторське визначення: «Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання – правові можливості, визнані природними й невід'ємними, які обумовлені соціальною реальністю та необхідні для задоволення кожного у здійсненні своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання з метою гармонійної організації своєї життєдіяльності, що гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності».

1.3. Поняття та сутність прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та їх місце в системі основних прав та свобод людини

Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання займають одне з ключових місць у системі конституційних прав і свобод людини й громадянина в Україні. Тому аналіз цих прав як

загальнотеоретичних категорій, який включатиме з'ясування їх сутності та змістовного наповнення, не лише покращить істинність їх розуміння, а й слугуватиме теоретико-методологічною основою для вдосконалення механізму реалізації означених прав.

Хоча, за словами І. І. Голубки, в юридичній літературі й досі залишається дискусійним питання, куди слід відносити право на свободу пересування – до конституційних прав чи конституційних свобод людини [44], у попередньому підрозділі дослідження ми визначилися, що у цьому контексті терміни «право» і «свобода» слід розуміти як тотожні (синонімічні) категорії. Якщо рухатися в обраному напрямі наукового пошуку, то очевидним, з нашого погляду, стає те, що права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є тим мірилом, яке відображає цивілізаційний розвиток свободи як правової категорії, стан якої, за словами Ф. В. Веніславського, виступає своєрідною межею всієї державно-владної діяльності щодо суб'єктивних прав і свобод людини, за яку держава не має права виходити [29, с. 17, 211], а на думку В. С. Семенова, є суттєвою гарантією свободи особистості, умовою її професійного й духовного розвитку [1, с. 180].

Як зазначає українська дослідниця О. В. Члевик, закріплення свободи на найвищому рівні законотворення розпочалося ще за часів Конституції Пилипа Орлика й продовжилося з прийняттям кожного наступного Основного Закону нашої країни. У Конституції України, яка нині є чинною, термін «свобода» застосовується у трьох значеннях: як загальний принцип права, як синонім терміна «право» (суб'єктивне право), як особиста недоторканність [309, с. 178].

Якщо виходити з того, що термін «свобода» у Конституції України розуміється й у сенсі суб'єктивних прав, то права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання також слід віднести до таких, а саме, до особистих немайнових прав особи, що забезпечують її соціальне буття.

Поняття суб'єктивного права в юридичній науці було сформоване ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, німецький правознавець Г. Єллінек, з позицій позитивізму, виділяв два елементи суб'єктивного права: волю та інтерес. Базуючись на вченнях Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, Р. Ієрінга та інших мислителів, він сформував таку дефініцію суб'єктивного права: «суб'єктивне право є визнаною та захищеною правовим порядком вольовою силою людини, спрямованою на певне благо чи інтерес» [322, с. 44]. Український правник Б. Кістяківський у свою чергу, з позицій соціологічного розуміння права, стверджував, що поняття суб'єктивного права неможливо визначити юридично-догматичним методом, оскільки як особистість, так і її суб'єктивні права є юридичним буттям. Відтак суб'єктивне право є частиною соціальної реальності. Як об'єктивне, так і суб'єктивне право є первинними фактами правового буття. Тому суб'єктивне право, на думку Б. Кістяківського, необхідно пізнавати за допомогою пояснювальних методів загальної теорії права. Щоб науково пізнати суб'єктивні права, він пропонує дослідити причинні та теологічні співвідношення, що діють у ньому й зумовлюють його природу [35, с. 237].

Сучасні вітчизняні теоретики права поняття суб'єктивного права визначають практично однаково: як «гарантовану правом міру можливої або дозволеної поведінки особи» [304, с. 345], «міру юридично можливої поведінки, що задовольняє інтереси певної особи» [77, с. 91], «вид і міру можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, що встановлені юридичними нормами для задоволення його інтересів і забезпечуються державою» [265, с. 352], «гарантовану суспільством та юридично зафіксовану можливість задоволення громадянами та іншими суб'єктами права своїх потреб» [146, с. 25].

Як справедливо зазначає О. Ф. Мельничук, свого часу радянський теоретик права М. Александров запропонував тричленну структуру суб'єктивного права, яку вважають традиційною в теорії права й досі. Він вказував, що кожне суб'єктивне право характеризується єдністю трьох

правомочностей: вид (і міра) можливої поведінки; можливість вимагати відповідної поведінки (здійснення певних дій чи, навпаки, утримання від них); можливість скористатися допомогою не лише громадськості, але й державного апарату [148, с. 95].

Безпосередньо приступаючи до аналізу змісту прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, слід зазначити, що у цивілістичній науці їх відносять до особистих немайнових прав і за цільовим призначенням класифікують як такі, що забезпечують соціальне буття фізичної особи або такі, що забезпечують участь фізичної особи в соціальному житті [243, с. 241-242], або такі, що спрямовані на забезпечення фізичної недоторканності особи [119, с. 99].

Досліджуючи зміст особистих немайнових прав фізичних осіб, які забезпечують її соціальне буття, Л. В. Малюга вказує, що саме наявність і гарантії цих прав є першою ознакою юридичної самостійності, автономності окремої особистості й означають звільнення особи від тотальності суспільства, визнання її самоцінності, значущості та досягнення справжньої свободи, що є найвищим проявом справедливості [144, с. 181].

Звернімо увагу на те, що у статті 269 Цивільного кодексу України, яка містить поняття особистого немайнового права, сказано, що особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом, не мають економічного змісту, тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно [305].

Окремі ознаки такого змістовного наповнення цих прав, на нашу думку, потребують деякого уточнення щодо розуміння сутності прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у його загальнотеоретичному аспекті. По-перше, важливо розуміти, що права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, як і більшість конституційних прав, не є абсолютними, оскільки можуть бути

обмежені законом. По-друге, очевидність тези про те, що права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не мають економічного змісту слід розуміти таким чином: хоча відносини щодо їхнього здійснення можуть мати майновий характер, тому що немайнові блага визначаються не лише духовними, а й матеріальними потребами, це не змінює їх юридичної природи та загальних рис, що визначають місце цих прав у системі приватноправових відносин.

Аналіз статті 33 Конституції України, у якій закріплена свобода пересування та вільного вибору місця проживання, показує, що вона не містить ніяких конституційних обмежень щодо реалізації закріпленої свободи й складається з правомочностей, визначених такими правами: право на в'їзд та виїзд з території країни, на якій особа перебуває, право вільного пересування у межах цієї території, право на вільний вибір місця проживання. Ці конституційні свободи належать усім без винятку фізичним особам – громадянам України, іноземцям і особам без громадянства.

Як бачимо, дана норма Основного Закону України по суті закріплює чотири конституційних права людини, детальна характеристика яких є предметом наших подальших наукових пошуків.

В юридичній літературі зустрічаються випадки визначення поняття прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, у якому вони розглядаються як одне право. Прикладом такого наукового підходу є позиція російської дослідниці К. І. Рудневої, яка визначає право вільного пересування та вибору місця проживання в межах федеральної держави як безперешкодне переміщення осіб, що мають легальний статус, по території федерації її суб'єктів, перетинання кордонів суб'єктів федерації, а також муніципальних утворень, вільний вибір місця проживання чи перебування [255, с. 105].

Вітчизняний дослідник О. Ф. Динько, у свою чергу, пропонує розуміти свободу пересування у вузькому та широкому значеннях. У вузькому значенні, на його думку, вона є конституційно-правовою категорією, яка

полягає у самостійному виборі фізичною особою варіанту здійснення будь-якого переміщення. Свобода пересування, у широкому понятті, крім переміщень, охоплює вільний вибір місця проживання в межах держави, право вільно залишати територію держави, в тому числі свого громадянства або держави постійного проживання, право будь-коли повертатися до держави свого громадянства або держави постійного проживання [55, с. 6].

Дані наукові позиції, на нашу думку, мають суттєві прогалини у розумінні сутності й змістовного наповнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Якщо коментувати першу з них, то дослідниця, поєднуючи ці права в єдиному понятті, акцентуючи увагу на свободі пересування в межах окремої держави і розглядаючи їх тільки у вузькому розумінні, нехтує по суті такими невід'ємними складовими права людини на свободу пересування як право вільно залишати територію держави та право будь-коли повертатися до держави свого громадянства або держави постійного проживання. У наступному наведеному нами науковому підході дослідник у широкому значенні ототожнює зміст прав на вільний вибір місця проживання в межах держави та свободу пересування, що також є неприпустимим.

На нашу думку, право на свободу пересування в законодавстві України розуміється в трьох площинах: право громадян України, іноземців і апатридів (осіб без громадянства) вільно пересуватися в межах території України; право громадян України, іноземців і апатридів вільно залишати територію України; право громадян України будь-коли повернутися в Україну. Право ж людини на вільний вибір місця проживання є окремим конституційним правом та має низку особливостей.

Подібну нашій позицію займає й вітчизняний дослідник І. І. Голубка, який стверджує, що право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання недоцільно розглядати з позицій віднесення їх до єдиної правової категорії або визначати одне з цих прав як складову частину іншого [43, с. 111].

Тому, виходячи з твердження про те, що право людини на свободу пересування та право людини на вільний вибір місця проживання є окремими конституційними правами, які можливо ототожнювати лише з погляду розуміння однорідності їх юридичної природи, спробуємо розглянути кожне з них окремо й визначити їх сутність та зміст.

В абзаці другому статті 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р. надано визначення поняття «свобода пересування», під яким розуміється «право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом» [225].

Аналізуючи дане визначення, слід уточнити, що предметом правового регулювання цього Закону є свобода пересування у межах України, тому в ньому йдеться лише про особливості її реалізації громадянами України, а також іноземцями та особами без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах.

Вітчизняна правова наука виробила чимало авторських визначень поняття «право на свободу пересування». Так, Р. О. Стефанчук підходить до визначення цього поняття з позицій цивілістичної науки та пропонує під правом на свободу пересування розуміти «особисте немайнове право фізичної особи, яке забезпечує фізичній особі можливість вільно, на власний розсуд, у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб та у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлені законом, пересуватись по території України, а також вільно виїжджати за її межі і безперешкодно повернутися до України» [274, с. 464].

Таке авторське бачення критикує фахівець у галузі конституційного права І. І. Голубка, за словами якого, це визначення є не надто вдалим, оскільки у ньому не враховується, що для таких фізичних осіб, як іноземці та

особи без громадянства, встановлюються певні особливості його реалізації. Дослідник пропонує власне визначення права на свободу пересування (права на вільне пересування) – це гарантоване конституцією і міжнародними нормативно-правовими актами право громадянина, іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території країни, вільно й безперешкодно на власний розсуд та без необхідності отримання яких-небудь особливих дозволів пересуватися по території країни у будь-якому напрямку, будь-яким способом, у будь-який час, а також залишати територію країни, за винятком обмежень, які встановлюються виключно законом [43, с. 70-71, 76].

Як бачимо, дослідник, виходячи із синонімічності термінів «право» та «свобода» у розумінні права людини на свободу пересування, вважає за краще визначати його не як «право на свободу пересування», а як «право на вільне пересування», уникаючи повтору тотожних понять, з чим ми погоджуємося. Однак, на наш погляд, і таке визначення права на свободу пересування не позбавлене певних недоліків. По-перше, право на свободу пересування визначається та гарантується Конституцією України на засадах загальності та рівноправності, тому визнається одним із основних прав людини. І хоча обмеження його реалізації залежать від правового статусу особи, який визначає становище того чи того суб'єкта в правовій реальності, що відображається у його взаєминах з суспільством і державою, у визначенні зайвим є їх детальне перерахування. По-друге, підтримуючи думку про те, що право на свободу пересування включає у себе три невід'ємні складові: право людини вільно пересуватися в межах території України; право вільно залишати територію України; право громадян України будь-коли повернутися в Україну, науковець чомусь не відобразив у визначенні останню його складову.

Не надто вдалим, на нашу думку, є визначення, представлене в одній із робіт українського науковця І. В. Михайлишина, який зазначає, що «зміст свободи пересування полягає в закріпленій в Конституції України

можливості фізичної особи вільно пересуватися не лише в межах окремо взятого приміщення, а й у межах міста, по всій території держави (в тому числі свого громадянства або постійного місця проживання), можливості виїзду за її межі та повернення в будь-який час» [162, с. 32]. Як бачимо, дослідник описує в повному обсязі лише правові можливості для громадян України.

У довільній формі, позбавленій, на нашу думку, чіткого правового визначення, інтерпретує розуміння свободи пересування й фахівець у галузі адміністративного права І. Ю. Тарапака, яка вказує, що «свобода пересування – це можливість пересуватися (переміщатися) в потрібному напрямку без певних обмежень, використовуючи в межах допустимості, встановленої законом, для здійснення задуманого у найбільш ефективні засоби і шляхи». За її словами, ознаками свободи пересування є: необмежена можливість пересуватися в потрібному напрямку (перетинання державних або адміністративних кордонів тих чи тих територій – держави, області, населеного пункту); свобода волі припускає довільність вибору; спеціальна процедура реалізації пересування; відсутність певних рамок обмеження; відсутність державних гарантій для членів суспільства при здійсненні пересування певними суб'єктами; відсутність у членів суспільства обов'язків при пересуванні не порушувати права й свободи інших осіб [281, с. 64-65]. На нашу думку, як у самому авторському визначенні «свобода пересування», так і в деталізації його ознак, закладені непереборні протиріччя, які неможливо поєднати в єдине ціле. З одного боку, автор вказує, що «це можливість пересуватися (переміщатися) в потрібному напрямку без певних обмежень», а з іншого – зазначає, що таке пересування можливе лише «в межах допустимості, встановленої законом».

Детальний аналіз та характеристика різноманіття наукових бачень у питанні визначення поняття «право на свободу пересування» дозволив нам на цій основі виробити власне бачення цього поняття та визначити його як гарантовану і врегульовану на національному та міжнародному правових

рівнях можливість людини в межах свого правового статусу й на законних підставах вільно та безперешкодно за своїм бажанням пересуватися в межах території України, вільно залишати територію України й будь-коли повернутися в Україну.

Право на вільний вибір місця проживання з погляду правомочностей, які воно включає у себе, є окремим конституційним правом, визначеним частиною першою статті 33 Основного Закону України. Дослідження його сутності та змістовного наповнення викликає інтерес представників багатьох юридичних дисциплін. Наведемо деякі з них.

Виходячи з твердження про те, що право людини на вільний вибір місця проживання відноситься до особистих немайнових прав особи та закріплене у частині другій статті 309 Цивільного кодексу України, вітчизняний цивіліст Р. О. Стефанчук визначив його таким чином: під правом на свободу вибору місця проживання в юридичній літературі розуміється право фізичної особи обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його в межах, що передбачені законом чи не суперечить моральним засадам суспільства, вимагати від інших не порушення цього права, а в іншому випадку вимагати його захисту [274, с. 460].

Дещо некоректно з погляду вжитку понятійно-категоріального апарату, на наш погляд, формулює визначення права на вільний вибір місця проживання українська дослідниця І. Ю. Тарапака, яка вважає, що вільний вибір місця проживання є можливістю вибору проживання чи перебування на адміністративно-територіальній дільниці. На її думку, вільному вибору місця проживання притаманні такі ознаки: можливість проживати чи перебувати в потрібному місці; довільність вибору; наявність адреси особи; проживання постійно, строково або тимчасово [281, с. 64-65]. Як бачимо, у цьому авторському визначенні поняття «місце проживання» та «місце перебування» ототожнюються, що є неприпустимим і не відповідає нормам чинного законодавства України. Крім того, серед ознак, що притаманні вільному

вибору місця проживання, авторка вказує й наявність адреси особи, яка може бути лише за наявності відповідного житла. Це жодним чином не кореспондується з її попередньою тезою про можливість вільного вибору місця проживання на адміністративно-територіальній ділянці без вказівки про те, що на ній повинно бути розташоване житло, в якому особа й має проживати.

Як бачимо, у наведених формулюваннях «право на вільний вибір місця проживання» міститься ключовий термін, що визначає його сутність – поняття «місце проживання», навколо змістовного наповнення якого вже багато років точиться наукова дискусія.

Адже різноманіття термінів, що містяться в національному законодавстві, пов'язаних із позначенням свободи вибору місця проживання особи, а саме: «право на вільний вибір місця проживання», «місце проживання», «місце перебування», «постійне місце проживання», «тимчасове місце проживання», «місце фактичного проживання», «реєстрація місця проживання», на нашу думку, призводить лише до законодавчої неоднозначності та заплутаності їх тлумачення і застосування.

З цього приводу досить слушною, на наш погляд, є думка вітчизняного правника С. П. Бритченка, який зауважує, що вживання на законодавчому рівні терміна «місце проживання» в різних значеннях створює на практиці труднощі для реалізації права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а тому має бути усунуте [20, с. 78].

Саме тому, на нашу думку, змістовний аналіз права на вільний вибір місця проживання доцільно розпочати з нормативних визначень, що містяться у національному законодавстві України.

В абзаці третьому статті 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р. надано більш розширене визначення, в якому законодавець в єдиній дефініції поруч з поняттям місце проживання використовує поняття місце перебування. Так, під поняттям «вільний вибір місця проживання чи перебування» розуміється

«право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, на вибір адміністративно-територіальної одиниці, де вони хочуть проживати чи перебувати». Наступні абзаци цієї ж статті містять роз'яснення цих термінів, а саме: «місце перебування – адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік», а «місце проживання – житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини» [225].

Як бачимо, розмежування понять «місце проживання» та «місце перебування» проведено законодавцем у даному законі за декількома чинниками. По-перше, це часове обмеження, адже за місцем перебування особа може проживати строком менше шести місяців на рік, а за місцем проживання – необмежено.

По-друге, у понятті «місце проживання» вжито термін «житло». Зі змісту частини першої статті 29 Цивільного кодексу України можна дійти висновку, що місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово, а відповідно до статті 379 цього ж Кодексу під житлом розуміється «житловий будинок, квартира, інше жиле приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового проживання в них» [305].

І хоча, за словами вітчизняних правників І. В. Гаверської та М. Галянтича, термін «житло» є неоднозначним у конституційному, цивільному та житловому праві України, внаслідок чого потребує вироблення єдиного підходу до його розуміння та викладення у національному законодавстві [36, 38], він, зазвичай, використовується для визначення об'єктів нерухомого майна.

У дефініції «місце перебування», у свою чергу, використовується термін «адміністративно-правова одиниця», під якою відповідно до абзацу

третього статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. розуміється «область, район, місто, район у місті, селище, село» [219]. Офіційне тлумачення цього терміна надав також у своєму Рішенні Конституційний Суд України, установивши, що це «компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [249].

Аналізуючи національне законодавство, можна спостерігати використання ключового словосполучення «місце проживання» для формулювання подібних дефініцій в інших законах України.

Наприклад, у абзаці сорок четвертому статті 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. міститься дефініція «постійне місце проживання – місце проживання на території якої-небудь держави не менше одного року фізичної особи, яка не має постійного місця проживання на території інших держав і має намір проживати на території цієї держави протягом необмеженого строку, не обмежуючи таке проживання певною метою, і за умови, що таке проживання не є наслідком виконання цією особою службових обов'язків або зобов'язань за договором (контрактом)» [215].

В абзаці одинадцятому статті 1 Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 р. застосовується термін «безперервне проживання на території України – проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів. Не є порушенням вимоги про безперервне проживання виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території України» [210].

При такому різноманітті вживання словосполучення «місце проживання» у формулюванні визначень, що є частиною чинного національного законодавства, на наш погляд, доцільним і закономірним

видається наведення позиції з цього питання Конституційного Суду України, який у мотивувальній частині Рішення № 10-рп/2000 від 28 вересня 2000 р. визначив, що «...за змістом статті 24 Конституції України під словосполученням «місце проживання» мається на увазі місце проживання громадян за територіальною ознакою (село, селище, місто чи інша адміністративно-територіальна одиниця), а не конкретне жила приміщення (будинок, квартира, службова квартира)» [250].

Коментуючи ситуацію, що склалася на той час у законодавчому полі з приводу розуміння та тлумачення поняття «місце проживання», українські дослідники І. В. Михайлинин та І. Ю. Тарапака дійшли висновку про наявність у чинному законодавстві двох поглядів з цього приводу: в широкому розумінні та у вузькому. В широкому розумінні, що застосовується у Цивільному кодексі України, визначення поняття «місце проживання» носить більш конкретизований характер. Що стосується вузького розуміння поняття, яке надається у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», то воно носить більш абстрактний характер [162, с. 34; 283, с. 210].

На думку дослідниці Н. О. Давидової, існування двох протилежних визначень поняття «місце проживання» зумовлено різними сферами їх застосування: у широкому сенсі, поняття «місце проживання» вживається у приватноправовому сенсі, а у вузькому – це поняття є публічно-правовою категорією [52, с. 36].

На нашу думку, такі коментарі є застарілими, оскільки надавалися з приводу редакції Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» до внесення у нього змін Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання» від 02.09.2014 р. [207]. Дійсно, у попередній редакції цього Закону під місцем проживання розумілася певна адміністративно-

територіальна одиниця, а не безпосередньо житло, що давало дослідникам певні підстави тлумачити це поняття у широкому розумінні.

Відносно ситуації, що склалася у національному законодавстві з приводу цього поняття, І. І. Голубка висловлює думку про те, що законодавець є досить непослідовним, і в різних нормативних актах наводяться різні визначення поняття «місце проживання». Проте всі наведені визначення місця проживання йдуть у розрив із позицією Конституційного Суду України, іншими словами, за змістом Конституції України, місце проживання – це адміністративно-територіальна одиниця, а не конкретне жиле приміщення. На його ж думку, під місцем проживання однозначно слід розуміти житло, в якому особа проживає. Що стосується вільного вибору місця проживання, то загалом учений погоджується з доцільністю зведення цього поняття до адміністративно-територіальної одиниці. Однак, у кінцевому результаті, вільне місце проживання зводиться саме до вибору конкретного житла, в якому особа має намір проживати, а не до вибору адміністративно-територіальної одиниці, на території якої це житло розташоване [43, с. 78, 80, 84].

Така позиція науковця, на перший погляд, видається доволі непослідовною. Адже, з одного боку, він критикує позицію Конституційного Суду України, а з іншого – погоджується з тим, що у питанні вільного вибору місця проживання доцільно звести це поняття до адміністративно-територіальної одиниці. Як видається, дослідник виходить із того, що розрізняє право на житло, передбачене статтею 47 Конституції України, та право на вільний вибір місця проживання, останнє з яких розуміє ширше. Ця думка, на наш погляд, має право на існування, оскільки, як стверджують окремі дослідники, зміст і реалізація права на вільний вибір місця проживання не тотожні зі змістом та реалізацією права на житло, здійснення цих конституційних прав має різний результат [160, с. 91-92].

На користь того, що під терміном «місце проживання» слід розуміти житло, висловлюється й вітчизняний дослідник С. В. Максименко, який

стверджує, що місце проживання все більше починають розуміти з майново-правового погляду як точне місце розташування в адміністративно-територіальній одиниці (домашня адреса) нерухомого майна власника (чи частини всього житлового приміщення) [140, с. 163-164].

Ми, зі свого боку, вважаємо, що визначення поняття «місце проживання» у понятійному апараті національного законодавства повинно бути однозначним та не допускати незрозумілостей і плутанини, що потенційно може стати основою для виникнення різноманітних правових колізій з означеного питання. Оскільки поняття «місце проживання» є базовим у розумінні права людини на вільний вибір місця проживання, яке вона на законних підставах, безумовно, може обирати на власний розсуд, то його слід розуміти лише у такому сенсі, а саме: як житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа постійно або тимчасово проживає.

Як ми зазначали вище, законодавець розрізняє поняття «місце проживання» та «місце перебування».

І. І. Голубка у своєму дослідженні обґрунтував недоцільність використання в законодавстві України терміна «місце перебування» для позначення адміністративно-територіальної одиниці, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік. На його думку, наразі законодавство України фактично зводить місце перебування до місця проживання особи, хоча поняття «місце перебування» є набагато ширшим за змістом та позначає фізичне місцезнаходження особи в конкретно визначеному місці й у конкретний період часу і не завжди збігається з постійним або тимчасовим місцем проживання особи, а для позначення проживання особи на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці строком менше шести місяців на рік доцільно використовувати термін «тимчасове проживання» [43, с. 10].

Російська дослідниця Н. А. Лімонова, аналізуючи право на свободу пересування у рамках свого дисертаційного дослідження, зауважила, що дана

правомочність передбачає свободу вибору місця перебування, визначаючи таким будь-яке місцезнаходження громадянина [129, с. 86].

Принагідно зауважимо, що у цивільному законодавстві України словосполучення «місце перебування» також вживається у контексті викладу правових норм, що стосуються свободи пересування, а саме: частиною п'ятою статті 313 Цивільного кодексу України передбачено, що «фізична особа не може бути видворена з обраного нею місця перебування, доступ до якого не заборонений законом» [305].

Отже, ми поділяємо вищевикладені наукові позиції та, у свою чергу, вважаємо, що термін «місце перебування» більшою мірою відповідає сутності та змістовному наповненню права на свободу пересування, ніж змісту права на вільний вибір місця проживання в Україні, для якого достатньо розмежування понять «місце постійного проживання» і «місце тимчасового проживання». Адже якщо навіть виходити з морфологічного значення слова «перебувати», то воно тлумачиться в декількох значеннях: «побувати в різний час де-небудь»; «побувати всюди, в багатьох місцях» [28, с. 717], що, на нашу думку, може розглядатися у сенсі, наприклад, сезонного пересування – переміщення переважно працездатного населення до місць тимчасової праці й проживання на термін, звичайно, в кілька місяців зі збереженням можливості повернення до місць постійного проживання; чи епізодичного пересування – ділових, культурно-побутових, рекреаційних та інших поїздок [57], і не завжди збігається з місцем проживання особи.

Ще один термін, який застосовується для розкриття змісту права людини на вільний вибір місця проживання та пов'язаний із ним – «реєстрація місця проживання». У вітчизняній юридичній науці запропоновано низку авторських визначень цього поняття. Так, І. Ю. Тарапака, наприклад, розмежовує поняття «реєстрація місця проживання» і «реєстрація місця перебування» [282, с. 10]. І. І. Голубка визначає його як «врегульовану нормами права діяльність суб'єктів реєстраційних правовідносин щодо фіксації та обліку у спеціально

створеному державному реєстрі фактів вибору громадянами, іноземцями та особами без громадянства певного житла, як місця свого постійного або тимчасового проживання, за яким відповідна особа буде доступною для правовідносин з органами державної влади та місцевого самоврядування» [43, с. 104].

Закріплено цей термін й у чинному національному законодавстві. У статті 6 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» прописано обов'язок зареєструвати своє місце проживання. Водночас, у частині другій статті 2 цього ж Закону України законодавець вказує, що «реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження» [225].

Ми не погоджуємося з окремими дослідниками у тому, що таке викладення означених положень у законодавстві України викликає підстави вважати, що вони містять «певні протиріччя» [43, с. 88; 295, с. 18]. На нашу думку, встановлення обов'язковості реєстраційного обліку є процедурним питанням, яке відображає лише матеріальне підтвердження акта вільного волевиявлення особи при виборі нею місця проживання та більшою мірою регулюється нормами адміністративного права.

На підставі вищевикладеного, маємо певні підстави виробити власне бачення поняття «право на вільний вибір місця проживання» та визначити його як гарантовану і врегульовану на національному та міжнародному правових рівнях можливість людини в межах свого правового статусу й на законних підставах вільно та безперешкодно обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його.

Авторський погляд на місце прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні в системі основних прав і свобод людини, який частково піднімався нами у попередньому підрозділі дослідження, наразі потребує більш деталізованого аналізу.

У цьому контексті насамперед слід зазначити, що під основними правами і свободами людини й громадянина розуміються ті, що передбачені конституцією держави та міжнародно-правовими актами з прав людини.

Конституційні права і свободи мають свою систему та ознаки, внаслідок чого їх визначають як основні, невід'ємні права і свободи людини й громадянина, які належать особі від народження, є основою її правового статусу, закріплені в конституції держави і мають вищий юридичний захист [168, с. 77].

Аналіз численного наукового матеріалу з означеної проблематики свідчить, що доктринальне дослідження проблем класифікації конституційних прав і свобод людини, яке було розпочато ще у позаминулому столітті, а саме у другій половині XIX ст., триває й донині. Однак і наразі в теорії прав людини не існує єдиного, уніфікованого підходу щодо класифікації прав і свобод людини й громадянина. Вони є досить різноманітними і можуть бути класифіковані за багатьма критеріями, які покладені в їх основу, зокрема: за колом суб'єктів (права людини й права громадянина); за черговістю включення до Конституції та міжнародно-правових актів (права першого, другого і третього покоління); за генезою (природні та похідні від них); за характером утворення (основні й додаткові); за видом суб'єктів (права індивіда і колективні права); за способом конституційного формулювання (позитивні та негативні) тощо.

Характеризуючи права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за різними класифікаційними критеріями, А. А. Аносенков дійшов висновків, з якими доцільно погодитися, що за черговістю включення до конституцій та міжнародно-правових документів вони є першочерговими, за походженням (генезою) вони є природними й невідчужуваними, за колом суб'єктів є неподільними як щодо людини, так і громадянина, а за видом суб'єкта – індивідуальними [10, с. 145-146].

Щодо класифікаційного критерію, який полягає у способі конституційного формулювання і розрізняє позитивні й негативні права, то,

на нашу думку, права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід віднести до другої групи (негативні права). Адже, як правило, позитивні права людини фіксують обов'язки держави, осіб і організацій надати громадянину певні блага, здійснювати певні дії, тому їх реалізація залежать від наявності у держави достатніх ресурсів [90]. Негативні ж права характеризуються свободою особистісного вибору, не залежать від фінансових можливостей держави та обмежуються лише у конкретних, передбачених законом випадках.

Найбільш спірним і дискусійним в юридичній науці залишається питання поділу основних (конституційних) прав та свобод за їхнім змістом. Традиційну класифікацію за згаданим критерієм пропонують вітчизняні правознавці В. Погорілко, Ж. Пустовіт, Ю. Шемшученко, згідно з якою ці права поділяють на такі групи: громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні [231, с. 560; 189; 92, с. 29-31].

Однак, існують і дещо інші думки з цього приводу, які зводяться у підсумку до об'єднання одних і тих самих прав та свобод у більш великі групи чи, навпаки, їх детального розмежування. Так, С. Л. Лисенков розрізняє чотири групи прав і свобод: особисті, політичні, соціально-економічні та соціально-культурні права і свободи. І. Л. Бородін, у свою чергу, за цією класифікаційною ознакою, виділяє вже п'ять груп прав та свобод: громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні, а В. В. Кравченко дає тричленну класифікацію: до першої групи відносяться особисті (громадянські) права і свободи; до другої групи – політичні права й свободи; економічні, соціальні та культурні права і свободи об'єднує у третю групу [10, с. 145].

І хоча переважна більшість правників одностайні у думці про те, що за змістом права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання відносяться до особистих або громадянських прав і свобод [273, с. 241-242; 119, с. 9; 10, с. 146; 233, с. 17], найзапекліші наукові дискусії виникають

стосовно термінологічної основи назви цієї групи, а саме: вживання терміна «громадянські» чи «особисті» права.

Українські теоретики права О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Скакун ототожнюють терміни «громадянські» та «особисті» права [77, с. 184; 265, с. 263].

Іншу позицію займають вітчизняні конституціоналісти І. І. Голубка й О. Ф. Фрицький, на думку яких, термін «особисті» найбільш точно розкриває суть даної групи прав і наразі є найбільш поширеним. Дані права є природними, невідчужуваними основоположними правами, що належать людині від народження й не залежать від її належності до конкретної демократичної держави [299, с.181; 43, с. 108].

Діаметрально протилежну думку висловлюють І. М. Магновський та І. В. Шумак, які вважають, що найбільш відповідним найменуванням цієї групи прав є термін «громадянські права». Громадянські права покликані забезпечувати свободу й автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного внутрішнього втручання, іншими словами, громадянське суспільство якраз і є тим засобом, який усебічно забезпечує та захищає права і свободи людини й громадянина [97, с. 21].

Фахівець з теорії права П. М. Рабінович узагалі критично ставиться до вищенаведеної класифікації прав людини у вітчизняній науці. У його авторському баченні за змістом (характером) потреб людини, котрі цими правами забезпечуються, права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання відносяться до фізичних (вітальних, життєвих) прав [238, с. 13; 237, с. 12].

Підсумовуючи викладене, ми вважаємо, що будь-які класифікації основних прав і свобод людини й громадянина, а тим більше їх назви, є умовними. На нашу думку, характеризуючи права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за змістом, доречним є вживання до них як терміна «громадянські», так само і терміна «особисті», які у даному випадку

виступають як тотожні поняття. Природні права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання вже давно визнані всіма розвинутими демократичними державами на найвищому правовому рівні, з яких Україна не є винятком, і, таким чином, виступають одночасно й у якості прав громадянина, тому між цими поняттями немає абсолютної принципової межі.

Висновки до розділу 1

Аналіз історико-правових аспектів становлення і розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання дозволяє зробити такі висновки:

1. З'ясовано, що точкою відліку періодизації історичного розвитку прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті особливостей державно-правового розвитку українських земель є період Київської Русі, який характеризується заснуванням перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму на території сучасної України і розвитком торговельних відносин, відображених у правових договорах між Київською Руссю та Візантійською імперією.

2. Доведено, що закладення демократичних принципів розвитку прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні на засадах гуманізму відбувалося у періоди національно-державного відродження, а саме: у період Запорізької Січі, при якому введення паспортного режиму чи інших обмежень права на свободу пересування було обумовлено необхідністю захисту власних кордонів і козаків, а не метою встановлення тотального контролю над ними, а в окремі історичні проміжки часу слугувало засобом подолання ізоляції, зумовленої державною політикою російського царизму; добу Української Народної Республіки, коли право на свободу пересування було визнано на конституційно-правовому рівні.

3. Обґрунтовано, що початок конституційного закріплення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на українських землях покладено в Австрійській конституції 1867 р. за часів перебування частини сучасної території України у складі Австро-Угорської імперії, продовжено у добу українського національного відродження у Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. і відновлено вже за часів незалежної України. Період перебування України у складі СРСР став гальмом у цивілізаційному розвитку прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

4. Вивчення генези прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні у контексті особливостей державно-правового розвитку на українських землях показало доцільність розподілу цього процесу на сім історичних етапів, а саме: заснування перших державно-правових елементів паспортно-реєстраційного режиму і розвиток договірних прав часів Київської Русі (X ст. – перша половина XIII ст.); період дії польсько-литовського та московського законодавства (друга половина XIV ст. – 1721 р.), при якому державно-правова політика у питанні прав на свободу пересування й вільний вибір місця проживання на українських землях залежала від розвитку суспільно-станових відносин та відрізнялася здебільшого інквізиційним характером стосовно поневолених верств населення; правові акти часів Запорізької Січі й Гетьманщини (друга половина XVI ст. – 1764 р.); законодавство щодо правового регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання за часів перебування українських земель у складі Російської й Австро-Угорської імперій (1721 – 1918 рр.); конституційне закріплення права на свободу пересування у добу українського національного відродження (1917 – 1921 рр.); законодавство радянського періоду (1917 – 1991 рр.) і законодавство про права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання незалежної України (1991 р. – донині), які мають свої характерні

особливості, об'єктивно зумовлені реаліями суспільно-державного розвитку на українських землях різних часів.

5. З'ясування юридичної природи і властивостей прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання крізь призму інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння дало можливість виробити авторське визначення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, під якими слід розуміти правові можливості, визнані природними й невід'ємними, які обумовлені соціальною реальністю та необхідні для задоволення кожного у здійсненні своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання з метою гармонійної організації своєї життєдіяльності, що гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності.

6. Обґрунтовано, що право людини на свободу пересування та право людини на вільний вибір місця проживання є окремими конституційними правами, які можливо ототожнювати лише з погляду розуміння однорідності їх правової природи, властивостей, але ніяк не нормативно визначених правомочностей, які включає у себе кожне з цих прав.

7. Встановлено, що право людини на свободу пересування та право людини на вільний вибір місця проживання хоча й відносяться до особистих немайнових прав, мають низку особливостей, а саме: права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, як і більшість конституційних прав, не є абсолютними, оскільки можуть бути обмежені законом. Окрім того, очевидність тези про те, що права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не мають економічного змісту слід розуміти таким чином: хоча відносини щодо їхнього здійснення можуть мати майновий характер, тому що немайнові блага визначаються не лише духовними, а й матеріальними потребами, це не змінює їх юридичної природи та загальних рис, що визначають місце цих прав у системі приватноправових відносин.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Поняття, структура та складові елементи механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні

Закріплення на законодавчому рівні тих чи тих прав і свобод людини має доволі важливе суспільне значення. Проте, на нашу думку, важливим є й створення належного, надійно функціонуючого механізму реалізації цих прав. Адже нормативна визначеність відповідного права людини без створення таких належних умов для його реалізації, тобто фактичної можливості людини втілити у своє життя передбачене цим правом фактичне благо, перетворює це право на нереалізовану абстрактну можливість, а сама законодавча норма, що закріплює це право, перетворюється на «мертву» норму.

У контексті нашого дослідження йдеться про ефективність реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, для чого необхідною є наявність належно функціонуючого механізму такої реалізації, що забезпечує для кожної людини задоволення її потреб у вільному пересуванні по території України й вільному виборі місця проживання на цій території, що, відповідно, є благами.

Саме це більшою мірою обумовлює необхідність дослідження питання про механізм реалізації розглядуваних прав. Також актуальність цього питання обґрунтовується й відсутністю серед науковців однозначної позиції щодо поняття і сутності механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Так, однією з проблем є те, що іноді науковці у своїх дослідженнях ведуть мову про реалізацію норм права, підмінюючи тим самим таке поняття, як реалізація суб'єктивного права людини. Зокрема, Н. А. Боброва у своїй роботі, присвяченій гарантіям реалізації правових норм, наголошує на важливості дослідження питання реалізації правових норм. Проте, далі вчена наголошує, що реалізація права – це переведення його регулятивних можливостей у дійсність [18]. Така позиція підтримується й іншими вченими, котрі реалізацію норм права розглядають через аналіз основних її форм: дотримання, виконання, використання, застосування [139; 297].

На наше ж переконання, у питаннях про реалізацію норм права та реалізацію суб'єктивних прав, закріплених у цих нормах, слід виходити з наступного.

Ми підтримуємо позицію, що ці два поняття мають різний зміст. Зокрема, коли йдеться про реалізацію норм права, то це поняття слід розглядати умовно, виходячи з того, що сама норма права, закріплена у відповідному нормативно-правовому акті, є статичною. У свою чергу прив'язка норми права до терміна «реалізація» спонукає нас розглядати її як певний процес, але цей процес відбувається в міру появи у житті відповідних юридичних фактів як підстав виникнення, зміни та припинення правовідносин (про юридичні факти йтиметься далі). При цьому реалізується не сама норма права як правило поведінки, а відповідна правомочність, що складає зміст суб'єктивного права, закріпленого у цій нормі. Тобто у нашому випадку особа, наприклад, реалізує таку правомочність як можливість вільно пересуватися територією України. Сама ж конституційна норма, закріплена у статті 33, залишається бути статичною.

Наразі ж зупинимось на аналізі наукових позицій щодо поняття «реалізація прав і свобод людини» взагалі й формулюванні власного визначення поняття «реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання».

Так, нині у правничій науці немає єдиного підходу до визначення реалізації прав і свобод людини. Зокрема, на думку вітчизняного дослідника А. М. Колодія, реалізація прав та свобод – це форма їх буття, що зводиться до переведення соціальних благ, що закріплені нормами права, в стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою (особами) з метою задоволення своїх різноманітних потреб та інтересів [102]. На наш погляд, таке визначення є цілком слушним, за виключенням того, що, як вважаємо, реалізація прав і свобод уже є фактичним використанням відповідних благ, які становлять зміст цих прав.

В. В. Копейчиков розглядав сутність реалізації суб'єктивних прав як сукупність різних дій, певний процес, у результаті якого особи отримують реальні, бажані результати (блага, соціальні цінності, задоволення різноманітних інтересів), які передбачаються суб'єктивним правом [113]. Як бачимо, вчений також розглядає реалізацію суб'єктивних прав у діяльнісному аспекті.

Подібна позиція у розумінні реалізації суб'єктивних прав прослідковується і в інших науковців, які визначають її як певний процес, регламентований нормами права, демократичний за своїм змістом та формами здійснення, що забезпечує кожному громадянину ті матеріальні й духовні блага, які містяться в основі належних йому суб'єктивних прав. Водночас, ці ж учені додають, що реалізація суб'єктивних прав включає в себе й захист цих прав від будь-яких посягань [2]. Стосовно останньої тези, то зазначимо, що, на нашу думку, саме суб'єктивне право включає в себе таку правомочність, як можливість суб'єкта, який реалізує відповідне право та вступає у правовідносини, звернутися до відповідних органів державної влади за захистом свого порушеного права. Тобто нереалізація суб'єктивного права включає в себе його захист, а в процесі реалізації цього права, у випадку його порушення, суб'єкт має можливість реалізувати таку правомочність.

Інший учений В. С. Нерсисянц вважає, що реалізація об'єктивного права являє собою діяльність, яка узгоджується з вираженою в законі волею. Її можна розглядати як процес і як кінцевий результат. Кінцевий результат реалізації права означає досягнення повної відповідності між вимогами норм здійснити певні вчинки або утримуватися від них і сумою фактичних дій, що настануть [229]. На думку О. В. Орлової, під реалізацією суб'єктивних прав слід розуміти переведення можливостей індивіда, які передбачені в його правах і обов'язках, у реальну поведінку [177]. Отже, як бачимо, вчені також розглядають реалізацію права через діяльнісний аспект.

Л. С. Явич розглядав реалізацію права через з'ясування її основного призначення, наголошуючи на особливій ролі реалізації права і звертав увагу на те, що здійснення права завжди було й буде, здійснення права – це засіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції. Неможливо зрозуміти право, якщо відвернутися від механізму його реалізації в житті суспільства [318].

Отже, на підставі наведеного вище можемо сформулювати визначення поняття «реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти певний процес як сукупність законодавчо визначених дій, спрямованих на задоволення суб'єктом своїх потреб у вільному пересуванні територією України та вільній зміні місця проживання за відсутності підстав застосування законодавчо визначених обмежень щодо задоволення цих благ (соціальних цінностей).

Запропонувавши визначення поняття реалізації розглядуваних прав, звернемо увагу на те, що для належної реалізації суб'єктом, наприклад, права на вільний вибір місця проживання необхідно втілити у життя такі правомочності, що є складовими структури цього права: 1) можливість уповноваженого суб'єкта правовідносин учиняти певні дії, передбачені правовою нормою та нею не заборонені, тобто відповідно до статті 6 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» для реєстрації свого місця проживання особа або її представник подає органу

реєстрації (у тому числі через центр надання адміністративних послуг) чітко визначені документи. При цьому забороняється вимагати для реєстрації місця проживання подання особою інших, ніж передбачених цією статтею, документів; 2) можливість уповноваженого суб'єкта вимагати від зобов'язаного суб'єкта вчинити певні дії, що є його обов'язком, тобто згідно з приписами згаданої статті 6 Закону орган реєстрації (зобов'язаний суб'єкт) має зареєструвати місце проживання особи в день подання нею документів; 3) можливість суб'єкта користуватися належним йому благом, тобто свободою вибору місця проживання; 4) можливість суб'єкта звернутися до уповноважених органів державної влади за захистом своїх порушених або оспорених прав, тобто у випадку відмови органу реєстрації зареєструвати місце проживання особи або ж вимоги цим органом від особи інших, ніж передбачені статтею 6 згаданого Закону, документів особа має право оскаржити такі незаконні дії до суду (частина друга статті 55 Конституції України).

У контексті дослідження механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання варто було б звернути увагу на таку правову категорію, як здійснення прав. Це необхідно для того, щоб розмежувати між собою реалізацію прав та здійснення прав, адже в правничій науці доволі часто ці правові категорії ототожнюють. Зокрема, П. Рабінович та І. Панкевич наголошують, що здійснення (реалізація) прав людини є практичне використання нею тих можливостей, які відображені її відповідними правами [236]. Також, на думку Н. М. Пархоменко, реалізація норм права (здійснення) – процес утілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності зі здійснення прав і виконання юридичних обов'язків [317]. Проте, ми вважаємо, що ці правові категорії якщо й можна ототожнювати, то лише виходячи із загального їх розуміння. Якщо ж розглядати їх конкретні правові характеристики, то неодмінно дійдемо висновку про недоцільність такого ототожнення.

У цьому контексті слід навести міркування відомого дослідника в сфері цивільно-правової науки Р. О. Стефанчука, який вважає, що поняття «здійснення» стосується суб'єктивних прав, тоді як термін «реалізація» – правомочностей як складових частин суб'єктивного права. На його думку, до категорії «здійснення суб'єктивного цивільного права» слід включати всі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного права, спрямовані як на реалізацію окремих повноважень, що складають зміст даного права, так і на здійснення його в цілому [274]. Тобто в загальному можемо стверджувати, що здійснення суб'єктивного права та його реалізація співвідносяться як ціле і його частина.

Наразі ж, з'ясувавши основні аспекти реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, перейдемо до дослідження сутності механізму реалізації цих прав.

Так, якщо вдатися до загального розуміння механізму, то його поняття визначається як сукупність станів і процесів, з яких складається яке-небудь фізичне, хімічне, фізіологічне, психічне чи будь-яке інше явище, наприклад, механізм мислення [268]. Це визначення є універсальним та допоможе формулюванню більш конкретного визначення механізму реалізації прав.

На думку Є. О. Голікової, під механізмом слід розглядати систему певних елементів, які взаємопов'язані між собою і мають єдину загальну мету. Тобто, з цього вчена робить висновок, що будь-який механізм має свою внутрішньо-організовану побудовану структуру, елементи якої знаходяться у взаємозв'язку та підпорядкуванні [41]. Вважаємо, що дане визначення є цілком правильним і може бути покладено в основу визначення поняття «механізм реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання».

У правовій науці поняття «механізм» визначається як система певних засобів, метою яких є захист прав людини, потреба в такому захисті виникає при вчиненні певного правового правопорушення чи об'єктивно-протиправного діяння [169]. Хоча, на нашу думку, розкриття поняття

механізму через його розуміння лише як системи засобів щодо захисту прав людини неодмінно звужує цю категорію та не розкриває усіх її проявів.

Доволі часто в юридичній науці, розглядаючи питання механізму реалізації прав людини, зводять його дефініцію до того, що це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих нормативних, організаційних та інструментальних інститутів, за допомогою яких встановлюються правила, що регламентують поведінку суб'єктів відповідної діяльності, визначаються шляхи подолання конфліктних ситуацій, які виникають, закріплюються заходи і процедури юридичної відповідальності за невиконання й порушення нормативних приписів [88]. Проте, такий підхід наводить нас на думку, що це ніщо інше як визначення механізму правового регулювання реалізації прав людини. Іноді вчені свідомо, розглядаючи механізм реалізації прав людини, називають його механізмом правового регулювання [41].

Наведена позиція, як вважаємо, є сумнівною. Адже механізм правового регулювання, за визначенням С. С. Алексєєва, - це взята в єдності сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [5]. На думку С. Т. Гончарука, механізм правового регулювання є системою правових елементів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання (упорядкування) суспільних відносин у сфері державного управління [46]. Подібне визначення міститься й у юридичній енциклопедії, де під механізмом правового регулювання розуміється єдина система правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [284].

Отже, механізм правового регулювання за своїм функціональним призначенням розглядається як владно-управлінський вплив на суспільні відносини стосовно їх упорядкування і головним елементом тут виступає норма права. Водночас, механізм реалізації прав людини, зокрема й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід розглядати як діяльнісно-вольовий процес, що забезпечує втілення у життя певних благ,

зокрема свободи пересування й вільного вибору місця проживання, в якому головна увага зосереджується на діях уповноважених та зобов'язаних суб'єктів. У свою чергу, норма права виступає у цьому механізмі лише окремим елементом, поряд з іншими. У цьому, на нашу думку, й полягає принципова різниця між цими правовими категоріями.

На подібних позиціях стоять й інші вчені. Зокрема, на думку Н. М. Оніщенко та О. В. Зайчука, механізм реалізації права – це діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законотворчого органу, правозастосовного органу й наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність [228]. Солідарна з ними й В. Д. Недибалюк [172].

Наразі ж зосередимося на дослідженні структури механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Розпочнемо з аналізу бачення цього питання В. Д. Недибалюк, на думку якої, механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина повинен містити такі елементи: гарантії здійснення прав людини; юридичні елементи механізму реалізації (норми, факти, правовідносини); процес фактичного втілення можливості й необхідності у дійсність; умови і фактори такого процесу. На основі цього підсумовується, що реалізація прав і свобод людини та громадянина, як і будь-яка інша діяльність, характеризується певним процесом [172]. З останньої тезою ми цілком погоджуємося і вище, у своєму визначенні механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, це підтвердили. Водночас, вважаємо, що запропонована структура механізму реалізації прав людини є дещо загальною і потребує більш розширеної конкретизації.

Враховуючи зазначене, на наш погляд, структура механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання складається з таких елементів: загальні умови і фактори механізму реалізації цих прав; норми права; принципи права; правові відносини (суб'єкти, об'єкти, зміст (суб'єктивні права й юридичні обов'язки),

юридичні факти як підстави виникнення, зміни, припинення та поновлення цих правовідносин); фактична діяльність суб'єктів (як уповноважених, так і зобов'язаних) щодо втілення передбаченого відповідними суб'єктивними правами блага (свободи пересування та вільного вибору місця проживання) у життя; стадії реалізації суб'єктивного права; гарантії реалізації цих прав людини. Безумовно, що всі ці елементи взаємодіють між собою, системно забезпечуючи реалізацію відповідного права.

З огляду на обраний нами зміст дослідження окремі елементи структури механізму реалізації розглядуваних прав будуть досліджуватися в межах відповідних подальших підрозділів, зокрема правовідносин та гарантії реалізації прав. Тому наразі більш детально зупинимося на аналізі інших елементів структури механізму реалізації прав.

Окреслені вище елементи механізму реалізації розглядуваних прав дають можливість поділити їх на дві групи: правові та неправові. Взаємодія цих елементів створює системний вплив на поведінку суб'єкта в процесі реалізації ним свого суб'єктивного права. Як вдало зазначає Л. М. Завадська: «В побудові механізму реалізації повинен враховуватися не вплив різноманітних нормативних систем на правову, а сукупна нерозривна їх взаємодія, яка об'єднує їх і призводить до появи нових інтегрованих закономірностей, не притаманних окремій нормативній системі або їх сукупності. Ця властивість інтегрованості визначає загальну стратегію побудови механізму реалізації і дозволяє зробити реальний прогноз його дії» [73].

Безумовно, що основну роль у механізмі реалізації відіграють саме правові елементи. Водночас, не слід применшувати й значення загальних умов та факторів цього механізму. Йдеться про умови загальносоціальної ситуації в державі, які так чи так спонукають суб'єктів до реалізації своїх прав або ж сприяють такій реалізації. І ці суб'єкти вільно змінюють місце свого проживання або ж вільно пересуваються територією України, й так само ці умови можуть перешкоджати реалізації прав людини.

На позиції щодо доцільності розглядати в складі механізму реалізації прав людини як правові елементи, так і загальносоціальні умови та фактори стоять багато відомих дослідників, зокрема Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун та інші. Ми також підтримуємо такий підхід, оскільки він допомагає більш комплексно підійти до дослідження механізму реалізації розглядуваних нами прав.

Так, на думку Т. М. Мілової, яка досліджувала право людини на свободу наукової творчості, механізм реалізації цього права є системою правових та неправових форм, засобів нормативного й організаційного характеру, що визначають функціонування суб'єктів даного права та дію всіх державно-правових та недержавних засобів з метою створення умов ефективного забезпечення права людини і громадянина на свободу наукової творчості [166]. Як вважаємо, така позиція цілком може бути застосована й щодо механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Така ж думка висловлюється й іншими вченими. Так, В. О. Лучін розглядав механізми реалізації прав людини в контексті поєднання юридичного та соціального аспектів [137]. Солідарний з ним і С. О. Комаров, який зазначає, що механізмом реалізації прав людини є соціально обумовлений, психологічно регульований, законодавчо передбачений комплекс узгоджених дій, насамперед уповноваженої особи, а також зобов'язаних та інших суб'єктів з метою отримання заінтересованою особою соціального блага, опосередкованого правом (свободою) [103]. Правовий аналіз цього визначення механізму реалізації прав людини свідчить, що воно цілком співзвучне з нашими поглядами. Зокрема, ми також наголошували, що такий механізм є діяльнісно-вольовим процесом і що головна роль у ньому відведена діям саме уповноваженого суб'єкта.

Отже, на нашу думку, загальні умови і фактори механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання відіграють важливу роль. У практичній площині дія таких

загальносоціальних умов і факторів проявляється у тому, що відповідна економічна, культурна, соціальна, політична ситуації в державі мають певною мірою визначальний вплив, по-перше, на рішення особи стосовно реалізації права на свободу пересування або права на вільний вибір місця проживання, а по-друге, на сам процес реалізації цих прав. Тобто для належної реалізації цих прав мають насамперед бути сприятливі загальносоціальні умови та фактори. Для прикладу зазначимо, що трагічні події, що нині відбуваються на території Донецької та Луганської областей у зв'язку зі збройною агресією проти України, перешкоджають громадянам нашої держави вільно пересуватися на цих територіях. У свою чергу, в Україні з'явилася значна кількість такої категорії громадян, як вимушені переселенці, які змушені змінювати своє місце проживання. Крім того, техногенна катастрофа, що сталася на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року також вплинула на можливість людей вільно пересуватися на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення.

Разом з тим, як ми зазначили, визначальна роль у структурі механізму реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання належить саме правовим елементам.

Так, важливе місце в механізмі реалізації зазначених прав відводиться нормі права. Норма права є основою виникнення правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання. Саме норми права закріплюють офіційні правила поведінки, що регулюють процес пересування людини територією України та вибору місця проживання, визначають права й обов'язки відповідних суб'єктів.

На нашу думку, слід погодитися з позицією, що норми права встановлюють ідеальні моделі, критерії належної, правомірної та бажаної поведінки. І лише після того, коли такі норми втілюються в реальних діях суб'єктів, на яких вони спрямовані, в реально існуючих відносинах вони набувають справжньої цінності, виступають реальним регулятором. Одне лише існування правової норми, навіть якщо така норма є взірцем

нормотворчої техніки та відповідає духу права, є недостатнім для того, аби вона дістала своє відображення в суспільних відносинах. Державі недостатньо мати розвинуте законодавство, необхідно, щоб його положення отримували практичне здійснення в соціальному житті, щоб кожна людина могла реалізувати свої конституційні права і свободи, перебуваючи під захистом держави [168]. Дане визначення чітко показує роль норм права в механізмі реалізації суб'єктивних прав.

Отже, реалізуючи своє конституційне право, скажімо, на вільний вибір місця проживання, особа стає учасником правовідносин, і кожна дія цієї особи, так само як діяльність інших суб'єктів, що забезпечують реалізацію цього права, регулюються нормами права, закріпленими на рівні Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» й інших нормативно-правових актів, виконання приписів яких забезпечується системою заходів державного впливу, що чітко визначені чинним законодавством.

Реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання обумовлюється й системою правових принципів, які діють у державі. Саме ці керівні правила слугують основою для формування системи відповідного законодавства, норми якого мають узгоджуватися з такими принципами.

Питання принципів права традиційно були й залишаються предметом багатьох наукових праць учених. Досліджуються як принципи права взагалі, їх система, так і окремі їх групи тощо. Класичними тут виступають праці А. М. Колодія [101], Л. М. Горбунової [47], С. П. Погребняка [192], О. Резнікова та О. Вінгловської [243], С. Шевчука [312] та інших.

Розпочати аналіз принципів реалізації розглядуваних прав людини слід із визначення загального їх розуміння у правовій науці. Хоча й таких визначень є доволі багато, але всі вони так чи так зводяться до того, що правові принципи мають нормативний характер, є першоосновою, керівними постулатами, які обумовлюють зміст правових норм, що регулюють процес

реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, лежать в основі діяльності відповідних державних органів, які забезпечують таку реалізацію, та виконуються всіма учасниками відповідних правовідносин.

Наразі розглянемо систему таких правових принципів реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Класично розгляд даного питання ґрунтується на тому, що правові принципи поділяються на відповідні групи, а саме: загальноправові принципи або назвемо їх ще конституційними принципами, міжгалузеві принципи й спеціальні принципи. Одразу ж зазначимо, що остання група правових принципів традиційно міститься у спеціальному нормативно-правовому акті, проте Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» не закріплює переліку таких принципів реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Тому будемо виходити з аналізу конституційних принципів, що є загальними принципами реалізації будь-яких прав та свобод людини і громадянина, а також міжгалузевих принципів, що є принципами споріднених галузей права.

Так, аналіз конституційних приписів дає підстави стверджувати, що першим принципом реалізації розглядуваних прав є принцип, закріплений у статті 3 Основного Закону, за яким людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Даний принцип за своїм змістом є принципом людиноцентризму – ідеї, за якої спрацьовує чіткий алгоритм: «держава для людини». Виходячи зі змісту цього принципу, можемо стверджувати, що його дія забезпечує безперешкодну реалізацію кожною людиною своїх прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання за відсутності відповідних законодавчо визначених обмежень. Усі державні органи

зобов'язані забезпечувати таку реалізацію, а в протилежному випадку вони нести будуть юридичну відповідальність. Стосовно останньої тези додамо, що Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001 зазначив, що Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави (статті 3, 16, 22). Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності як застосування заходів публічно-правового (в даному випадку – конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків [248].

Наступний конституційний принцип закріплений у статті 8 та полягає у тому, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Це один із найважливіших принципів усієї правової системи, що означає повсюдне панування права, в усіх сферах життєдіяльності суспільства. У контексті питання реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, що нами розглядається, вартою уваги є позиція В.С. Шилінгова, за якою основне призначення принципу верховенства права полягає в забезпеченні свободи та прав людини, причому насамперед у її відносинах з державною владою та державними органами [314]. Тобто, як бачимо, дія принципу верховенства права забезпечує безперешкодну реалізацію згаданих прав людини.

Принагідно зазначимо й позицію Конституційного Суду України, викладену в Рішенні № 15-рп/2004 від 2.11.2004 р., за якою верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, що за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [251]. Отже, як бачимо, на думку Конституційного Суду, дія цього принципу забезпечує реалізацію ідей

соціальної справедливості, свободи, рівності у нормах законів. Тобто його дія забезпечує, зокрема, рівні можливості кожного стосовно реалізації прав, що нами розглядаються.

У свою чергу, на підкріплення нашої позиції варто вказати й думку П.М. Рабіновича, який під принципом верховенства права розуміє принцип, відповідно до якого органи державної влади та органи місцевого самоврядування забезпечують ефективну реалізацію, охорону та захист закріплених у Конституції основоположних прав і свобод [234].

Безумовно, що в контексті реалізації вищезазначених прав людини важливими є загальноправові принципи, що закріплені у статтях 21, 22 та 24 Основного Закону, відповідно до яких усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; конституційні права і свободи гарантуються й не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод; громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Отже, аналізуючи дані конституційні приписи зупинимося на кількох тезах: по-перше, Конституція проголошує рівність усіх людей у можливості реалізувати їх права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання незалежно від будь-яких ознак; по-друге, зазначені права людини не можуть бути скасовані так само, як і не може бути звужений їх зміст та обсяг; по-третє, Конституція проголошує рівність усіх людей перед законом, тобто всі люди за однакових законодавчо визначених обставин мають рівні можливості для реалізації згаданих прав.

У контексті нашого дослідження варто згадати й про ще один загальноправовий принцип, котрий прямо не закріплений у нормах Конституції, проте з їх змісту випливає, а саме – принцип гуманізму.

Зокрема, цей принцип убачається у нормах згаданих вище статей 3 та 21 Основного Закону. Крім того, дія цього принципу втілюється й через конституційні приписи статті 55, за якими кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Останнє положення стосується, наприклад, безпідставної відмови відповідного органу реєстрації у реєстрації нового місця проживання особи та, як наслідок, можливості оскарження такої відмови у суді.

Також, на нашу думку, дія принципу гуманізму втілюється у положеннях статті 6-1 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», що регулюють питання реєстрації бездомних та інших осіб, які не мають постійного місця проживання.

Окремо зупинимося на аналізі групи міжгалузевих принципів реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а саме: універсальності, всебічності, доступності.

На нашу думку, дія принципу універсальності доволі тісно переплітається з розглянутими нами загальноправовими принципами, оскільки також утілюється у таких постулатах, як рівність усіх людей у їх правах, користування всіма засобами забезпечення та захисту таких прав тощо.

Наступним є принцип всебічності, дія якого означає можливість усіх людей користуватися всіма державними гарантіями реалізації розглянутих прав. Наприклад, за приписами статті 14 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, посадових та службових осіб з питань свободи пересування, вільного вибору місця проживання, реєстрації місця проживання чи місця перебування особи можуть бути оскаржені в установленому законом порядку.

Із попередніх універсальних принципів реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання впливає й принцип

доступності, дія якого, на нашу думку, втілюється у положеннях статті 2 згаданого вище Закону, відповідно до яких громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, що на законних підставах перебувають в Україні, гарантуються свобода пересування та вільний вибір місця проживання на її території, за винятком обмежень, які встановлені законом.

Отже, підсумовуючи проведене вище дослідження принципів, як важливого елементу в структурі механізму реалізації прав людини, можемо констатувати, що всі вони взаємодіють між собою, обумовлюються один одним, діють системно, і така комплексна їх дія забезпечує належну реалізацію прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Ще одним правовим елементом у структурі механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є фактична діяльність суб'єктів (як уповноважених, так і зобов'язаних) щодо втілення відповідного блага (свободи пересування та вільного вибору місця проживання) у життя. На нашу думку, така діяльність має визначальне значення у процесі реалізації даних прав. Саме діяльність суб'єктів правовідносин (тобто кожна їх дія або пасивна бездіяльність) чітко регулюється нормами права. Наприклад, особа, яка бажає зареєструвати місце свого проживання, має здійснити низку дій, визначених статтею 6 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», якою передбачено вчинення й низки відповідних дій органом реєстрації. Здійснення таких взаємних дій даними суб'єктами, що відбувається в межах правовідносин, призводить у кінцевому підсумку до реалізації права на вільний вибір місця проживання, підтвердженням чого є саме реєстрація місця проживання особи. Навіть у випадку безпідставної відмови органу реєстрації у реєстрації місця проживання особи, остання має право звернутися до суду, оскарживши таку бездіяльність органу реєстрації.

З огляду на зазначене вище впливає, що реалізація розглядуваних прав характеризується певним процесом, стадійністю. Тому, наразі розглянемо ще один елемент механізму реалізації прав, а саме – стадії такої реалізації. Як вважаємо, стадії механізму реалізації розглядуваних прав – це відповідні етапи діяльності суб'єктів відповідних правовідносин. Кожен з етапів реалізації прав людини повинен мати свої завдання, коло учасників правовідносин, має бути наявність відповідних елементів механізму реалізації. Крім того, всі ці етапи характеризуються черговістю, тобто настання наступного етапу залежить від завершення попереднього.

Визначаючи стадії реалізації прав і свобод людини й громадянина, В.М. Недибалюк підтримує позицію, що до них відносяться такі стадії: правовий статус, правові відносини та користування конкретними благами [172]. Проте, на нашу думку, якщо користування конкретними благами можна віднести до стадій механізму реалізації прав людини, то правовий статус і правовідносини навряд чи є такими стадіями. Правовідносини взагалі, за нашим визначенням, є елементом механізму реалізації прав людини.

Тому, на наше переконання, основними стадіями реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є: 1) усвідомлення суб'єктом необхідності реалізації розглядуваних прав та в результаті отримання таких благ, як свобода пересування або вільний вибір місця проживання; 2) створення в державі відповідних соціально-економічних та правових умов для реалізації цих прав; 3) виникнення відповідних правовідносин; 4) застосування відповідних правових норм; 5) фактичне отримання відповідних благ, а саме: свобода пересування територією України або вільний вибір місця проживання. Окреслені стадії, на нашу думку, цілком охоплюють процес реалізації відповідних прав людини.

Підсумовуючи, зазначимо, що всі окреслені нами елементи (правові й неправові) механізму реалізації прав людини на свободу пересування та

вільний вибір місця проживання тісно взаємодіють між собою, створюючи системний вплив для досягнення чітко визначеної мети – забезпечення належної реалізації особою зазначених суб'єктивних прав.

2.2. Правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні

Кожна особа, яка реалізує свої права, зокрема й конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, вступає у відповідні правовідносини, стаючи їх учасником. Тому з упевненістю можемо констатувати, що основною формою реалізації прав людини є правовідносини.

На нашу думку, дослідження питання правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання надасть змогу визначити їх суб'єктний склад, правосуб'єктність учасників цих відносин, їх об'єктний склад, що в кінцевому підсумку допоможе окреслити коло особливостей даних правовідносин. У практичному сенсі це сприятиме з'ясуванню проблемних питань законодавчого регулювання реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а також пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

Наразі ж розпочнемо дослідження із з'ясування сутності загальнотеоретичної категорії «правовідносини».

Як відомо, проблематика правовідносин завжди була й залишається предметом наукового аналізу як фахівців у загальній теорії права, так і представників окремих галузей правничої науки, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. При цьому досліджувалися як загальні питання правовідносин, так і проблеми їх окремих складових елементів: як-от суб'єктів, об'єктів, змісту, юридичних фактів. Вдало з цього приводу зазначив А. М. Васильєв, що правова абстракція «правовідносини» – одна з

найбільш глибоких та складних абстракцій, що характеризує правову форму суспільного життя загалом [25].

Так, якщо вдатися до загального розуміння правовідносин, що міститься в «Юридичній енциклопедії», як першому в Україні багатотомному систематизованому зводі знань про державу і право, то можна зробити загальне уявлення, що правовідносини – це суспільні відносини (стійкі зв'язки між людьми та групами людей, які мають істотне значення для існування і функціонування певної, досить великої сукупності людей), що регулюються правом (законами та іншими нормативно-правовими актами) [317; 316]. На нашу думку, таке трактування правовідносин є занадто простим і малоінформативним. Дане визначення жодним чином не вказує ні на об'єкти, з приводу яких дані відносини виникають, ні на зміст (права та обов'язки суб'єктів правовідносин), ні на підстави виникнення, зміни й припинення правовідносин. Тому таке визначення навряд чи можна покласти в основу визначення правовідносин, що виникають у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

З огляду на це, вважаємо за доцільне звернути нашу увагу на класичні дослідження питань, пов'язаних із правовідносинами.

Аналізуючи значення правовідносин, С. Ф. Кечек'ян свого часу наголошував, що зосередитися в межах норми права і не бачити права у суспільних відносинах – це означає ніколи не дійти до засобів здійснення норми права, до перевірки наявності законності [91]. Безумовно, така позиція вченого є абсолютно прийнятною, адже норма права, що залишається нереалізованою будь-яким суб'єктом права, є «мертвою нормою», за таких обставин втрачається будь-який сенс у її існуванні. Скажімо, якщо б на законодавчому рівні нині не було визначено механізму реалізації розглядуваних нами конституційних прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то дані права не могли б бути належним чином реалізовані суб'єктами, котрим вони належать.

Тут доречно було б навести думку В. О. Лучіна, який, досліджуючи питання правовідносин, наголосив, що саме у них проявляється соціально реалізоване буття Конституції, правовідносини ніби утворюють її діяльнісно-практичний бік. Правовідносини забезпечують зв'язок Основного Закону з найважливішими соціальними процесами, у них відбувається своєрідне опосередкування конституційної практики. Правовідносини слугують тим критерієм, що дозволяє встановити, в якій мірі знайшли своє відображення у конституційних нормах вимоги об'єктивних закономірностей, чи відповідають ці норми меті та задачам розвитку даних відносин, яка їх соціальна ефективність [136]. На наш погляд, така позиція цілком збігається з нашими роздумами, висловленими вище, що саме реалізуючи права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в межах правовідносин можна визначити проблеми й прорахунки у законодавчо визначеному механізмі їх реалізації.

Розвиваючи далі позицію, висловлену С. Ф. Кечек'яном, С. С. Алексєєв авторитетно наголошував, що норми права реально проявляють свої регулятивні властивості лише тоді, коли починають жити у правовідносинах. Значення правовідносин як головних засобів, що забезпечують функціонування норм права, є всезагальним [6]. Такі правильні, з правової позиції, речі є причиною того, що їх підтримують більшість учених, наголошуючи, що правовідносини слід розуміти як необхідну, обов'язкову умову втілення норм права у життя.

Аналізуючи питання правовідносин у сфері реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, необхідно з'ясувати взаємозв'язок між власне даними правовідносинами й суспільними відносинами, що лежать в їх основі. Зокрема, такий зв'язок проявляється в тому, що у певний період суспільного розвитку настає усвідомлення суспільної важливості певних відносин між людьми та необхідності їх урегулювання нормами права, в результаті чого такі суспільні відносини набувають правової форми – стають правовідносинами.

Водночас, теоретико-правова наука містить й інші позиції стосовно такого взаємозв'язку. Так, на думку Ю. К. Толстого, правовідношення – це опосередкований елемент між нормою права та суспільним відношенням, що регулюється цією нормою [289]. Солідарним із такою позицією є Б.Л. Назаров, який зазначає, що правовідносини не поєднуються з фактичними суспільними відносинами, формою яких вони виступають і які, набуваючи правової форми, зберігають свою якісну визначеність та самі по собі правовими не стають. «Такого злиття не відбувається навіть в процесі реалізації правовідношення, коли права та обов'язки його учасників втілюються у поведінці» [170].

На наше глибоке переконання, така позиція вчених не може бути сприйнята як науково обґрунтована. Зокрема, з одного боку, Б. Л. Назаров наголошує, що правовідносини виступають формою суспільних відносин, і ми з цим абсолютно погоджуємося. При цьому, з іншого боку, він хибно зазначає, що суспільні відносини, набуваючи правової форми, зберігають свою якісну визначеність та самі по собі правовими не стають. Хибність полягає у тому, що будь-яке правовідношення – це те саме суспільне відношення, але врегульоване нормами права, і після такого врегулювання суспільне відношення не існує поза правовідношенням. Скажімо, відповідно до частини першої статті 2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, гарантується свобода пересування на її території, за винятком обмежень, які встановлені законом. Тобто суспільні відносини, що пов'язані з пересуванням на території України, є правовідносинами, оскільки регламентовані нормами права. Законом чітко визначені обмеження свободи пересування. Все це свідчить, що не може бути одночасного існування двох відносин: суспільного відношення і правовідношення, адже після врегулювання нормами права суспільне відношення набуває нової якості – стає правовим.

Доволі часто лунає думка, що правові відносини – це суспільні відносини, що вже існували і лише в результаті їх урегулювання нормами права стали правовими. Водночас, зазначимо й певну особливість, яка полягає у тому, що іноді правові норми зумовлюють виникнення правовідносин, що до цього не існували. У нашому випадку, для прикладу, можемо зазначити, що відповідно до абзацу восьмого частини першої статті 12 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» свободу пересування згідно із законом може бути обмежено на тимчасово окупованих територіях. Дане законодавче положення з'явилося у 2014 році саме з того часу, коли Україна зазнала окупації Автономної Республіки Крим та частини території Донецької та Луганської областей унаслідок збройної агресії з боку сусідньої держави. Тому можемо зазначити, що до законодавчого оформлення таких суспільних відносин не існувало.

Наведемо й інший приклад. Так, у 2015 році в Україні було запроваджено інститут пробації, що зумовило внесення змін до Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», відповідно до яких свобода пересування обмежується, зокрема, щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, яким заборонено виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації. Тобто, як бачимо, з'явилися нові правовідносини, суб'єктом яких виступає уповноважений орган з питань пробації, що не існували у формі суспільних відносин.

Наразі ж зупинимося на аналізі теоретичних визначень поняття правовідносини, що сприятиме в подальшому формулюванню власного визначення правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Так, якщо проаналізувати значний масив визначень правовідносин, то найбільш поширеним є визначення правовідносин як суспільних відносин, урегульованих нормами права. Зокрема, на думку С. Ф. Кечек'яна, «правовідносини – це результат дії норм права... це той результат, заради

якого встановлені норми права, той результат, без якого норми права не мають жодного сенсу» [91]. Дійсно, вчений доволі вдало показав взаємозв'язок між правовідносинами та нормами права. Проте вважаємо, що недоліком цього визначення є те, що мало би бути показано взаємозв'язок трьох компонентів, а саме: правовідносин, норм права та суспільних відносин. Адже саме під впливом норм права суспільні відносини стають правовими.

О. О. Миронов виокремлює дві позиції стосовно визначення правовідносин. Так, одна частина вчених стверджує, що правовідносини є результатом правового впливу на суспільні відносини [161]. Вважаємо, що це класичний, правильний підхід до визначення правовідносин, і, як бачимо він показує взаємозв'язок трьох компонентів, про що наголошувалося вище.

«На думку ж інших вчених, - пише О. О. Миронов, - правовідносини є засобом регулювання суспільних відносин» [161]. На наше глибоке переконання, такий підхід є абсолютно неправильним та нелогічним у частині визначення взаємозв'язку суспільних відносин та правовідносин.

Гревцов Ю. І. під правовідношенням розуміє специфічний зв'язок між правом і юридичним обов'язком у розумінні їх співвідношення, що веде до бачення правовідношення як абстрактного співвідношення суб'єктивного права та юридичного обов'язку, або ж місця суб'єкта права в правовій структурі, або ж реальної взаємодії суб'єктів права в інтересах користування правами й досягнення бажаного результату, що не суперечить правовій нормі [49]. Як бачимо, вчений підійшов до визначення правовідношення через його зміст, який складають права та обов'язки суб'єктів. Така позиція також заслуговує на увагу, хоча й не забезпечує повного розуміння правовідносин.

На думку провідного вченого теоретика М. І. Матузова, під поняттям «правовідносини» слід розуміти врегульовані правом і такі, що охороняються державою, суспільні відносини, учасники яких виступають в якості носіїв взаємно кореспондуючих юридичних прав та обов'язків [12]. Позитивними моментами такого розуміння правовідносин є те, що вчений правильно

розглядає співвідношення суспільних відносин і правовідносин, відводить правовідносинам важливе місце, вказуючи на їх охорону державою, правильно називає суб'єктів правовідносин їх учасниками, а також вказує на зміст правовідносин.

Вітчизняна дослідниця Н. М. Оніщенко визначає правовідносини як особливий різновид суспільних відносин, які формуються на основі норм права в результаті свідомих дій їх учасників і реалізація яких гарантується можливістю застосування державного примусу [77]. Дане визначення також вносить свій позитив у розвиток питання про правовідносини та сприятиме формулюванню власного визначення правовідносин.

Наразі ж, ураховуючи те, що розглядувані нами права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні є конституційними, доцільно звернути увагу й на окремі визначення правовідносин, запропоновані вченими-конституціоналістами.

Так, більшість з них одностайно визначають конституційні правовідносини як урегульовані нормами конституційного права суспільні відносини.

На думку О. О. Кутафіна, конституційно-правові відносини є одним із різновидів системи правовідносин, в які вступають люди і їх організації, державні органи та їх посадові особи на основі взаємних прав та обов'язків, передбачених нормами конституційного права [126]. Вважаємо, що вчений правильно називає конституційні правовідносини різновидом системи правовідносин, але при цьому він не показує, що лежить в основі даних правовідносин.

Доволі широке визначення конституційних правовідносин, а скоріше узагальнені їх ознаки, основні характеристики запропонував В. С. Основін:

1. поняття конституційно-правових відносин відображає взаємовідносини між суб'єктами прав та обов'язків, встановлених нормами конституційного права;

2. конституційно-правові відносини – це реальні, фактичні відносини, зміст яких визначений нормами конституційного права. Вони можуть виникнути: по-перше, в результаті впливу норми конституційного права на суспільні відносини, що склалися ще до того, як була прийнята дана норма права; по-друге, у процесі реалізації прав та обов'язків, установлених нормою права, яка передбачає нові відносини, яких ще немає в житті, але для яких створенні необхідні об'єктивні умови;

3. конституційно-правові відносини – це один із способів реалізації прав та обов'язків, що встановлені нормами конституційного права;

4. конституційно-правові відносини – це вольові відносини в тому розумінні, що в нормі конституційного права передбачається їх зміст та межі;

5. роль конституційно-правових відносин у суспільному житті полягає в тому, що вони є засобом утілення деяких норм права у взаємовідносинах людей, за допомогою якого ці норми вносять сталий порядок у суспільні відносини;

6. на відміну від інших суспільних відносин, права та обов'язки в конституційно-правових відносинах забезпечуються державою, яка в необхідних випадках для їх охорони може використовувати не тільки заходи переконання, а й також примус [180].

Власне визначення ми запропонуємо в результаті аналізу всіх структурних елементів правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Як відомо, правовідносини характеризуються певними особливостями. Не є тут винятком і правовідносини, що виникають у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. При цьому зазначимо, що особливості певного різновиду правовідносин проявляються через сферу їх виникнення, а також їх складові елементи, як-от: суб'єкти, об'єкти, юридичні факти, зміст. Тому виявлення таких особливостей ми здійснимо через аналіз складових елементів цих правовідносин.

Проте першою найбільш важливою особливістю даних правовідносин є те, що вони виникають у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання. Тобто це та сукупність правовідносин, що виникають, скажімо, при реалізації громадянином України, а також іноземцем та особою без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, їхнього права вільно й безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Наразі ж проаналізуємо питання про суб'єктів даних правовідносин, окресливши таким чином особливості останніх, адже інші їх елементи доволі однотипні.

Як відомо, правове регулювання суспільних відносин наділяє їх учасників певним обсягом прав та обов'язків, перетворюючи таким чином цих учасників на учасників чітко визначених правовідносин. При чому обсяг прав та обов'язків суб'єктів правовідносин чітко регламентований нормами права і не може бути ані збільшений, ані зменшений. Тому, якщо відповідна норма права поширюється на певну особу, то остання потенційно може стати учасником конкретних правовідносин. Отже, з цього випливає, що коло суб'єктів правовідносин, які виникають у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, чітко нормативно визначене.

Проте нормативно закріплене коло суб'єктів не означає, що всі вони можуть бути учасниками конкретних правовідносин. З цього приводу вдало наголошував С. С. Алексєєв, окреслюючи ознаки суб'єкта правовідносин, що, по-перше, це особа, учасник суспільних відносин (індивіди, організації), який за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних прав та обов'язків. Для цього вона повинна мати певні якості, що пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей, а по-друге, це особа, яка реально здатна бути учасником правовідносин і набула властивостей суб'єкта в силу юридичних норм [6]. Тобто, як бачимо, суб'єкти, що нормативно визначені

як потенційні учасники правовідносин, можуть стати такими лише за умови прояву своєї волі, або ж якщо норма права зобов'язує їх бути учасниками конкретних правовідносин.

З наведеного випливає одна з важливих проблем, а саме: співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правових відносин». Ця проблема неодноразово піднімалася науковцями. Одні з них ототожнюють ці поняття. Зокрема, С. Ф. Кечек'ян писав, що достатньо одного терміна «суб'єкт права» для позначення як особи, яка може бути носієм прав та обов'язків, так і особи, яка вже є учасником правовідносин [91]. Подібну позицію займав і А. К. Стальгевич, ставлячи поряд з учасниками правовідносин і суб'єктів права як елементи правовідносин [272]. Безумовно, ми таку позицію жодним чином не поділяємо, а підтримуємо С. С. Алексеєва, який стверджує, що суб'єктами права називаються особи, між якими виникають правовідносини. Суб'єкт права має здатність (або можливість) бути учасником багатьох правовідносин [7].

Тобто наша позиція полягає у тому, що суб'єкт права є лише нормативно визначеним потенційним учасником правовідносин, і стати таким він може за умови появи відповідних юридичних фактів, з якими правові норми пов'язують виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, прояву своєї волі, або ж якщо норма права зобов'язує його стати учасником відповідних правовідносин. У свою чергу, учасник конкретних правовідносин завжди є її суб'єктом права.

Наведемо ще один аргумент на користь нашого бачення неможливості ототожнення суб'єкта права із суб'єктом правовідносин. Як свідчить практика, неможливо уявити ситуації, коли б суб'єкт права одночасно реалізував увесь комплекс належних йому прав, ставши таким чином учасником багатьох правовідносин. Те ж можна стверджувати й про неможливість реалізації особою одночасно прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Спочатку особа, яка вирішила змінити місце свого проживання за наявності законодавчо визначених

передумов і відсутності відповідних обмежень, реалізує своє конституційне право на свободу пересування й стає при цьому учасником відповідних правовідносин. Після цього, прибувши до нового місця свого майбутнього проживання, особа реалізує своє право на вільний вибір місця проживання, звертаючись до компетентних органів, та стає учасником відповідних правовідносин.

Наразі ж спробуємо визначити коло потенційних учасників правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні.

Так, правовий аналіз положень частини першої статті 33 Конституції України, відповідно до якої кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом, дає підстави стверджувати, що суб'єктом даного виду правовідносин може бути будь-яка особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), що на законних підставах перебуває на території України. Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» у статті 5 дає визначення, що законними підставами перебування на території України є: для громадян України - належність до громадянства України; для іноземців та осіб без громадянства - підстави, встановлені Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Дані суб'єкти не наділені владними повноваженнями, а мають відповідний обсяг правосуб'єктності. Варто зазначити, що цей обсяг залежить від таких факторів, як вік, стан здоров'я і належність до громадянства України.

Принагідно слід висловити певні зауваження стосовно змісту зазначеної статті 5 Закону. Так, на нашу думку, визначення у Законі, що законною підставою перебування на території України для громадян України є належність до громадянства України, виглядає сумнівним з позиції доцільності. Адже статус громадянина України вже передбачає й можливість перебування на території України. Більш правильним вважаємо, аби стаття 5

визначала лише законні підстави перебування на території України для іноземців та осіб без громадянства. Тому такі законодавчі зміни виглядали б логічними.

Також суб'єктами даних правовідносин можуть бути відповідні державні органи, зокрема органи реєстрації місця проживання, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері реєстрації фізичних осіб, відповідні правоохоронні органи, які встановлюють для конкретних осіб обмеження щодо свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

Наразі ж спробуємо запропонувати узагальнене визначення поняття «суб'єкти правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», під яким слід розуміти чітко визначених реальних учасників (громадян України, іноземців, осіб без громадянства, державних органів тощо) даних правовідносин, які в конкретному правовідношенні, що виникає в результаті настання певного юридичного факту, реалізують окремі права, якими вони наділені, та виконують відповідні юридичні обов'язки.

Також наступним елементом правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, що вартий уваги, є об'єкти даних правовідносин. Слід підтримати висловлювання А. П. Дудіна, що проблема об'єкта правовідношення, за загальним правилом, найбільш складна та спірна в теорії правовідношення, давно привертає до себе увагу вчених-юристів [63].

Діяльність суб'єктів правовідносин завжди спрямована на досягнення певного їх об'єкта. Об'єкт правовідносин – це те, заради чого правовідносини виникають, задля досягнення чого суб'єкти й вступають у правовідносини. У теорії права існує дискусія стосовно того, чи завжди об'єкт є присутнім у структурі правовідносин? Так, В. С. Толстой зауважує, що правовідносини можуть бути без такого елемента, як об'єкт протягом певного часу або безоб'єктними взагалі [288]. Проте, на нашу думку, відповідь у цьому

питанні має бути однозначна – об'єкт правовідносин є обов'язковим структурним елементом правовідносин. З огляду на це слід погодитися з В. Єрмоленком, що об'єкт у структурі правовідносин утворює внутрішні функціональні зв'язки, які краще піддаються регулюванню, а це, безперечно, сприятиме усталеності правовідношення як окремої системи [70].

Аналіз сучасних доктринальних підходів до розуміння питання про об'єкти правовідносин свідчить, що всі вони переважно зводяться до двох класичних теорій: моністичної та плюралістичної.

Так, окремі вчені, які є прихильниками плюралістичної теорії об'єктів правовідносин, наголошують, що об'єктами можуть бути як дії суб'єктів правовідносин, так і матеріальні та нематеріальні цінності. У свою чергу, представники моністичної теорії стверджують, що об'єктом правовідносин можуть бути лише дії суб'єктів цих правовідносин.

Ми ж стоїмо на позиціях того, що об'єктами правовідносин можуть виступати як дії учасників правовідносин, так і різні матеріальні й нематеріальні блага. Так, дійсно, в межах якихось одних правовідносин об'єктом може виступати лише поведінка суб'єктів, тобто правовідносини виникають задля вчинення відповідним суб'єктом певних дій. Такі правовідносини доволі часто можуть мати проміжне значення і сприяють виникненню інших правовідносин, об'єктом яких можуть виступати вже відповідні блага. У нашому випадку так і відбувається, адже об'єктами багатьох правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні виступають саме відповідні блага (свобода пересування, вільний вибір місця проживання). Крім того, об'єктом таких правовідносин виступає й державна територія, в межах якої суб'єкт може пересуватися. Все це свідчить про доцільність плюралістичної теорії об'єктів правовідносин.

Окремо зазначимо, що в юридичній науці в контексті вчення про правовідносини дискусія не вщує й стосовно визначення поняття об'єктів правовідносин. Проте, дослідження таких визначень свідчать про те, що їх

зміст залежить від того, прихильником якої теорії об'єктів правовідносин є той чи той науковець. Подібний висновок робить й О. В. Сонюк [271]. Таким чином, ми не будемо зупинятися на аналізі визначень об'єктів правовідносин, оскільки всі вони вказують на види об'єктів правовідносин та на те, що це обов'язковий структурний елемент правовідносин, задля досягнення якого суб'єкти реалізують свої права, вступаючи у правовідносини.

Таким чином, підсумовуючи, наголосимо, що у правовідносинах у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні об'єктами можуть виступати як поведінка їх учасників, так і державна територія, в межах якої суб'єкт може пересуватися, а також відповідні блага.

Стосовно питання про зміст правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні зазначимо таке. Як відомо, зміст правовідносин проявляється у взаємних правах та обов'язках їх учасників. На нашу думку, питання змісту правовідносин доцільно розглядати через призму тих суб'єктів, які є учасниками конкретних правовідносин, тобто аналізувати суб'єктивні права й обов'язки, що належать конкретним суб'єктам. Тому, в подальшому, розглядаючи класифікацію правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні на окремі види, аналізуючи при цьому конституційні приписи та норми Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», ми звернемо увагу й на зміст правовідносин.

Наразі ж іще одним елементом правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні, який ми розглянемо, є юридичні факти як підстави їх виникнення, зміни, припинення й поновлення.

Важливість дослідження питання про юридичні факти диктується їх близькістю до реального життя, тобто це факти реальної дійсності, поява яких спричиняє виникнення, зміну, припинення або поновлення

правовідносин. Як зазначив фахівець у галузі теорії права С. С. Алексєєв, «під юридичними фактами слід розуміти конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення правовідносин» [4]. Як бачимо, ми окремо ще розглядаємо юридичні факти як підстави поновлення правовідносин, які існували раніше.

Спробуємо визначити ознаки юридичних фактів. Так, із наведеного вище вбачається, що юридичні факти – це факти реальної дійсності, тобто конкретні життєві обставини. Ці факти, як підстави виникнення, зміни, припинення або поновлення правовідносин, закріплені у нормах права.

Доволі часто у правничій науці, говорячи про юридичні факти, розділяють їх матеріальний та нормативний зміст, розглядаючи їх окремо. Проте, на нашу думку, в даній ситуації важливо, аби матеріальна та нормативна основи юридичних фактів розглядалися в їх єдності, аби не було відірваності вдосконалення нормативного регулювання від реальної дійсності, аби нормативна визначеність відповідного юридичного факту цілком обумовлювалася практикою.

У контексті нашого дослідження розглянемо у прикладному аспекті види юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, припинення або поновлення правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні.

Так, на нашу думку, найбільш повну класифікацію юридичних фактів на окремі види запропонував С. С. Алексєєв. Так, 1) за наслідками до яких призводить настання юридичного факту їх поділяють на правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі; 2) за формою юридичних фактів їх поділяють на позитивні та негативні; 3) за характером дії юридичного факту їх поділяють на факти обмеженої, одноразової дії та факти-стани; 4) за характером зв'язку з індивідуальною волею осіб їх поділяють на юридичні події та юридичні дії [7].

Отже, розглянемо окремі найбільш важливі види юридичних фактів на конкретних прикладах, що мають місце у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

Стосовно першої класифікаційної підстави, то зазначимо таке. Правовідносини у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні, виникнувши, не залишаються стабільними, а мають властивість руху – змінюються, припиняються, відновлюються. Саме з появою у житті відповідних юридичних фактів відбувається розвиток правовідносин. Так, прикладом правоутворюючого факту є подання особою (або її представником) у разі прояву бажання змінити місце проживання заяви до органу реєстрації про зняття з реєстрації місця проживання (абзац перший частини першої статті 7 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»). У результаті подання такої заяви виникають різноманітні правовідносини між заявником та органом реєстрації.

Правозмінюючі юридичні факти тягнуть за собою зміну обсягу правоздатності суб'єктів і, як наслідок, подальшу зміну правовідносин. Так, відповідно до частини першої статті 2 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» громадянам України, які на законних підставах перебувають в Україні, гарантуються свобода пересування та вільний вибір місця проживання на її території, за винятком обмежень, що встановлені законом. При цьому статтею п'ятою встановлено, що законними підставами перебування на території України для громадян України є належність до громадянства України. Так, набуття особою громадянства України є правозмінюючим фактом, що змінює обсяг її правоздатності й надає можливість вільно пересуватися територією України.

Правоприпиняючі юридичні факти припиняють правовідносини взагалі або припиняють одні правовідносини і в результаті виникають якісно інші. Зокрема, позбавлення або втрата особою громадянства України, а так само припинення законних підстав для перебування іноземців або осіб без

громадянства на території України є правоприпиняючими фактами, що припиняють правовідносини стосовно свободи пересування на території України.

Нарешті, стосовно правопоновлюючих юридичних фактів зазначимо таке. Іноді правовідносини, які існували раніше і на підставі правоприпиняючого факту припинилися, знову відновлюються в силу появи відповідних правопоновлюючих фактів. Так, відповідно до абзацу другого частини першої статті 7 згаданого вище Закону зняття з реєстрації місця проживання особи здійснюється на підставі, зокрема судового рішення, яке набрало законної сили, про визнання особи безвісно відсутньою. Дійсно, це є правоприпиняючий факт, що припиняє відповідні правовідносини. Водночас, за приписами частини першої статті 45 Цивільного кодексу України, якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою. Це вже є правопоновлюючим фактом, що відновлює попередні правовідносини стосовно вільного вибору місця проживання.

Стосовно класифікації юридичних фактів на позитивні та негативні зазначимо, що у теорії права під такими фактами розуміється таке: позитивні юридичні факти тягнуть за собою відповідні наслідки, а негативні – ні. Разом з тим, варто зазначити, що більшість юридичних фактів є позитивними.

Нарешті, ще однією підставою для класифікації юридичних фактів є воля суб'єктів правовідносин. Так, за цією підставою, юридичні факти поділяються на юридичні події та юридичні дії. Відповідно, поява юридичних подій не залежить від волі людей, а юридичних дій – залежить. З цього приводу доречно зауважив О. С. Іоффе, на думку якого, різницю між подіями та діями слід шукати не тільки в джерелі їх походження, а також і в характері їх процесу: події в своєму процесі не носять вольового характеру

незалежно від причини їх виникнення, тоді як дії є вольовими як за походженням, так і за своїм процесом [82].

Юридичні події як факти, що не залежать від волі особи, займають порівняно невелику частину серед усіх юридичних фактів. Наприклад, смерть особи є подією – правоприпиняючим фактом, що припиняє правовідносини у сфері вільного вибору місця проживання, адже на підставі свідоцтва про смерть померла особа знімається з реєстрації місця проживання. Разом з тим, зазначимо, що юридичні події є важливими не самі по собі, а у поєднанні з відповідними діями суб'єктів. Так, смерть є подією, що обумовлює необхідність отримати свідоцтво про смерть (тобто вчинити активні дії), на підставі чого й здійснюється зняття померлого з реєстрації місця проживання.

Разом з тим, слід зазначити, що в теорії права події поділяють на абсолютні та відносні. Абсолютні події – це ті події, участь людини в яких виключається. Йдеться, наприклад, про стихійні лиха, в результаті яких встановлюються заборони на свободу пересування на певних територіях. Відносні ж події – це події, наприклад, техногенного характеру, що допускають участь людини до їх вчинення. Як приклад, можемо навести сумнозвісні події, пов'язані з Чорнобильською катастрофою, в результаті чого на території цієї зони встановлено заборону свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

Юридичні дії в загальній масі юридичних фактів займають провідну роль. Юридичні дії – це факти, що вчиняються суб'єктами, які мають дієздатність та відповідний обсяг прав або ж зобов'язань, свідомо та з власної волі.

На нашу думку, варто погодитися з фахівцем В. С. Основіним, який стверджував, що юридичні дії, як групу юридичних фактів, правильніше було б назвати юридичною поведінкою [180]. Адже поведінка може бути як активною, тобто вчинення конкретних дій, так і пасивною – утримання від вчинення відповідних дій. Наприклад, відповідно до статті 6 Закону «Про

свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» громадянин України, а також іноземець чи особа без громадянства, які постійно або тимчасово проживають в Україні, зобов'язані протягом тридцяти календарних днів після зняття з реєстрації місця проживання й прибуття до нового місця проживання зареєструвати своє місце проживання. При цьому, якщо особа не зареєструє своє нове місце проживання, тобто утримається від вчинення даних дій, то вона нестиме юридичну відповідальність.

Враховуючи загальнотеоретичні дослідження, можемо з упевненістю стверджувати, що юридичні дії як підстави виникнення, зміни, припинення та поновлення правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання можна поділити на правомірні й неправомірні дії (правопорушення), а правомірні дії, у свою чергу, на юридичні вчинки та юридичні акти.

Слід погодитися, що правомірні юридичні дії – це дії людей, що вчинені відповідно до вимог правових норм і не порушують їх. У правомірних діях реалізуються, втілюються в життя вимоги правових норм, з їхньою допомогою досягаються цілі суб'єктів права [303].

У свою чергу юридичні акти як правомірні юридичні дії – це дії, спрямовані на виникнення, зміну, припинення та поновлення відповідних правовідносин, що вчиняються суб'єктами задля досягнення конкретного результату (правового наслідку). Наприклад, юридичними актами у нашому випадку є відповідні рішення компетентних органів, зокрема введення на певній території воєнного або надзвичайного стану, яке здійснюється у формі відповідного нормативно-правового акта. Запровадження такого стану є обмеженням, зокрема, для свободи пересування.

Юридичні вчинки – це також дії, що вчиняються суб'єктами та породжують виникнення, зміну, припинення правовідносин. Як вдало зазначив Ю. В. Данилюк, що юридичні вчинки – це правомірні дії громадян, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну, припинення та

поновлення правовідносин, проте воля цих суб'єктів спрямована на досягнення результату, що знаходиться поза правом. Вони одночасно породжують і певні юридичні наслідки [53]. Наприклад, подання особою письмової заяви для реєстрації місця проживання до органу реєстрації тягне за собою виникнення відповідних правовідносин.

Неправомірні юридичні дії (правопорушення) – це дії, які вчиняються суб'єктом правовідносин усупереч вимогам норми права, що є підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Правопорушення завжди завдає шкоди певним суб'єктам.

Як ми вже наголошували, говорячи про юридичні дії як підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин, слід мати на увазі поведінку суб'єкта, яка може бути як пасивною, тобто бездіяльність, так і активною, тобто, власне, дії. Отже, правопорушення – це неправомірні дії, а також неправомірна бездіяльність.

Так, прикладом неправомірних юридичних дій як підстав виникнення, зміни, припинення правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання може слугувати порушення особою заборони на в'їзд на територію, де введено воєнний або надзвичайний стан, у результаті чого виникають правовідносини стосовно юридичної відповідальності.

Прикладом юридичної бездіяльності може слугувати наведений нами вище приклад стосовно порушення обов'язку особи протягом тридцяти календарних днів після зняття з реєстрації місця проживання та прибуття до нового місця проживання зареєструвати своє місце проживання.

Наразі запропонуємо узагальнююче визначення юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, припинення та поновлення правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання. Так, юридичні факти – це факти реальної дійсності (дії або бездіяльність), поява яких спричиняє виникнення, зміну, припинення або поновлення правовідносин, в яких реалізуються права та обов'язки їх суб'єктів.

Важливо у прикладному аспекті розглянути види правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання, використовуючи різні підстави класифікації, що сприятиме більш повному розумінню сутності даних правовідносин.

Так, першою загальновідомою підставою класифікації правовідносин є їх зміст, що дає можливість виділити два види правовідносин: матеріальні й процесуальні. Тобто в залежності від виду правової норми, яка реалізується (матеріальна чи процесуальна), й виникають відповідні правовідносини.

Матеріальні правовідносини виникають, наприклад, на підставі норм права, що визначають повноваження органів реєстрації та державних органів у сфері реєстрації фізичних осіб (стаття 11 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»). Також прикладом таких правовідносин є правовідносини, що виникають на підставі положень статті 6 Закону, за якою реєстрація місця проживання здійснюється тільки за однією адресою.

У свою чергу, процесуальні правовідносини виникають у процесі реалізації норм права, що визначають певний процес або процедуру. Наприклад, стаття 6 Закону визначає процедуру реєстрації місця проживання особи. Дана стаття чітко регламентує порядок звернення особи до органу реєстрації, діяльність останнього, відповідні строки вчинення тих чи тих дій.

Наступною підставою класифікації правовідносин, що можна застосувати до правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання, є їх цільове призначення, яке дозволяє виділити правовстановлюючі та правоохоронні.

Як відомо, правовстановлюючі правовідносини характеризуються тим, що в них чітко визначені такі складові, як суб'єкти та зміст. Безумовно, прикладом тут може слугувати положення статті 33 Основного Закону, за яким кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання.

Правоохоронні відносини виникають у випадку порушення якимось із суб'єктів відповідних законодавчих приписів. Так, статтею 12 Закону визначено обмеження на свободу пересування, зокрема у прикордонній смузі, на територіях військових об'єктів тощо. Порушення особою таких обмежень тягне за собою виникнення правоохоронних відносин, в яких особа притягується до юридичної відповідальності.

Ще однією підставою класифікації правовідносин є ступінь індивідуалізації суб'єктів, за якою виділяють абсолютні та відносні відносини.

Абсолютні відносини – це відносини, в яких суб'єкти чітко не визначені. Знову ж таки прикладом тут може слугувати положення статті 33 Конституції, де визначено, що право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання належить кожному. В свою чергу, відносні правовідносини – це ті, в яких чітко окреслені учасники. Прикладом може слугувати положення статті 6-1, де йдеться про особливості реєстрації місця проживання бездомних осіб, тобто є чіткість визначення видів суб'єктів.

Важливою підставою класифікації правовідносин є їх суб'єктний склад. Так, видами правовідносин у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання за цією підставою класифікації є правовідносини за участю різноманітних суб'єктів: громадян України, іноземців, осіб без громадянства, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб тощо.

Отже, на підставі правового аналізу наведених вище позицій щодо розуміння правовідносин запропонуємо власне визначення поняття «правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», під яким слід розуміти врегульовані нормами права суспільні відносини, змістом яких є правовий зв'язок між відповідними суб'єктами (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами тощо) у формі

взаємно кореспондуючих прав й обов'язків, закріплених у відповідних нормативно-правових актах, що реалізуються та виконуються стосовно чітко визначеного об'єкта (поведінки учасників цих відносин, немайнового блага (свободи пересування по території України, вільного вибору місця проживання)), а підставами виникнення, зміни, припинення або поновлення цих правовідносин є відповідні юридичні факти. На нашу думку, дане визначення є узагальненим, містить згадку про всі елементи цих правовідносин.

2.3. Обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання

Закріплення на конституційному рівні прав кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не є свідченням абсолютного характеру цих прав. Так, у статті 33 Основного Закону, в якій, власне, й закріплені дані права, зазначено, що вони гарантуються, за винятком обмежень, що встановлюються законом. Також про таку можливість встановлення випадків обмежень прав і свобод людини на конституційному рівні йдеться у частині першій статті 64 Основного Закону України. Конкретні ж обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання унормовані у статтях 12 та 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

І хоча далі ми будемо аналізувати саме законодавчо визначені обмеження, все ж додамо, що в загальному, виходячи зі змісту частини другої статті 64 Конституції України, окремі обмеження прав і свобод, у тому числі прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень. При цьому додамо, що у статтях 12 та 13 згаданого Закону також йдеться про можливість обмеження свободи

пересування та вільного вибору місця проживання на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан. Проте, як бачимо, Закон не містить вказівки про необхідність зазначення строку дії цих обмежень. На нашу думку, Закон у цій частині потребує узгодження з конституційними вимогами.

Наразі ж проаналізуємо правову природу та поняття обмежень прав і свобод людини.

Варто зазначити, що поштовх для подальших наукових досліджень цієї проблематики був зроблений вітчизняними дослідниками Ю. М. Тодикою [287] та П. М. Рабіновичем [240].

Так, С. Ю. Возгрін наголошує, що відповідно до міжнародних договорів користування правами людини не повинно обмежуватися. Тим не менш, коли це потрібно, вони встановлюють чіткі обґрунтування, конкретні межі запровадження обмежень прав і цілі можливих відступів від тих прав, котрі захищені міжнародними угодами. З одного боку, це дозволяє державі, посилаючись на дію відповідних міжнародно-правових норм, запроваджувати вимушені обмеження на користування певними правами, а з іншого – захищає громадян від свавільних дій держави щодо обмеження їх прав [33]. Таким чином, бачимо, що у питанні обмеження прав і свобод людини слід чітко враховувати вимоги міжнародно-правових актів.

Ю. Ірха звертає увагу на те, що хоча конституційні права і свободи наділені найвищою юридичною силою, більшість з них не є абсолютними, адже їх здійснення може бути обмежене законом. Таке обмеження допускається в інтересах захисту здоров'я та моральності населення, національної безпеки, територіальної цілісності держави, прав і свобод громадян, а також для охорони громадського порядку, запобігання злочинів, з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами отримати інформацію неможливо, попередження розголошення інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя [86]. Така позиція науковця цілком може бути

застосована й до прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Зокрема, вище ми зазначали про неабсолютний характер цих прав. Окрім того, правовий аналіз положень статей 12 та 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» свідчить, що окреслені Ю. Ірхою підстави застосування обмежень прав і свобод людини є актуальними й для розглядуваних нами прав.

Продовжуючи далі, Ю. Ірха наголошує, що обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина з названих підстав спрямоване на досягнення розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства та держави. Однак на практиці непоодинокими є випадки, коли законодавець і правозастосовні органи надто широко інтерпретують допустимі обмеження зазначених прав і свобод, особливо в інтересах національної безпеки, внаслідок чого спотворюється або взагалі нівелюється їхня сутність. Окрім того, часто громадяни гіперболізують обсяг належних їм конституційних прав і свобод та межі їх реалізації, ставлять свої інтереси вище за національні, а тому вважають неправомірним встановлення будь-яких обмежень щодо них, навіть із метою забезпечення національної безпеки [86].

На наш погляд, науковець доволі вдало робить акцент на можливості зловживання компетентними державними органами своїми повноваженнями стосовно встановлення обмежень прав і свобод, а так само нехтуванні громадянами встановленими обмеженнями. Як наслідок, з одного боку, створюється ситуація загрози порушення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а з іншого – порушення законно встановлених обмежень реалізації цих прав. Окрім того, вважаємо, нинішня ситуація в Україні, пов'язана з трагічними подіями, що відбуваються на території Донецької та Луганської областей, ще більше загострює потребу в ретельності підходу до встановлення відповідних обмежень свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

Про поділ прав людини в контексті статті 64 Основного Закону України на абсолютні права, що не можуть підлягати обмеженню з боку

держави, та інші права наголошує й О. В. Скрипнюк. Слід погодитися з його висловлюванням, що конституційне законодавство України передбачає можливість обмеження прав і свобод людини на цілком легітимних підставах. При цьому, конституційно-правове регулювання обмеження прав людини має вичерпні правові параметри, які не можуть розширюватися в довільному порядку і мають дискретний характер [267]. Зазначене, безумовно, стосується й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Говорячи про правову природу обмеження прав і свобод людини, А.В. Самотуга доречно розпочинає із загальної тези про те, що одним із базових принципів правового статусу особи є те, що права і свободи людини в ході їх реалізації не повинні шкодити правам і свободам інших осіб, а також іншим захищеним правом інтересам особи, суспільства й держави, з огляду на що держави за допомогою національних та міжнародних правових засобів вдаються до обмеження прав і свобод людини [258].

При цьому, далі науковець робить доречний акцент на тому, що в сучасному світі виникають нові глобальні загрози людству, наслідком яких є запровадження державами спеціальних правових режимів, пов'язаних із обмеженням основних прав і свобод людини й громадянина. У зв'язку з цим особливої значущості набуває захист суспільства від подібних загроз. Тому насамперед постає питання правомірності обмеження прав і свобод людини, особливості якого окреслено міжнародним правом та безпосередньо реалізовано в національних законодавствах [258]. Дана позиція вченого ґрунтується на оцінці загальносвітової ситуації. Ми ж солідарні з нею і вище про це вели мову в контексті українських реалій.

Разом з тим, зазначимо, що права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є одними з фундаментальних прав, визнаних в усьому світі. Як наслідок, ці права не створені безпосередньо нашою державою, а запозичені до національного законодавства як міжнародні

стандарти. Тому державні органи України не можуть їх скасувати (про що йдеться у частині другій статті 22 Конституції України), а у питанні встановлення обмеження цих прав мають діяти виключно у законодавчому руслі, застосовуючи лише цілком обґрунтовані такі обмеження, навіть в умовах тих подій, в яких нині перебуває наша держава, про що йшлося вище.

На думку вітчизняної дослідниці О. В. Осинської, обмеження прав і свобод людини слід визначати як законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету та територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспільної моралі та забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня її життя [178].

Науково-правовий аналіз даного визначення обмеження прав і свобод людини, яке є загальнотеоретичним визначенням (тобто стосується будь-яких її прав і свобод), нашою наукою нас на певні роздуми.

Так, запропоновані науковцем підстави обмеження прав і свобод людини цілком узгоджуються із загальноприйнятною позицією, що існує у науці теорії права, а також у нашому випадку відповідають підставам, унормованим у статтях 12 та 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

Разом з тим, визначення обмеження прав і свобод людини О.В. Осинської як законодавчого звуження змісту та обсягу прав і свобод людини зумовлює необхідність звернутися до конституційних приписів та позиції Конституційного Суду України. Так, Основний Закон України у частині третій статті 22 звертає нашу увагу на те, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Таку конституційну вимогу, на нашу думку, слід трактувати як безумовну заборону звуження змісту та обсягу

існуючих прав та свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних, і вона завжди має спрямовувати у відповідному руслі законотворчу діяльність.

Також у даному випадку звертаємо увагу на думку Конституційного Суду України, викладену в його Рішенні у справі про постійне користування земельними ділянками № 5-рп/2005 від 22.09.2005 р., за якою звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності, визначальними поняття змісту прав людини є умови й засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена [252]. Таким чином, бачимо чітку позицію, за якою звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. Тому, на підставі змісту частини першої статті 33 Конституції можемо стверджувати, що кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, за винятком можливості законодавчого звуження змісту та обсягу цих прав. Тобто Конституція, з одного боку, не допускає при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (частина третя статті 22), а з іншого – передбачає можливість застосування такого звуження стосовно прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на рівні закону (частина перша статті 33). Принагідно зазначимо, що зміни до Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» в частині встановлення нових підстав обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання вносилися у 2014 та 2016 роках. На наш погляд, вирішення такої ситуації має бути здійснено Конституційним Судом шляхом проведення офіційного тлумачення відповідних положень Конституції.

За визначенням А. Є. Стрекалова, обмеження основних прав і свобод особи – це правомірне, цілеспрямоване кількісне та (або) якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки (правомочностей), які складають основне право (свободу) особи, з боку інших осіб [275]. Як видається, вчений у своєму визначенні не акцентував увагу на такій важливій характеристиці категорії «обмеження прав і свобод людини», як підстави такого обмеження. Крім того, некоректним вважаємо вжите словосполучення «інших осіб», оскільки має йтися про те, що такі обмеження запроваджуються державою в особі її державних органів. Хоча, звісно ж, дослідник вдало визначив основну суть цієї правової категорії.

Ю. О. Фігель визначає обмеження прав і свобод людини й громадянина як певні заборони, що покликані змінити поведінку особи через обмеження суб'єктивного права [296]. Як бачимо, у цьому визначенні також не акцентовано увагу на загальних підставах такого обмеження.

На думку П. М. Кузьменка, обмеження конституційних прав та свобод людини – це вся сукупність явищ, що здійснюють свій вплив на можливості особи обирати вид та міру своєї поведінки шляхом звуження обсягу її конституційних прав і свобод або шляхом розширення обсягу її обов'язків на основі передбачених законом процедури, підстав та умов. Результатом такого впливу є стримування протизаконного чи іншого діяння особи, через що створюються умови для задоволення інтересів самої особи, інших осіб та інтересів суспільства. Обмеження поділяються на правомірні й неправомірні [124].

Правовий аналіз цього визначення спонукає нас до таких міркувань. Так, на нашу думку, визначаючи загальнотеоретичні аспекти обмеження прав і свобод людини, не доцільно розглядати цю категорію через «розширення обсягу обов'язків особи». Адже обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання встановлюються виключно законом. Тому будь-яка особа відповідно до Основного Закону зобов'язана неухильно додержуватися Конституції України та законів України (частина

перша стаття 68). Це є одним із основних обов'язків, обсяг якого не збільшується і не зменшується.

А. В. Малько визначає загальні ознаки реалізації правових обмежень, які, на його думку, полягають у тому, що вони: пов'язані з несприятливими умовами для здійснення власних інтересів суб'єкта, оскільки спрямовані на їх стримування й одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони; повідомляють про зменшення обсягу можливостей, свободи, а значить, і прав особи, що здійснюється за допомогою обов'язків, заборон, покарань; позначають собою негативну правову мотивацію; спрямовані на захист суспільних відносин, виконують охоронну функцію; припускають зниження негативної активності [145].

Дослідження зазначених міркувань ученого дає підстави стверджувати про таке. По-перше, в контексті виконання законодавчо встановлених обмежень, скажімо, права на свободу пересування на територіях, де введено воєнний або надзвичайний стан, навряд чи ми можемо визначити «інтереси протилежної сторони» та й «протилежну сторону» взагалі. Таке обмеження права особи на свободу пересування встановлене швидше задля безпеки цієї ж особи. По-друге, про недоцільність визначення категорії «обмеження прав і свобод людини» через збільшення обов'язків особи ми наголосили вище.

Також слід звернутися до дослідження про правове регулювання обмеження прав і свобод людини, зробленого вже згаданим вище О.В. Скрипнюком. Так, на його думку, обмеження прав людини може бути: 1) загальним; 2) конкретно-індивідуальним. У першому випадку, обмеження прав людини є наслідком настання певного правового режиму чи стану, пов'язаного з потребами захисту національної безпеки та оборони. У другому випадку, обмеження прав людини має конкретно-індивідуальний характер. Метою відповідних обмежувальних заходів щодо тієї чи тієї людини є забезпечення конституційних прав і свобод інших людей. До того ж, конкретно-індивідуальні обмеження прав людини можуть стати наслідком

застосування до людини процесуальних дій кримінального, адміністративного чи дисциплінарного характеру [267]. На нашу думку, така позиція узгоджується із загальною законодавчою концепцією унормування підстав застосування обмежень прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, викладеною у статтях 12 та 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

При цьому, О. В. Скрипнюк на підставі узагальнення своїх бачень пропонує визначення обмеження прав і свобод людини, за яким – це передбачений Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих Основним Законом прав та свобод в інтересах забезпечення прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки й оборони України [267].

Погоджуючись з основною частиною даного визначення, все ж вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що в Конституції та Законі «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» йдеться саме про обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Обмеження ж даних прав, за позицією Конституційного Суду, про що ми говорили вище, є звуженням їх змісту та обсягу. Тобто у даному випадку, на наше переконання, не може йтися про призупинення даних прав (навіть тимчасове). Адже тимчасове призупинення прав, як вважаємо, передбачає повну неможливість їх реалізації протягом певного часу. Навряд чи ми можемо уявити ситуацію повного призупинення можливості реалізації, скажімо, права на свободу пересування.

Подібне зауваження стосується й позиції Ю. О. Фігель, за якою, розглядаючи проблему обмеження прав людини, необхідно вирізняти два поняття: перше – безпосередньо обмеження прав (як позбавлення власників частини прав або частини певного права), друге – обмеження у здійсненні прав (як повна або часткова неможливість реалізації певних прав) [298].

Проте, у даному випадку науковець веде мову, зокрема, про повне позбавлення людини частини її прав.

Загальною метою встановлення обмежень прав і свобод людини, на думку Н. Д. Жильнікової, є необхідність нормального функціонування суспільства й держави, поваги прав і свобод інших людей [72].

Аналізуючи конституційні визначення щодо обмеження прав і свобод людини, в тому числі й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, А. В. Самотуга звертає увагу, що у такий спосіб на конституційному рівні, тобто принципово, визначено підстави й цілі обмежень прав і свобод громадян, а також межі здійснення таких прав і свобод. Однак ці встановлення мають потребу в конкретизації й подальшому науковому осмисленні. При цьому додається, що конституційне формулювання (частина перша статті 33) про встановлення на законодавчому рівні обмежень прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не містить конкретизації підстав таких обмежень [258]. Цілком погоджуємося з такою думкою науковця, а тому розпочнемо аналіз законодавчо визначених підстав застосування обмежень прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Водночас додамо, що конституційна норма (частина перша статті 33) має відсилочний характер у частині встановлення на законодавчому рівні обмежень таких прав.

Принагідно також зазначимо, що встановлення обмежень свободи пересування та вільного вибору місця проживання саме на рівні Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» цілком узгоджується із загальною світовою практикою. Так, за приписами частини другої статті 29 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в

демократичному суспільстві [74]. Як бачимо, дана норма міжнародного документа також визначає й загальну мету запровадження обмежень прав і свобод людини.

Отже, науково-правовий аналіз положень статей 12 та 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» дає підстави стверджувати, що унормовані обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання поділяються на дві категорії: 1) обмеження, що встановлюються на певній території; 2) обмеження, що застосовуються стосовно певної категорії осіб.

Так, відповідно до частини першої статті 12 Закону свободу пересування може бути обмежено на таких територіях: у прикордонній смузі; на територіях військових об'єктів; у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом; на приватних земельних ділянках; на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан; на окремих територіях і в населених пунктах, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань та отруєнь людей введені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності; на тимчасово окупованих територіях.

У свою чергу, згідно з частиною першою статті 12 Закону вільний вибір місця проживання обмежується в адміністративно-територіальних одиницях, які знаходяться: у прикордонній смузі; на територіях військових об'єктів; у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом; на території, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови й режим проживання населення та господарської діяльності; на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан; на тимчасово окупованих територіях.

Порівняльний аналіз засвідчив, що обмеження стосовно реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які встановлюються на певних територіях, практично ідентичні, за винятком того, що свобода пересування обмежується й на приватних земельних ділянках. Розглянемо окремі з цих обмежень.

Таким чином, по-перше, розглядувані права обмежуються у прикордонній смузі. За визначенням статей 22 та 23 Закону «Про державний кордон України», з метою забезпечення на державному кордоні України належного порядку Кабінетом Міністрів України встановлюється прикордонна смуга. Прикордонна смуга встановлюється безпосередньо вздовж державного кордону України на його сухопутних ділянках або вздовж берегів прикордонних річок, озер та інших водойм з урахуванням особливостей місцевості й умов, що визначаються Кабінетом Міністрів України. Крім того, важливо, що до прикордонної смуги не включаються населені пункти і місця масового відпочинку населення. У прикордонній смузі в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, встановлюється прикордонний режим, який регламентує відповідно до цього Закону та інших актів законодавства України правила в'їзду, перебування, проживання, пересування громадян України й інших осіб, провадження робіт тощо [211]. З цього приводу зазначимо таке.

На думку І. І. Голубки, істотним недоліком Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» є те, що він тільки містить перелік територій, на яких застосовується обмеження пересування, проте безпосередньо сам порядок встановлення таких обмежень визначається іншими нормативно-правовими актами. При цьому в деяких випадках такі обмеження регламентуються підзаконними нормативно-правовими актами, що суперечить як Конституції, так і положенням самого Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [43]. Очевидно, що науковець має на увазі саме зазначені вище положення Закону «Про державний кордон України». Проте, на наш погляд, така позиція вченого є сумнівною, оскільки як Конституція, так і Закон визначають, що обмеження, скажімо, свободи пересування встановлюються на рівні закону. На виконання цих вимог Законом «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» і встановлено, що одним із обмежень свободи пересування є його обмеження у прикордонній смузі. При цьому, вважаємо

цілком доцільним та не суперечливим ані Конституції, ані Закону, що сама прикордонна смуга й порядок встановлення на її території прикордонного режиму встановлюється / визначається Урядом України.

По-друге, розглядувані права обмежуються у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом. Варто зазначити, що у даному випадку Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» не визначає, які території відносяться до таких зон, а має відсилочний характер. Тому слід звернутися до інших законодавчих актів, що визначають такі зони з обмеженим доступом. Розглянемо окремі з них.

Так, положення Закону «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» визначають території, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Ці території поділяються на зони, а саме: зона відчуження, зона безумовного (обов'язкового) відселення, зона гарантованого добровільного відселення. Дані зони визначені в залежності від рівня радіоактивного забруднення. Межі цих зон встановлюються та переглядаються Кабінетом Міністрів України [223]. Наша позиція щодо такої участі Уряду була викладена вище, коли розглядалося обмеження розглядуваних прав у прикордонній смузі. Проте, ще раз зазначимо, що саме Закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» встановлює обмеження цих прав у зонах, які належать до зон з обмеженим доступом, а Кабінет Міністрів лише визначає межі цих зон.

Стосовно ж власне обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то згідно з зазначеним вище Законом у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення забороняється, зокрема, постійне проживання населення, перебування осіб, які не мають на це спеціального дозволу, перебування осіб, які мають медичні протипоказання для роботи в контакті з джерелами іонізуючого випромінювання тощо. У свою чергу, у зоні гарантованого добровільного

відселення державою з метою зниження ризику захворюваності населення та зменшення доз радіоактивного опромінення гарантується, зокрема, добровільне переселення людей із зони.

У даному випадку слід звернути увагу також на Порядок відвідування зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, затверджений Наказом МНС України від 02.11.2011 р. № 1157, за яким організація відвідування зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення громадянами України, іноземцями та особами без громадянства здійснюється на підставі їх письмових запитів [199].

Ще однією зоною з обмеженим доступом, за приписами Закону «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання», є визначені у проєктній документації на ядерні установки, об'єкти, призначені для поводження з радіоактивними відходами, іншими джерелами іонізуючого випромінювання, земельні ділянки і смуги, будівлі, споруди, їх частини, вільне пересування якими обмежується й контролюється відповідними підрозділами охорони. Закон чітко встановлює, що у зв'язку з необхідністю забезпечення національної безпеки України в межах ядерних установок та об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, транспортних засобів і санітарно-захисних зон обмежується вільне пересування з ядерними матеріалами, радіоактивними відходами, іншими джерелами іонізуючого випромінювання, зброєю, набоями, вибухівкою, іншими матеріалами, предметами, речовинами, що можуть викликати отруєння, вибух, пожежу, а також обмежується доступ до зон обмеження доступу [227].

Таким чином, наведені нормативні визначення щодо обмеження реалізації розглядуваних прав у зонах з обмеженим доступом свідчать, що такі обмеження насамперед обумовлюються необхідністю забезпечення охорони здоров'я населення, а також питаннями національної безпеки держави. На нашу думку, такі обмеження є цілком виправданими.

По-третє, права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання обмежуються на території, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови й режим проживання населення та господарської діяльності. У даному разі можемо вести мову про те, що обмеження зазначених прав також обумовлюються необхідністю забезпечення охорони здоров'я населення. Зокрема, йдеться про території, на яких відповідним рішенням компетентного органу встановлено карантин. Обмеження розглядуваних прав полягають у тому, що до відміни карантину його територію можуть залишити особи, які пред'явили довідку, що дає право на виїзд за межі території карантину. Крім того, на територіях, де встановлено карантин, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування надається право встановлювати особливий режим в'їзду на територію карантину й виїзду з неї громадян і транспортних засобів, а у разі необхідності - проводити санітарний огляд речей, багажу, транспортних засобів та вантажів (статті 29, 30 Закону «Про захист населення від інфекційних хвороб» [214]).

По-четверте, варто звернути увагу на те, що права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання можуть обмежуватися на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан. Вище ми вже наголошували, що дані обмеження передбачені також частиною другою статті 64 Конституції України. Принагідно ж зазначимо, що Основний Закон вимагає, аби запровадження таких обмежень відбувалося з чітким зазначенням строку їх дії. У цьому, на нашу думку, полягає особливість запровадження цих обмежень.

Так, в умовах воєнного стану можуть встановлюватися такі обмежувальні заходи реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання: комендантська година (заборона перебування у певний період доби на вулицях і в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток та посвідчень); особливий режим в'їзду і виїзду; заборона або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на

території, на якій діє воєнний стан; заборона громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку в Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України тощо (стаття 8 Закону «Про правовий режим воєнного стану» [221]).

У свою чергу, в умовах надзвичайного стану можуть встановлюватися такі обмежувальні заходи реалізації цих прав: особливий режим в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан; обмеження руху транспортних засобів; тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень тощо (статті 16, 17 Закону «Про правовий режим надзвичайного стану» [222]). Закон встановлює, що надзвичайний стан в Україні може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб (стаття 7). Така чітка регламентація строку запровадження надзвичайного стану і, як наслідок, відповідних обмежень розглядуваних прав, на нашу думку, слугує важливою гарантією реалізації цих прав.

Нарешті, по-п'яте, на що б ми хотіли звернути увагу, це те, що права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання можуть обмежуватися на тимчасово окупованих територіях. Так, трагічні події, що почалися в Україні у 2014 році, пов'язані з незаконною окупацією внаслідок збройної агресії Російської Федерації території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Ці події призвели до необхідності визначення правового режиму на тимчасово окупованій території України.

Відповідно до Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тимчасово окупованою територією визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 [212].

Власне, на тимчасово окупованій території встановлюється особливий правовий режим перетину її меж та реалізації прав і свобод людини й громадянина. Зазначеним Законом гарантується конституційне право на вільне пересування, зокрема визначено, що громадяни України мають право на вільний та безперешкодний в'їзд на тимчасово окуповану територію і виїзд з неї через контрольні пункти в'їзду-виїзду за умови пред'явлення документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України. Водночас, в'їзд іноземців і осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї допускаються лише за спеціальним дозволом через контрольні пункти в'їзду-виїзду.

На основі цього Закону Кабінетом Міністрів України розроблено та прийнято цілу низку постанов, якими визначено механізм реалізації окремих його положень, зокрема «Про затвердження Порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї» № 367 від 4 червня 2015 р. Цим Порядком визначається, що в'їзд на тимчасово окуповану територію України та виїзд з неї здійснюються через контрольні пункти. Крім того, Порядок встановлює чіткі підстави видачі іноземцям та особам без громадянства

зазначених вище спеціальних дозволів. Такий порядок в'їзду на тимчасово окуповану територію або виїзду з неї, на нашу думку, є нічим іншим як обмеженням права на свободу пересування, хоча й цілком законним та виправданим.

Слід також зазначити, що І. І. Голубка у своїй роботі, розглядаючи питання про обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання на тимчасово окупованих територіях, відносить до таких територій також і окремі території Донецької та Луганської областей, на яких здійснюється антитерористична операція [43]. Проте, на нашу думку, дані території відповідно до приписів Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» не є тимчасово окупованими територіями. Не визначає ці території як тимчасово окуповані й Закон «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції».

Окремо зазначимо, що обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання застосовуються й щодо певних категорій осіб. Так, відповідно до положень статті 12 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» право на свободу пересування обмежується щодо: осіб, до яких відповідно до процесуального законодавства застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі; осіб, які за вироком суду відбувають покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі; осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, яким заборонено виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації; осіб, які згідно із законодавством перебувають під адміністративним наглядом; осіб, які згідно із законодавством про інфекційні захворювання та психіатричну допомогу підлягають примусовій госпіталізації й лікуванню; осіб, які звернулися за наданням їм статусу біженця чи додаткового захисту і стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; іноземців

та осіб без громадянства, які не мають законних підстав для перебування на території України; осіб, яких призвано на дійсну строкову службу до Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань; іноземців, які перебувають у складі військових іноземних підрозділів і які мають статус військового. У свою чергу, відповідно до приписів статті 13 цього ж Закону право на вільний вибір місця проживання обмежується щодо: осіб, які не досягли 14-річного віку; осіб, до яких згідно з процесуальним законодавством застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі; осіб, які за вироком суду відбувають покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі; осіб, які згідно із законодавством перебувають під адміністративним наглядом; осіб, які згідно із законодавством про інфекційні захворювання та психіатричну допомогу підлягають примусовій госпіталізації й лікуванню; іноземців та осіб без громадянства, які не мають законних підстав для перебування на території України.

Таким чином, по-перше, порівняльно-правовий аналіз наведених вище нормативних визначень засвідчив, що обмеження права на свободу пересування, так само як і права на вільний вибір місця проживання, застосовуються переважно щодо одних і тих же категорій осіб. По-друге, застосування таких обмежень обумовлюється таким: 1) процесуальним статусом особи; 2) необхідністю охорони здоров'я як особи, до якої застосовуються такі обмеження, так й інших осіб; 3) відсутністю законних підстав у іноземців та осіб без громадянства для перебування на території України; 4) віком особи; 5) проходженням особою військової служби.

Загалом важливо зауважити, що на відміну від положень статті 13 Закону, якими унормовано вичерпний перелік обмежень права на вільний вибір місця проживання, частиною третьою статті 12 Закону визначено, що свобода пересування може бути обмежена і в інших випадках, передбачених законом. На нашу думку, право людини на свободу пересування є надзвичайно важливим її правом. Тому вважаємо доцільним, аби вичерпний

перелік обмежень права на свободу пересування був визначений саме у Законі «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», як це має місце стосовно визначення переліку обмежень права на вільний вибір місця проживання. Доповнення ж до цього Закону в частині запровадження нових обмежень щодо реалізації права на свободу пересування, так само як і права на вільний вибір місця проживання, мають вноситися за відповідною законодавчою процедурою. Такий підхід, на нашу думку, слугуватиме додатковою гарантією забезпечення права на свободу пересування.

Отже, зауважимо, що передбачені Законом «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання обумовлюються, на нашу думку, необхідністю захисту прав і свобод громадян, національної безпеки та територіальної цілісності держави, охорони здоров'я населення й громадського порядку. При чому, така обумовленість, як вважаємо, є цілком виправданою.

Підсумовуючи все наведене вище, запропонуємо, на нашу думку, узагальнене визначення поняття «обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти законодавчо визначені й запроваджені відповідними правозастосовчими органами на певній території держави або стосовно певної категорії осіб обмеження у процесі реалізації даних прав, що спрямовані на захист прав і свобод громадян, національної безпеки та територіальної цілісності держави, на охорону здоров'я населення й громадського порядку, забезпечуючи оптимальну рівновагу інтересів особи, суспільства та держави.

Висновки до розділу 2

1. Вирішуючи питання про реалізацію норм права та реалізацію суб'єктивних прав, закріплених у цих нормах, слід виходити з того, що ці два

поняття мають різний зміст. Зокрема, коли йдеться про реалізацію норм права, то це поняття слід розглядати умовно, виходячи з того, що сама норма права, закріплена у відповідному нормативно-правовому акті, є статичною. У свою чергу, прив'язка норми права до терміна «реалізація» спонукає розглядати її як певний процес, але цей процес відбувається в міру появи у житті відповідних юридичних фактів як підстав виникнення, зміни та припинення правовідносин. При цьому реалізується не сама норма права як правило поведінки, а відповідна правомочність, що складає зміст суб'єктивного права, закріпленого у цій нормі. Тобто особа, наприклад, реалізує таку правомочність, як можливість вільно пересуватися територією України. Сама ж конституційна норма, закріплена у статті 33, залишається бути статичною.

2. Сформульовано власне визначення поняття «реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти певний процес як сукупність законодавчо визначених дій, спрямованих на задоволення суб'єктом своїх потреб у вільному пересуванні територією України та вільній зміні місця проживання за відсутності підстав застосування законодавчо визначених обмежень щодо задоволення цих благ (соціальних цінностей).

3. Розмежування понять «механізм правового регулювання» та «механізм реалізації прав людини» полягає у тому, що останнє, зокрема й стосовно прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід розглядати як діяльнісно-вольовий процес, що забезпечує втілення у життя певних благ, зокрема свободи пересування та вільного вибору місця проживання, в якому головна увага зосереджується на діях уповноважених та зобов'язаних суб'єктів.

4. Встановлено, що структура механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання складається з таких елементів: загальні умови і фактори механізму реалізації цих прав; норми права; принципи права; правові відносини (суб'єкти, об'єкти, зміст –

суб'єктивні права та юридичні обов'язки, юридичні факти як підстави виникнення, зміни, припинення та поновлення цих правовідносин); фактична діяльність суб'єктів (як уповноважених, так і зобов'язаних) щодо втілення передбаченого відповідними суб'єктивними правами блага (свободи пересування та вільного вибору місця проживання) у життя; стадії реалізації суб'єктивного права; гарантії реалізації цих прав людини.

5. Встановлено, що основними стадіями реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є: 1) усвідомлення суб'єктом необхідності реалізації розглядуваних прав та в результаті отримання таких благ, як свобода пересування або вільний вибір місця проживання; 2) створення в державі відповідних соціально-економічних та правових умов для реалізації цих прав; 3) виникнення відповідних правовідносин; 4) застосування відповідних правових норм; 5) фактичне отримання відповідних благ, а саме: свобода пересування територією України або вільний вибір місця проживання. Окреслені стадії цілком охоплюють процес реалізації відповідних прав людини.

6. Будь-яке правовідношення – це те саме суспільне відношення, але врегульоване нормами права, і після такого врегулювання суспільне відношення не існує поза правовідношенням. Тобто суспільні відносини, що пов'язані з пересуванням на території України, є правовідносинами, оскільки регламентовані нормами права. Законом чітко визначені обмеження свободи пересування. Все це свідчить, що не може бути одночасного існування двох відносин: суспільного відношення і правовідношення, адже після врегулювання нормами права суспільне відношення набуває нової якості – стає правовим.

7. Правове регулювання суспільних відносин наділяє їх учасників певним обсягом прав та обов'язків, перетворюючи таким чином цих учасників на учасників чітко визначених правовідносин. При чому обсяг прав та обов'язків суб'єктів правовідносин чітко регламентований нормами права і не може бути ані збільшений, ані зменшений. Тому, якщо відповідна норма

права поширюється на певну особу, то остання потенційно може стати учасником конкретних правовідносин. Отже, з цього випливає, що коло суб'єктів правовідносин, що виникають у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, чітко нормативно визначене. Проте нормативно закріплене коло суб'єктів не означає, що всі вони можуть бути учасниками конкретних правовідносин. Такими вони можуть стати лише за умови прояву своєї волі або ж, якщо норма права зобов'язує їх бути учасниками конкретних правовідносин.

8. Запропоновано узагальнене визначення поняття «суб'єкти правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», під яким слід розуміти чітко визначених реальних учасників (громадян України, іноземців, осіб без громадянства, державних органів тощо) даних правовідносин, які в конкретному правовідношенні, що виникає в результаті настання певного юридичного факту, реалізують окремі права, якими вони наділені, та виконують відповідні юридичні обов'язки.

Встановлено, що у правовідносинах у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні об'єктами можуть виступати як поведінка їх учасників, так і державна територія, в межах якої суб'єкт може пересуватися, а також відповідні блага.

Запропоновано узагальнююче визначення юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, припинення та поновлення правовідносин у сфері свободи пересування й вільного вибору місця проживання. Так, юридичні факти – це факти реальної дійсності (дія або бездіяльність), поява яких спричиняє виникнення, зміну, припинення або поновлення правовідносин, в яких реалізуються права та обов'язки їх суб'єктів.

9. Виходячи зі змісту частини другої статті 64 Конституції України окремі обмеження прав і свобод, у тому числі прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень. При цьому,

у статтях 12 та 13 «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» також ідеться про можливість обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан. Проте, Закон не містить вказівки про необхідність зазначення строку дії цих обмежень. На нашу думку, Закон у цій частині потребує узгодження з конституційними вимогами.

10. На підставі проведеного науково-правового аналізу положень статей 12 та 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» стверджується, що унормовані обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання поділяються на дві категорії: 1) обмеження, що встановлюються на певній території; 2) обмеження, що застосовуються стосовно певної категорії осіб.

Встановлено, що обмеження права на свободу пересування, так само як і права на вільний вибір місця проживання також застосовуються переважно щодо одних і тих же категорій осіб. Застосування таких обмежень обумовлюється таким: 1) процесуальним статусом особи; 2) необхідністю охорони здоров'я як особи, до якої застосовуються такі обмеження, так й інших осіб; 3) відсутністю законних підстав у іноземців та осіб без громадянства для перебування на території України; 4) віком особи; 5) проходженням особою військової служби.

11. Вважаємо доцільним, аби вичерпний перелік обмежень права на свободу пересування був визначений саме у Законі «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», як те має місце стосовно визначення переліку обмежень права на вільний вибір місця проживання. Доповнення ж до цього Закону в частині запровадження нових обмежень щодо реалізації права на свободу пересування, так само як і права на вільний вибір місця проживання, мають вноситися за відповідною законодавчою процедурою. Такий підхід, на нашу думку, слугуватиме додатковою гарантією забезпечення права на свободу пересування.

12. Запропоновано узагальнене визначення поняття «обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти законодавчо визначені та запроваджені відповідними правозастосовчими органами на певній території держави або стосовно певної категорії осіб обмеження у процесі реалізації даних прав, що спрямовані на захист прав і свобод громадян, національної безпеки та територіальної цілісності держави, на охорону здоров'я населення й громадського порядку, забезпечуючи оптимальну рівновагу інтересів особи, суспільства та держави.

РОЗДІЛ 3

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

3.1. Державні та громадські інституції в механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні

Досліджуючи питання структури механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, одним із його елементів ми визначили гарантії реалізації цих прав людини. Науково-правовий аналіз гарантій реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, як і будь-яких інших, має винятково важливе значення. Адже існування належних гарантуючих факторів забезпечує нормальну реалізацію даних прав.

Окрім того, в умовах тих подій, що нині відбуваються в нашій державі на території Донецької та Луганської областей у зв'язку зі збройною агресією проти України й перешкоджають громадянам вільно пересуватися на цих територіях та вільно обирати місце свого проживання, створення належних гарантій забезпечення цих правових можливостей громадян набуває особливої актуальності.

Наразі, перш ніж перейти до дослідження питання про державні та громадські інституції в механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, вважаємо за доцільне коротко зупинитися на визначенні гарантій прав і свобод людини взагалі.

Так, І. І. Голубка, досліджуючи питання стосовно гарантій прав людини, розпочинає його розгляд із з'ясування терміна «гарантії» взагалі [43]. Зокрема, він посилається на працю А. В. Пономаренко, в якій «гарантія» визначається як соціальне явище, яке створює умови для функціонування певних суспільних відносин [198].

Своє ж загальне визначення гарантій прав та свобод І. І. Голубка подає як систему умов, засобів і юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується охорона й захист прав і свобод людини [43]. Проте, на наш погляд, така позиція вченого не видається цілком прийнятною, оскільки не достатньо повно розкриває сутність поняття «гарантії прав і свобод». Дослідник зосередився лише на одній характеристиці гарантій прав і свобод, а саме: охороні й захисті прав і свобод.

Водночас, далі, пропонуючи власне визначення нормативно-правових гарантій прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, І.І. Голубка називає їх системою правових норм, закріплених конституцією та законодавством відповідної країни, за допомогою яких забезпечується реалізація й охорона конституційних прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання [43]. Загалом з даною позицією ми погоджуємося.

На думку С. Л. Лисенкова та А. П. Таранова, гарантії прав та свобод людини і громадянина – це умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі всебічну охорону прав та свобод особи. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. При цьому, розрізняються чотири види гарантій: економічні, політичні, ідеологічні й юридичні [130]. На наш погляд, дане визначення є слушним, оскільки в ньому акцентується увага на основних аспектах гарантій прав та свобод людини.

Є й інші визначення гарантій прав і свобод людини. Зокрема, під цією категорією розуміють умови й засоби, які забезпечують фактичну реалізацію прав і свобод та надійну їх охорону (захист) для всіх трудящих, кожної людини [32]. Як бачимо, дане визначення дещо співзвучне з попереднім.

На думку В. О. Котюка, поняття гарантії охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного і належного

здійснення; основним завданням усіх гарантій є забезпечення виконання, дотримання та використання прав і свобод громадян [118].

За іншим визначенням, гарантії прав та свобод людини і громадянина – це сукупність соціально-економічних, політичних, юридичних, моральних, організаційних передумов, умов, засобів та способів, що створюють рівні можливості особи для здійснення своїх прав, свобод й інтересів [300]. Тут, на наш погляд, основний акцент зроблений на визначенні видів гарантій прав людини.

На думку І. Й. Магновського, гарантії прав та свобод людини і громадянина – це умови, засоби й способи суспільства та держави і похідних від неї інститутів влади, які забезпечують фактичну реалізацію, охорону та захист прав і свобод [138]. У даному визначенні ми вбачаємо чіткий акцент науковця на провідній ролі державних та громадських інституцій у механізмі гарантування реалізації прав і свобод людини. Про дослідження такої ролі цих інституцій ітиметься далі.

Визначаючи гарантії прав та свобод людини і громадянина, В.Ф. Сіренко наголошує на їх ролі, що полягає у забезпеченні реалізації прав, свобод і обов'язків громадян, усуненні можливих причин та перешкод їх неповного або належного здійснення, захисті прав від усяких порушень [262].

Таким чином, наведені загальнотеоретичні позиції щодо розуміння гарантій прав і свобод людини слугують формуванню нашого уявлення про гарантії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які ми вважаємо за доцільне визначити як сукупність політичних, економічних, соціальних, правових та інших умов, засобів, способів, що створюються або забезпечуються з боку державних і громадських інституцій для повноцінної реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні, а також охорони цих прав.

Отже, наразі перейдемо безпосередньо до дослідження питання про державні та громадські інституції в механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання.

Так, на думку У. В. Ільницької, інституційно-організаційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян – це передбачені в нормативно-правових актах суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції та повноваження з організації і здійснення юридичного забезпечення реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини й громадянина [85]. На наш погляд, дане визначення доволі чітко визначає місце державних та громадських інституцій у механізмі гарантування реалізації прав людини, зокрема й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Слід зазначити, що державні й громадські інституції відіграють важливу роль у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Водночас додамо, що визначальне місце у цьому механізмі відводиться все ж державним інституціям, які представляють державу. На нашу думку, таке твердження впливає з ключових конституційних засад, за якими права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3). Тобто саме держава в особі її органів та посадових осіб зобов'язана створити належний механізм реалізації закріплених прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання й усіма своїми діями сприяти такій реалізації.

У даному випадку, застосовуючи принцип аналогії, доцільно звернутися до висловленої позиції щодо того, що обов'язок держави стосовно права людини на освіту має три виміри: поважати (утримуватися від дій, спрямованих проти волі особи), захищати (вживати заходів для запобігання порушення права) та здійснювати (забезпечувати, підтримувати, заохочувати) [325]. При цьому, сутність останнього зобов'язання полягає в

тому, що держава повинна забезпечувати право людини на освіту (в разі відсутності доступу до освіти гарантувати його), підтримувати (проводити відповідну політику, спрямовану на забезпечення доступності освіти) та заохочувати (розповсюджувати знання про права людини й можливості його захисту) [324]. На нашу думку, така конструкція обов'язку держави щодо забезпечення права людини на освіту цілком може бути застосована й щодо прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Зокрема, держава, як вважаємо, зобов'язана:

- 1) поважати права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, застосовуючи лише законні їх обмеження;
- 2) створювати належний (доступний) правовий механізм реалізації цих прав;
- 3) забезпечувати належні політичні, економічні, соціальні та інші умови для реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання;
- 4) захищати дані права людини у випадку їх порушення.

Як бачимо, окреслена нами структура обов'язку держави утверджувати та забезпечувати права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання узгоджується із запропонованим нами вище визначенням гарантій реалізації даних прав людини. Безумовно, що якість виконання цього обов'язку держави цілком залежить від злагодженої роботи всіх державних органів і їх посадових осіб.

З огляду на зазначене, зосередимо нашу увагу на аналізі участі таких органів та посадових осіб у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання.

Так, О. Ф. Динько на підставі проведеного структурно-функціонального аналізу державного управління у сфері гарантування свободи пересування в сучасних умовах зробив висновок, що в Україні сформована державна система гарантування, яка охоплює:

- а) Верховну Раду України — єдиний орган законодавчої влади;

- б) Президента України як главу держави і гаранта додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина;
- в) систему органів виконавчої влади на чолі з Кабінетом Міністрів України;
- г) Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції;
- д) органи прокуратури [55].

У зазначеній ученим інституційній системі гарантування свободи пересування ми свідомо не наводили весь авторський перелік органів виконавчої влади, оскільки він є дещо застарілим на сьогоднішній день. Разом із тим, наведений О. Ф. Динько перелік державних інституцій у механізмі гарантування реалізації права людини на свободу пересування, на нашу думку, не може вважатися повним. Принаймні, поза увагою автора залишилася така посадова особа, як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Навіть незважаючи на те, що посередництвом діяльності Уповноваженого з прав людини здійснюється парламентський контроль, усе ж, на наш погляд, таку діяльність у контексті механізму гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання слід розглядати окремо.

У свою чергу, В. В. Букач, пропонуючи загальнотеоретичне визначення інституційних гарантій прав і свобод людини, під якими слід розуміти «закріплену Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами систему загальнодержавних, центральних та місцевих органів і посадових осіб, органів і посадових осіб місцевого самоврядування, об'єднань громадян, які компетентні створювати сприятливі умови та надавати ефективні засоби щодо забезпечення реалізації конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина» [21], фактично визначив загальну систему державних і громадських інституцій у механізмі гарантування прав та свобод людини.

У контексті нашого дослідження державних та громадських інституцій у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування і

вільний вибір місця проживання слід звернути увагу на запропонований П.М. Рабіновичем термін «організаційно-правові гарантії», під яким він розуміє суспільно-політичні інституції, закріплені в нормативних актах, на які покладаються відповідні функції та повноваження щодо організації й здійснення юридичного забезпечення, реалізації, охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина [241]. Як видається, цей термін є загальним, оскільки охоплює як державні, так і громадські інституції. Ми звернули увагу на цей термін, оскільки далі П. М. Рабінович визначив систему цих організаційно-правових гарантії. На його думку, таку систему становлять: держава, органи державної влади – Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Президент України, Конституційний Суд України, органи правосуддя, органи прокуратури, Кабінет Міністрів України та інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, міжнародні органи й організації, адвокатура, громадські організації [239]. Тобто з цього переліку ми можемо виокремити, власне, державні інституції в механізмі гарантування прав і свобод людини.

Отже, на підставі викладеного, систему найбільш важливих державних інституцій у механізмі гарантування прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, на нашу думку, становлять:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади;
- Конституційний Суд України, органи правосуддя.

Так, серед наведених державних інституцій ключову роль у механізмі гарантування реалізації зазначених прав відіграє Президент України, що обумовлюється його правовим статусом. Зокрема, за приписами частини другої статті 102 Основного Закону України, Глава держави є гарантом

додержання Конституції, прав і свобод людини й громадянина. Як вдало зазначив В. В. Сухонос, «саме за Президентом залишається останнє слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою, та реалізації функцій, якими держава наділяється [279].

Статус Глави держави реалізується через здійснення конституційних повноважень. Розглянемо найбільш основні з них.

Так, Президенту України належить право законодавчої ініціативи, реалізуючи яке він вносить до парламенту проекти законодавчих актів, якими, між тим, визначаються механізми реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, а також підписує прийняті Верховною Радою закони або, застосовуючи до них право вето, повертає закон зі своїми вмотивованими та сформульованими пропозиціями до парламенту для повторного розгляду. На нашу думку, останнє з наведених повноважень є надзвичайно важливим у статусі Президента, оскільки його здійснення забезпечує прийняття законодавчих актів, спрямованих на утвердження, зокрема розглядуваних нами прав, та попередження прийняття неякісних у цьому аспекті законів.

Слід зазначити, що питання механізму реалізації розглядуваних прав, зокрема й окремі аспекти їх обмеження, про що йшлося у попередньому розділі дослідження, визначаються Кабінетом Міністрів України на підзаконному рівні. У цьому контексті варто згадати повноваження Президента зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. На нашу думку, дане повноваження слугує важливою гарантією дотримання прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Ще одним із важливих повноважень Президента, як гаранта прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, є повноваження приймати рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України. Адже здійснення цього повноваження

прямо впливає у кожному конкретному випадку на можливість реалізації розглядуваних прав. Так, відповідно до статті 2 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» громадянам України, а також іноземцям і особам без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, гарантуються свобода пересування та вільний вибір місця проживання на її території, за винятком обмежень, що встановлені законом. Законними ж підставами перебування на території України, зокрема для громадян України, є належність до громадянства України. Як наслідок, припинення громадянства України автоматично скасовує законодавчі гарантії свободи пересування та вільного вибору місця проживання на її території.

Також органом, що забезпечує реалізацію прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, є Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні.

Оцінюючи роль Верховної Ради України у механізмі гарантування реалізації конституційних політичних прав і свобод людини, В. В. Букач, на нашу думку, справедливо відводить їй серед інституційних гарантій основне місце, вважаючи, що парламент зобов'язаний постійно створювати сприятливі умови й надавати ефективні засоби щодо реалізації цих прав [22]. При цьому вважаємо, що така роль належить українському парламенту й у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

У даному випадку слід звернути увагу, що Верховна Рада України, як важлива інституція у механізмі гарантування зазначених прав людини, затвердила своєю Постановою від 17 червня 1999 року № 757-XIV Засади державної політики України в галузі прав людини, що безумовно стосуються й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Зокрема, основними напрямками державної політики в галузі прав людини визначено: забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою; створення належних умов, вироблення механізмів та процедур

для повної і безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав та законних інтересів; реформування адміністративного й адміністративно-процесуального законодавства з метою належного забезпечення реалізації громадянами своїх прав та законних інтересів у сфері діяльності виконавчої влади, їх дієвої охорони й захисту в суді у разі їх порушення; створення системи адміністративної юстиції з метою захисту прав і основних свобод людини й громадянина; забезпечення захисту людини і громадянина від посягань з боку іншої людини та посягань з боку держави; вдосконалення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина через інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; посилення реальності права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, зокрема шляхом скасування дозвільного порядку вибору місця проживання (інституту прописки) [79].

Звісно, що присутність парламенту в механізмі гарантування реалізації зазначених прав проявляється через його конституційні функції та повноваження. Серед основних таких функцій парламенту ми вважаємо за доцільне визначити законодавчу, установчу, контрольну.

Так, посередництвом здійснення законодавчої функції парламент приймає законодавчі акти, що, по-перше, визначають права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (йдеться про прийняття Конституції України), а по друге, - правовий механізм реалізації даних прав. Окрім того, у випадку виявлення на практиці у процесі реалізації даних прав певних законодавчих колізій і прогалин саме парламент шляхом внесення відповідних змін до чинних законодавчих актів вирішує такі проблеми. На нашу думку, це є головною гарантією реалізації людьми можливостей вільно пересуватися та обирати місце свого проживання.

Вище нами було визначено, що гарантії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання – це, зокрема, сукупність політичних, економічних, соціальних, правових й інших умов,

засобів, способів, що створюються або забезпечуються з боку державних інституцій. У цьому контексті зазначимо, що посередництвом здійснення таких повноважень, як затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, Верховна Рада України виступає важливим гарантом забезпечення зазначених прав.

Задля здійснення своєї установчої функції Верховна Рада України наділяється, зокрема, повноваженнями призначати за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначати за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України. Така участь парламенту в формуванні складу Уряду, на нашу думку, виступає опосередкованою, проте досить вагомою гарантією реалізації розглядуваних прав, адже роль Кабінету Міністрів України у механізмі гарантування цих прав є у деяких випадках визначальною.

Безумовно, що важливою є також контрольна функція Верховної Ради України. Її здійснення відбувається через такі повноваження парламенту, як: здійснення контролю за діяльністю Уряду; звернення народного депутата України на сесії Верховної Ради України із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування й форм власності; звернення народного депутата України з депутатським зверненням до відповідних суб'єктів; проведення парламентських слухань на теми, що стосуються актуальних проблем реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; здійснення контролю за дотриманням прав і свобод людини

посередництвом діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Отже, як убачається, роль Верховної Ради України у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є, на нашу думку, визначальною.

Наразі розглянемо місце Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмена) у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Відповідно до статті 1 Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [226].

Зазначимо, що в контексті нашого дослідження метою діяльності Омбудсмена є: захист прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; контроль за додержанням і повагою до цих прав людини іншими суб'єктами; запобігання порушенням цих прав людини або сприяння їх поновленню; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною даних прав тощо. На нашу думку, така законодавчо задекларована роль Омбудсмена має слугувати віднесенню цієї інституції до когорти важливих гарантів розглядуваних прав. Проте, законодавчо визначена мета діяльності Омбудсмена та практичне значення цієї діяльності спонукають нас до дещо інших роздумів.

Зокрема, аналізуючи позиції науковців, які займалися дослідженням діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, ми дійшли висновку, що ці позиції неоднозначні. Так, деякі з них вважають дану інституцію доволі ефективним правозахисним органом, який відіграє істотну роль у забезпеченні прав людини [95], а інші відстоюють думку, що діяльність Омбудсмена є квазіправозахисною, мотивуючи це його неспроможністю здійснити реальний, остаточний, без допомоги інших

державних органів захист того чи того права людини [183]. Ми, у свою чергу, схилиємося до останньої позиції.

Дійсно, позитивним, на нашу думку, є те, що відповідно до частини четвертої статті 5 згаданого Закону Омбудсмен призначається строком на п'ять років, який починається з дня складення ним присяги на сесії Верховної Ради України, що є принциповим, оскільки, як убачається, його діяльність не припиняється у зв'язку із завершенням каденції Верховної Ради України чи її розпуском. Тому, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання фактично діє як самостійна інституція.

Утім, практична діяльність цієї інституції спонукає нас звернути увагу на певні проблемні її аспекти. Зокрема, апарат Уповноваженого Верховної Ради України є малочисельним, що не дає можливості тримати на контролі всі випадки порушення прав людини, зокрема й розглядуваних нами прав. Окрім того, відповідно до пункту 17 статті 85 Конституції до повноважень парламенту належить заслуховування щорічних доповідей Уповноваженого з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. На нашу ж думку, ця діяльність була б більш ефективною, аби така доповідь подавалася й іншим державним органам, що виступають гарантами дотримання прав людини. Також слід зазначити, що акти реагування Омбудсмена на відповідні порушення прав і свобод людини не мають імперативного характеру, не поновлюючи порушених прав, зокрема й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Між тим ефективним, на нашу думку, є здійснення Омбудсменом повноваження щодо його звернення до Конституційного Суду з поданням щодо вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Здійснення цього повноваження має важливе значення, оскільки нормативно-правові акти або

їх окремі положення, що визначають механізм реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які визнані Судом неконституційними – втрачають чинність. На нашу думку, це є досить важливим гарантійним засобом забезпечення реалізації розглянутих прав. Хоча, скажімо, положення базового Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» жодного разу не оспорювалися на конституційність.

Отже, вважаємо, що присутність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є важливою, проте не досить ефективною. Вирішення такої ситуації можливе через оптимізацію законодавчого регулювання статусу Омбудсмена.

Важлива роль у механізмі гарантування прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання відводиться Кабінету Міністрів України як вищому органу в системі органів виконавчої влади. Влучно у даному випадку зауважила О. Ф. Скакун, що виконавча гілка влади володіє правом безпосередньо управляти країною, виконувати закони й інші нормативні акти, ухвалені законодавчою владою [266]. Тобто Уряд здійснює управлінську діяльність.

У контексті дослідження ролі Уряду в механізмі гарантування прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання ключовими, конституційно визначеними завданнями Кабінету Міністрів України, на нашу думку, є вжиття ним заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а також спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади (пункти 2, 9 частини першої статті 116). Тобто, як доречно наголошує вітчизняний учений А. П. Заєць, саме через канали виконавчої влади відбувається реалізація прав і свобод людини й громадянина [76].

Аналізуючи зазначені конституційні завдання Кабінету Міністрів України, О. Пушкар зазначає, що, таким чином, на найвищому

законодавчому рівні визначено та закріплено обов'язок уряду щодо здійснення правозабезпечувальної діяльності як безпосередньо, так і через інші органи виконавчої влади, шляхом спрямування та контролю за їх діяльністю [232]. Саме від ефективності здійснення такої діяльності безпосередньо Урядом й іншими центральними органами виконавчої влади залежить реальний стан можливості громадян реалізовувати належні їм розглядувані права і, як наслідок, вільно пересуватися та вільно обирати місце свого проживання.

Відповідно до статті 2 Закону «Про Кабінет Міністрів України» ще одним завданням Уряду є розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження й виконання інших державних цільових програм [216]. Тут варто згадати План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р, яким у контексті вдосконалення законодавства про біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, відповідно до міжнародних стандартів передбачено розроблення проєкту закону про внесення змін до Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» щодо забезпечення біженцям реєстрації місця проживання за окремою (спрощеною) процедурою [187]. На цьому прикладі, на нашу думку, яскраво проявляється роль Уряду в механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Хоча поки що подібні зміни не були внесені до даного Закону.

Важливою гарантією реалізації зазначених прав людини є здійснення Урядом на виконання конституційного завдання щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина таких його повноважень, а саме: вжиття заходів щодо захисту прав і свобод людини та громадянина від протиправних посягань; здійснення контролю за додержанням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами, а також органами місцевого

самоврядування з питань виконання ними делегованих повноважень органів виконавчої влади (стаття 20 Закону «Про Кабінет Міністрів України»). Безумовно, це є загальні повноваження Кабінету Міністрів України та їх реалізація втілюється у різноманітних видах урядової діяльності. Ця діяльність здійснюється посередництвом видання постанов і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання й, зокрема, визначають механізми реалізації законодавчих положень щодо свободи пересування та вільного вибору місця проживання.

Наведене наочно демонструє важливість діяльності вищого органу в системі органів виконавчої влади – Кабінету Міністрів України – у гарантуванні реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Наразі розглянемо роль громадських організацій у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Так, Конституція України проголосила право громадян на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних й інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (стаття 36). На наше переконання, це є одним із фундаментальних прав людини, реалізуючи яке громадяни об'єднуються у громадські організації, головною метою діяльності яких є захист прав і свобод людини, зокрема й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Тут доречно згадати висловлювання В. І. Козлова, який об'єднання громадян називає важливим елементом громадянського суспільства [98]. Інший вчений С. А. Солдатов у пропонованому визначенні громадських організацій доволі вдало передає їх основне призначення, а саме: «для реалізації різноманітних інтересів суб'єктів цих організацій і через їх

всезагальну залежність та взаємозв'язок для вирішення суспільних інтересів» [270]. М. В. Войналович основним призначенням громадських організацій називає «... здійснення та захисту прав і свобод громадян та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» [34]. Така констатація є свідченням важливості ролі громадських організацій у механізмі гарантування реалізації розглядуваних нами прав.

На підставі аналізу положень Закону «Про громадські об'єднання» [209], якими визначено права громадських організацій, можемо сформулювати такі форми їх участі у забезпеченні реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

По-перше, у випадку порушення даних прав з боку третіх осіб громадські організації як виразники інтересів особи, права якої, власне, й порушені, можуть звертатися у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами. На нашу думку, це є однією з головних і, як показує практика, дієвих форм діяльності громадських організацій у контексті захисту розглядуваних прав людини, що є важливою гарантією їх реалізації.

По-друге, на продовження попередньої позиції, громадські організації мають право одержувати у порядку, визначеному законом, публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації. Іноді саме отримана публічна інформація дає змогу надати належну допомогу щодо забезпечення реалізації розглядуваних прав.

По-третє, саме посередництвом участі громадських організацій у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються питань забезпечення вільного пересування та вибору місця проживання, громадяни – члени громадських

організацій досягають бажаних результатів, впливаючи на розроблення нормативних актів, норми яких вирішують назрілі проблеми з відповідних питань.

По-четверте, доволі дієвою, на нашу думку, є така форма участі громадських організацій у забезпеченні реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, як проведення ними мирних зібрань задля привернення уваги відповідних суб'єктів до потреби вирішення нагальних проблем.

Окреслені форми участі громадських організацій у забезпеченні реалізації розглядуваних нами прав людини, у свою чергу, свідчать про те, що дані організації відіграють важливу роль у цьому процесі. Разом з тим, така участь має швидше допоміжний характер, адже остаточне рішення у різних питаннях щодо реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання приймається компетентними органами.

Отже, на підставі наведеного вище зазначимо, що роль державних і громадських інституцій у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є надзвичайно важливою. У свою чергу, якщо відповідні державні органи можуть безпосередньо, здійснюючи свої повноваження, вирішувати проблеми, що виникають у процесі реалізації даних прав людини, то громадські організації, здійснюючи свою діяльність, сприяють захистові цих прав.

3.2. Судовий захист як важлива гарантія реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання

Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, як і будь-які інші права та свободи людини і громадянина в Україні, визнані на конституційному рівні, напевно, не мали б такого особливого значення для особи та суспільства, якби не були забезпечені можливістю їх примусового здійснення, тобто, низкою правових (юридичних) гарантій їх реалізації, основною з яких є гарантія їхнього судового захисту. Сутність судового захисту якраз і виявляється в забезпеченні реальності правовідносин у суспільстві та наданні їм сили державного примусу.

Недарма вітчизняний правник Ю. Є. Полянський зазначає, що саме суд становить справжнє право, істину, справедливість [197], а на думку В. Я. Крижановського, конституційне право людини і громадянина на судовий захист як фундаментальне право кожної людини на відкритий, справедливий, гарантований державою розгляд і вирішення її справи у встановлені законом строки становить самостійну систему гарантій забезпечення й охорони прав і свобод [121, с. 4].

Можливість судового захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права або ж охоронюваного законом інтересу є одним з найважливіших прав людини, закріплених у Конституції України. Так, частиною першою статті 55 Конституції України визначено, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом», а у частині другій цієї ж конституційної норми задекларовано, що «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [111].

Разом із тим, хоча право на судовий захист основних прав людини і громадянина закріплено та визначено на найвищому правовому рівні, це питання залишається однією з найактуальніших теоретичних і практичних

проблем правової дійсності в Україні, яка постійно перебуває у полі зору наукової спільноти. У цьому контексті слід зазначити, що в юридичній науці на сьогодні немає єдиної думки навіть щодо визначення його сутності.

Теорією правової науки вироблено різні погляди на сутність права на судовий захист. Окремі автори ще за радянських часів розмежовували право на судовий захист та право на звернення до суду й розглядали перше з них як суб'єктивне та конституційне право, сутність якого полягає у можливості одного суб'єкта правовідносин вимагати відповідальності за поведінку іншого суб'єкта правовідносин, що відбувається в межах особливого, охоронного за своєю природою, правовідношення [64, с. 5]. Іноді право на судовий захист прирівнювали до права на правосуддя або на судові рішення. Наприклад, А. А. Добровольський вважав, що кожен громадянин має право на захист своїх інтересів суб'єктивних прав, на правосудне рішення [59, с. 119].

Наведені наукові підходи, на нашу думку, є дещо застарілими та можуть розглядатися як свого роду правова казуїстика. Право на судовий розгляд є комплексним поняттям і складається з низки правомочностей, до яких відносяться право на звернення до суду (порушення провадження у справі); на об'єктивне і справедливе ставлення суду; на винесення законного й обґрунтованого рішення; а також на виконання такого судового рішення. Іншими словами, реалізація права людини на судовий захист відбувається з дотриманням встановленої юрисдикційної форми й у судових органах, де процес захисту прав, свобод та інтересів утілюється в особливу процесуальну форму, дотримання якої є гарантією здійснення правосуддя і належного захисту прав, свобод та інтересів, що порушені, оспорюються чи невизнані іншими особами.

Дискусії правників у питанні визначення права на судовий захист як категорії матеріального та процесуального права, які в основному були предметом низки наукових праць радянських учених [179; 30], також втрачають свою актуальність. Ще за радянських часів традиційним став

науковий підхід, відповідно до якого право на судовий захист складається з двох аспектів: право на відновлення порушених прав та право на відшкодування шкоди, тобто права на задоволення матеріальної вимоги (матеріальний аспект права на судовий захист) і права на звернення до судових органів, тобто права на судовий розгляд заявленої вимоги, права на відкриття провадження у справі, на судові рішення (процесуальний аспект права на судовий захист) [196, с. 54-67].

Певної уваги, на нашу думку, заслуговує позиція окремих науковців, які вважають, що проголошення права на судовий захист у якості конституційного суб'єктивного права громадянина полягає у дорученні державою судові від свого імені виконувати обов'язок із захисту порушених прав громадян. Право на судовий захист у рамках конституційних правовідносин може надаватися особам не лише у зв'язку з порушенням їхніх прав, а й у випадку можливого посягання на належні громадянам права. Між конституційним правом громадян на судовий захист у стадії загального стану і тим же правом у стадії його реалізації лежить факт правопорушення, умова порушення цивільної справи й встановлення судом посягання на конкретне право або інтерес громадянина. Як тільки предметом судової діяльності стає спірне матеріальне правовідношення і судом встановлюється факт правопорушення або іншого зазіхання на здійснення інтересу, право на захист переходить у стадію безпосередньої реалізації (незалежно з чиєї ініціативи порушена цивільна справа). Право на захист – в остаточному підсумку виражається в заключному акті діяльності суду – рішенні. Волевиявлення суду щодо захисту права ґрунтується, звичайно, як на нормах матеріального, так і на нормах процесуального права [23, с. 27].

Більшість сучасних вітчизняних правників дотримується аналогічної думки, яка синтезує ці два підходи і означає, що можливості матеріально-правового характеру, які надаються уповноваженій особі у захисті невизнаних, порушених або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів,

можуть бути реалізовані шляхом їх здійснення у встановленому законом процесуальному порядку [261; 278].

Виходячи з такого розуміння сутності конституційного права людини на судовий захист, яке є універсальним для будь-яких прав та свобод людини і громадянина в Україні, очевидним, на нашу думку, є те, що сутність прав людини на захист свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні слід розглядати як гарантовану законом можливість для кожного самостійно звертатися до судових органів і вчиняти дії з використанням відповідних способів та засобів захисту, які спрямовані на усунення загрози порушення цих прав, а також припинення порушення й усунення наслідків їх порушення. Захист прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є матеріально-правовою вимогою особи, яка в силу свого правового статусу володіє такими суб'єктивними правами, до осіб, які порушили, не визнають чи оспорюють такі права, спрямована на поновлення цього права, припинення порушення й усунення можливості їх порушення в майбутньому в судовому порядку.

Таким чином, зміст права на судовий захист свободи пересування ґрунтується на тих правомочностях, якими володіє особа при реалізації цього конституційного права та, відповідно, полягає у можливості кожного в межах свого правового статусу в судовому порядку усунути перешкоди у здійсненні даного суб'єктивного права вільно й безперешкодно за своїм бажанням пересуватися в межах території України, вільно залишати територію України та будь-коли повернутися в Україну.

Зміст права на судовий захист вільного вибору місця проживання можна визначити за аналогією – він полягає у можливості кожного в межах свого правового статусу в судовому порядку усунути перешкоди у реалізації даного суб'єктивного права вільно та безперешкодно обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його.

Захист порушених прав і свобод людини й громадянина, у тому числі конституційних прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця

проживання, здійснюється через різні форми судочинства.

Одним із результатів демократичних перетворень в Україні у світлі проведення конституційно-правової реформи стали зміни до Конституції України щодо правосуддя. Так, частиною першою статті 124 Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. встановлено, що «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди». Крім того, стаття 55 Конституції України доповнена частиною четвертою, у якій «кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом», а нова стаття 151-1 Основного Закону України, у свою чергу, визначає, що «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано» [208].

Суб'єктом права на конституційну скаргу згідно з частиною першою статті 56 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. є «особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права» [217].

Як бачимо, законодавець встановив, що суб'єктом права на конституційну скаргу, сутність якої полягає у перевірці на відповідність Конституції України (конституційності) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі щодо такого суб'єкта, може бути будь-яка фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), а також юридичні особи приватного права.

Вітчизняна наукова спільнота, до речі, багато років опікувалася цим питанням. Особливої активності обговорення перспектив і механізмів запровадження інституту конституційної скарги набуло в останні роки, коли вчені-правники, спираючись на іноземний досвід (австрійську, німецьку, польську, російську та інші моделі конституційної скарги), пропонували власні розробки у даній сфері. Здебільшого з вуст правознавців звучала аргументація на підтримку запровадження цього правового інституту [259, с. 80, 85; 117, с. 214].

Однак, мали місце й протилежні наукові позиції. Так, суддя Конституційного Суду України у відставці П. Ткачук висловлював побоювання, що запровадження конституційної скарги сприятиме крену конституційного контролю у бік контролю за судовою владою і може призвести до перетворення конституційних судів на найвищу інстанцію системи судів загальної юрисдикції з характерним для них прагматизмом у здійсненні правосуддя. На його думку, вже існуючий в Україні інститут конституційного звернення відповідає європейським стандартам прямого, індивідуального доступу громадян до конституційного правосуддя, а «запровадження другої форми прямого доступу ... – конституційної скарги – було б надмірним» [286].

Окремої уваги представники української конституційно-правової науки приділяли питанню подальшої долі конституційного звернення у випадку запровадження конституційної скарги. Деякі вчені вважали, що конституційне звернення слід трансформувати у конституційну скаргу, інші – розглядали інститут конституційної скарги як доповнення до конституційного звернення, а не його заміник [50].

Ми, у свою чергу, поділяємо думки тих науковців, які зазначають, що інститут конституційної скарги прийшов на заміну інституту конституційного звернення, та вважаємо, що закріплення права людини на конституційну скаргу на найвищому законодавчому рівні у подальшому стане важливим правовим засобом захисту прав і свобод людини й

громадянина загалом. Але задля справедливості, на нашу думку, варто зазначити, що ця можливість вітчизняним законодавством дещо звужена, оскільки для того, щоб направити таку скаргу, особа повинна вичерпати всі інші національні засоби юридичного захисту та обґрунтувати «твердження щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на її думку, зазнало порушення внаслідок застосування закону» (пункт 6 частини другої статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р.) [217].

Особливе місце Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні в механізмі судового захисту конституційних прав і свобод, на нашу думку, полягає й у тому, що, здійснюючи офіційну інтерпретацію Конституції та законів України, Конституційний Суд України сприяє їх однозначному розумінню й застосуванню, чим забезпечує охорону та захист фундаментальних прав і свобод людини, у тому числі, прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

З усіх категорій справ, розглянутих Конституційним Судом України, є й справи, що стосувалися офіційного тлумачення статті 33 Конституції України. У цьому контексті, на нашу думку, слід навести Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2001 від 14.11.2001 р., де у мотивувальній частині зазначено, що «вільне пересування і вибір місця проживання є суттєвою гарантією свободи особистості, умовою її професійного і духовного розвитку. Це право, як і інші права і свободи людини, є невідчужуваним та непорушним (стаття 21 Конституції України). Водночас назване право не є абсолютним. Свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України можуть бути обмежені, але тільки законом (стаття 33 Конституції України)». У резолютивній частині Рішення Конституційний Суд України вирішив «визнати таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним),

положення підпункту 1 пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.1994 р. № 700 щодо прописки (виписки), згідно з яким паспортна служба органів внутрішніх справ застосовує як загальне правило дозвільний порядок вибору особою місця проживання» [253].

Коментуючи це Рішення Конституційного Суду України, можемо сказати, що визнання ним неконституційним застосування дозвільного порядку прописки стало одним із кроків подолання системи, успадкованої Україною з часів існування СРСР, за якої особа була жорстко «прив'язана» до прописаної у паспорті адреси. Остаточо інститут прописки в Україні було скасовано лише в 2003 році з прийняттям Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». І хоча на сьогодні реєстрація місця проживання носить виключно повідомний характер, її відсутність не є суттєвою перешкодою для належної реалізації права людини на вільний вибір місця проживання та інших прав і свобод людини й громадянина, на жаль, лише «де-юре».

На одне з проблемних питань, які виникають при реалізації права на вільний вибір місця проживання та пов'язані з його реєстрацією, звернула увагу й вітчизняна вчена О. В. Члевик. За її словами, процедура реєстрації місця проживання в будинках, які оформлені як дачі, садові будинки, та в інших будівлях, які розташовані поза межами населених пунктів (тобто фактично вони є, але юридично частина з них не існує), є надзвичайно ускладненою. Дослідниця вважає доцільним запропонувати звернутися Омбудсмену з відповідним конституційним поданням до Конституційного Суду України з вимогою розтлумачити статтю 33 Конституції України, аби всі органи влади, особливо ті, які займаються реєстрацією місця проживання, виробили єдиний підхід до розуміння аналізованої свободи та всебічно сприяли її реалізації, а не тільки створювали перешкоди [309, с. 119-122].

Перешкодою у реалізації не лише права людини на вільний вибір місця проживання, а й права людини на судовий захист, також є деякі

термінологічні розбіжності між Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», Цивільним і Цивільним процесуальним кодексами України.

Так, відповідно до частини першої статті 109 Цивільного процесуального кодексу України, «позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування». А стаття 110 цього ж Кодексу містить перелік випадків, коли підсудність справ відбувається за вибором позивача, приміром, позови про стягнення аліментів, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають із трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача тощо [306].

Стаття 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» також розділяє поняття «місце проживання» і «місце перебування», надаючи останньому ознаки тимчасовості. Натомість Цивільний кодекс України поняттям «місце перебування» стосовно права на вільний вибір місця проживання не оперує, у ньому йдеться про те, що «фізична особа має право на вільний вибір місця проживання та його зміну, крім випадків, встановлених законом» (частина друга статті 310), таке місце проживання може бути постійним або тимчасовим (частина перша статті 29 ЦК України). Крім того, частиною шостою цієї ж статті ЦК України встановлено, що фізична особа може мати декілька місць проживання [305]. Це положення прямо суперечить положенням Закону, за яким особа може мати лише одне місце проживання. Така неузгодженість правових норм є приводом для виникнення юридичних суперечностей, що в подальшому стають предметом численних судових спорів.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що здійснення Конституційним Судом України конституційного контролю, надання офіційного тлумачення Конституції України та законів, перевірки на відповідність Конституції України (конституційності) закону України (його

окремих положень) з питань свободи пересування та вільного вибору місця проживання є опосередкованою формою здійснення судового захисту цих конституційних прав людини.

І все ж таки, центральне місце у механізмі судового захисту прав та свобод людини належить судам загальної юрисдикції. На посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина спрямована й постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 7, в якій звернено увагу судів на те, що вся їх діяльність повинна бути підпорядкована захисту прав та свобод людини і громадянина. Особливу увагу суди повинні приділяти своєчасному й повному виконанню судових рішень, оскільки це має важливе значення для реального поновлення прав і свобод громадян [220].

Відповідно до частини другої статті 124 Конституції України до суду можна звернутися за захистом будь-якого порушеного права, оскільки його юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [111]. Отже, об'єктом судового захисту є й права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

На наш погляд, в аспекті дослідження судового захисту прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання доречно проаналізувати судову практику з цих питань. Разом із тим, враховуючи, що спектр питань, пов'язаних із судовим захистом прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання достатньо широкий, візьмемо до розгляду найбільш актуальні з них.

Наразі найгострішими є питання дотримання прав на свободу пересування та на вільний вибір місця проживання на території анексованої Автономної Республіки Крим і тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей та реальної можливості їх судового захисту.

Низка правозахисних організацій, а саме, Регіональний центр прав людини, Українська Гельсінська спілка з прав людини та CHROT у тематичному огляді ситуації з правами людини в умовах окупації в рамках

проєкту «Крим без правил», перший випуск якого присвячений свободі пересування і свободі вибору місця проживання, констатували масові порушення цих прав на території Автономної Республіки Крим з наведенням конкретних прикладів та визнали, що всі вони є приводом для звернення до судових органів [122]. На жаль, в огляді наводяться лише випадки порушення даних прав людини на території Автономної Республіки Крим, але відсутні відомості про те, чи скористалися ці особи правом на судовий захист порушених прав.

Не менш складною є дилема дотримання свободи пересування на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, зокрема на лінії розмежування. Мова йде про обмеження права на свободу пересування з непідконтрольних Україні територій на мирну територію. Міжнародні організації, зокрема ООН, у своїх регулярних доповідях достатньо негативно оцінюють введення Тимчасового порядку перетину контактної лінії. За оцінками УВКПЛ ООН, особливий порядок перетину значно обмежує права людини в Україні [81].

Принагідно наведемо приклад судового рішення за позовом фізичної особи – адвоката Жигуліна Олексія Михайловича до Антитерористичного центру при Службі безпеки України та Служби безпеки України про визнання незаконним наказу першого заступника керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України від 12.06.15 р. № 415ог «Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів (товарів) через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей» (втратив чинність на підставі Наказу від 14.04.2017 р. № 222ог), який був розглянутий в Окружному Адміністративному Суді м. Києва 30 вересня 2015 р. Позивач зазначив, що оскаржуваний наказ прийнято з порушенням норм чинного міжнародного та національного законодавств, відповідно до яких фізичній особі гарантовано свободу пересування та передбачено можливість встановлення обмежень лише законом. І хоча у Постанові Суду від

05.10.2015 р. у справі № 826/14794/15 у задоволенні позовних вимог позивачеві відмовлено, суд у мотивувальній частині погодився, що оскаржуваний наказ, хоча і має деякі ознаки нормативно-правового акта, але не є таким, оскільки відповідач, як спеціальний суб'єкт, не наділений правом приймати саме нормативно-правові акти. Разом із тим, суд дійшов висновку, що такий наказ є фактично письмово викладеною вимогою до громадян, яка оформлена в такий спосіб, з метою та на виконання функцій і завдань уповноваженого суб'єкта, визначених Законом, та в силу положень є обов'язковою до виконання [201].

Досить неоднозначною є судова практика у питанні тимчасового обмеження виїзду боржника за межі України, передбачене статтею 377-1 Цивільного процесуального кодексу України. У зв'язку з цим Верховний Суд України 01.02.2013 року видав лист «Судова практика щодо вирішення питання про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України», в якому, серед іншого, дійшов висновку про те, що тимчасове обмеження громадянина України у праві виїзду за межі України законом покладено на суд, а припинення обмеження виїзду в зв'язку з виконанням обов'язку за рішенням, що перебувало на виконанні, покладено на державного виконавця, який у разі виконання боржником зобов'язань, покладених на нього рішенням, та у зв'язку із закінченням виконавчого провадження на підставі чинних на той час правових норм Закону України «Про виконавче провадження» повинен винести відповідну постанову про закінчення виконавчого провадження, копія якої підлягає обов'язковому направленню до Адміністрації Державної Прикордонної Служби для своєчасного зняття особи (боржника) з контролю [277].

Однак, як показує судова практика, у деяких випадках таке рішення вимушений приймати суд.

Так, 22.11.2013 р. Попаснянський районний суд Луганської області прийняв ухвалу в справі № 423/1997/13-ц, якою задовольнив заяву фізичної особи про скасування відносно неї обмеження виїзду за кордон, у зв'язку з

тим, що боржником були виконані всі зобов'язання за виконавчим листом № 2-6/2012 р., проте застосоване до нього обмеження не було скасоване шляхом винесення державним виконавцем постанови про закінчення виконавчого провадження. При цьому, в мотивувальній частині суд звернув увагу на те, що у справі «Гочев проти Болгарії» («Gochev v. Bulgaria» від 26.11.2009 року) Європейський суд з прав людини сформулював загальні стандарти щодо права на свободу пересування, зазначивши, що таке обмеження має відповідати одразу трьом критеріям: по-перше, має ґрунтуватися на законі, по-друге, переслідувати одну з легітимних цілей, передбачених у частині третій статті 2 Протоколу №4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, і по-третє, знаходитися в справедливому балансі між правами людини та публічним інтересом (тобто бути пропорційним меті його застосування). При цьому при вирішенні питання про пропорційність обмеження даного права з метою стягнення неоплачених боргів слід пам'ятати, що таке обмеження може бути виправдано лише тоді, коли воно, дійсно, сприятиме погашенню заборгованості; проте навіть якщо зазначене обмеження свободи пересування було виправданим на самому початку, воно може стати непропорційним і таким, що порушує права людини, якщо воно автоматично продовжуватиметься протягом тривалого періоду. Тому застосування такого обмеження має періодично переглядатися судом (принаймні в останній інстанції) з метою з'ясування доцільності його подальшого застосування, при чому обсяг судового розгляду повинен дозволити суду взяти до уваги всі фактори, й у тому числі ті, що стосуються пропорційності такого обмеження [294].

До того ж, сам факт наявності судового рішення про стягнення заборгованості не є достатньою правовою підставою для встановлення обмеження права громадянина України для виїзду за кордон. Підтвердженням цього може слугувати рішення Апеляційного Суду Тернопільської області від 09.02.2017 р. у справі № 599/1772/16-ц, в якому

суд відмовив у задоволенні подання державного виконавця про обмеження громадянина у праві виїзду за межі України. При цьому апеляційний суд, посилаючись, знову ж таки, на рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Гочев проти Болгарії», виходив, зокрема, з того, що тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за межі України є винятковим заходом обмеження особистої свободи фізичної особи, який застосовується лише при наявності достатніх на це підстав, що відсутні в ухвалі суду першої інстанції [276].

Як правило, традиційною є судова практика у справах про встановлення місця проживання дитини. Загальновідомо, що конституційне право людини на вільний вибір місця проживання має свою специфіку стосовно визначення місця проживання дітей. Відповідно до загальних правових приписів статті 160 Сімейного кодексу України право на визначення місця проживання малолітньої дитини мають її батьки. Однак, незважаючи на встановлену цією та іншими статтями цього ж кодексу України рівність прав і обов'язків батьків щодо дитини [264], судова практика показує, що дитина у переважній більшості випадків залишається за місцем проживання матері, тільки якщо батько не доведе у суді виняткових обставин неможливості цього та визначення місця проживання дитини разом з ним. У цьому питанні суди керуються принципом 6 Декларації прав дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1959 р. де, зокрема, проголошено, що малолітня дитина не повинна, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, бути розлучена зі своєю матір'ю [54].

Наочними прикладами такого усталеного підходу до вишення цього роду спорів є Постанова Верховного Суду України від 14.12.2016 р. у справі № 6-2445цс16, за якою скасовано ухвалу колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 20.07.2016 року та рішення Апеляційного суду м. Києва від 29.04.2016 року й залишено в силі рішення Печерського районного суду м. Києва від 29.01.2016 року, відповідно до

якого дитина перебувала за місцем проживання матері [203] та Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12.07.2017 р. у справі № 6-564цс17, згідно з якою, незважаючи на думку дитини, якій виповнилося 10 років, проживати разом із батьком, суд визначив місце її проживання разом із матір'ю [202].

У питанні особливого порядку виїзду дітей за межі своєї країни, передбаченого частиною третьою статті 313 Цивільного кодексу України [305], суди дотримуються принципів забезпечення якнайкращих інтересів дитини, рівності прав батьків щодо своїх дітей та переважного права обох батьків перед іншими особами на особисте спілкування і виховання дитини. Так, Вищий спеціалізований суд України, ухваливши рішення у справі №6-33303ск15 від 16.03.2016 р., дійшов висновку, що дозвіл на виїзд дитини за межі України без згоди батька, не позбавленого батьківських прав, надається кожного разу окремо (тобто на кожний виїзд), при цьому в дозволі зазначається країна, місце перебування та строк, на який дитина буде знаходитися за кордоном [60].

14.07.2016 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, спрямованих на лібералізацію Європейським Союзом візового режиму для України», яким внесла зміни, зокрема до статті 4 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21.01.1994 р., вилучивши з неї норми, що регулювали питання виїзду дитини за кордон, у тому числі можливість виїзду на підставі рішення суду в разі відсутності згоди одного з батьків [206]. Отже, наразі єдиною нормою закону, що регулює виїзд дітей за кордон, залишається стаття 313 Цивільного кодексу України.

Разом із тим, судова практика з цього питання продовжується, про що свідчать, наприклад, Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.07.2017 р. у справі

№757/64466/16-ц, Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 02.08.2017 р. у справі №372/1459/16-ц, Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 05.07.2017 р. у справі №752/19490/16-ц [62], де суди діяли виключно в інтересах дитини.

У багатьох випадках судові рішення, в яких ідеться про порушення прав на свободу пересування чи вільний вибір місця проживання, пов'язані з порушенням інших прав людини, таких як: право власності на житло (Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 01.03.2016 р. у справі № 21-5446а15 [200]; Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 29.11.2017 р. у справі № 6-1945цс17 [204]), право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до сімейного життя тощо.

Отже, діяльність судів загальної юрисдикції з вирішення справ, які виникають у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання, є основною формою захисту цих суб'єктивних прав. Такий захист забезпечує попередження й припинення порушення прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; відновлення порушених прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; відшкодування заподіяної особі майнової та/або моральної шкоди. Крім захисту порушених суб'єктивних прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, суди загальної юрисдикції виконують і превентивну функцію, оскільки опосередковано впливають на поведінку інших осіб, не причетних до справи, до того ж сприяючи формуванню відповідних правових традицій з цього питання.

І хоча для судового захисту прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, як і для інших прав людини, на нашу думку, пріоритетними є національні механізми їх забезпечення, тоді як міжнародні судові установи щодо внутрідержавних мають додатковий характер, частиною п'ятою статті 55 Конституції України визначено, що «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту

звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ ...» [111].

Згідно з частиною першою статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02 2006 р., «суди при розгляді справ застосовують ... практику Суду як джерело права» [205]. До речі, вище ми наводили приклади рішень судів загальної юрисдикції, в основу яких покладено рішення Європейського суду з прав людини (справа «Гочев проти Болгарії» від 26.11.2009 р.).

Такі приклади є непоодинокими: суди загальної юрисдикції повсякчас використовують рішення та пропозиції Європейського суду з прав людини у своїй практиці. Так, 05.12.2016 р. Держинський районний суд м. Харкова виніс ухвалу в справі № 638/18641/16-к, у якій задовольнив клопотання захисника підозрюваної особи та скасував відносно неї запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд. У мотивувальній частині рішення суд вказав, що відносно даної підозрюваної особи ще у 2007 р. була порушена кримінальна справа за ознаками злочину, передбаченого частиною четвертою статті 190 КК України – «шахрайство». Протягом 9 років суд обирав відносно неї різні запобіжні заходи і на момент розгляду цього клопотання діяла підписка про невиїзд. На початку 2015 року до Європейського суду з прав людини було подано заяву про захист прав цієї особи, зокрема у зв'язку з тривалим обмеження свободи її пересування в результаті застосування підписки про невиїзд. Європейський суд з прав людини прийняв заяву до провадження за № 7392/15 і за результатами її розгляду направив Уряду України листа з пропозицією про дружнє врегулювання, в якій було визнано надмірну тривалість розгляду справи, і серед іншого втручання в право людини на свободу пересування, обмежену запобіжними заходами [71].

Таким чином, доцільність аналізу матеріалів практики діяльності Європейського суду з прав людини щодо захисту прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не викликає жодних сумнівів та має неабияке значення й для діяльності національних судів.

Показовими у відновленні порушеного права людини на свободу пересування, на нашу думку, є й рішення Європейського суду з прав людини у справах Нікіфоренко проти України (заява № 14613/03) від 18.02.2010 р. та Похальчук проти України (заява № 7193/02) від 07.10.2010 р. Суть обох справ є практично ідентичною: проти заявників були порушені кримінальні справи й обрано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд, котрий у першому випадку діяв більше 10 років, а в другому – близько 10 років. В обох справах Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 2 Протоколу № 4 Європейської Конвенції про захист прав людини (свобода пересування) та констатував, що обмеження свободи заявників на пересування було непропорційним з огляду на необґрунтовану тривалість застосування до них запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд [65].

Таким чином, можна констатувати, що однією з основних міжнародних гарантій забезпечення права людини на свободу пересування є правові позиції Європейського суду з прав людини, спрямовані на його захист та відновлення. Даний судовий орган виходить з того, що обмеження права на свободу пересування має бути законним, ґрунтуватися на приписах статті 2 Протоколу №4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і знаходитися у справедливому балансі між правами людини та публічним інтересом, тобто, бути пропорційним меті його застосування.

3.3. Міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання

На сучасному етапі суспільного розвитку, як на рівні національного законодавства, так і на міжнародно-правовому рівні актуалізується проблематика здійснення прав людини, серед яких важливе місце посідають права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. У системному контексті ці права людини набули статусу об'єкту правового

регулювання не лише окремо взятої держави, але й міжнародного співтовариства загалом або його регіональних елементів.

У цьому зв'язку слушною вбачається думка відомого правознавця В. В. Ладиченка, який зазначає, що: «Умови життя сучасної людини вимагають, щоб вона мала можливість вільно пересуватися по своїй країні та по всьому світу і обирати місця проживати там, де умови вбачаються більш сприятливими. Таке право є важливим елементом свободи самовизначення особи, умовою професійного та духовного розвитку людини» [127]. Ще у Великій хартії вольностей 1215 року було закріплено право заможних осіб вільно та безпечно виїжджати з Англійського королівства і повертатися назад, перебувати, їздити Англією як на суші, так і на воді (пункт 41) [27].

Розгляд актуальної проблематики та завдань, які постають перед людством на сучасному етапі розвитку, встановлює, що захист прав людини набуває все більшого значення. Тому підвищення ефективності застосування механізму міжнародно-правового захисту прав людини є ключовим питанням вивчення теоретиками й практиками юридичної науки.

Значна актуальність дослідження міжнародно-правових стандартів прав людини загалом і прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання зокрема, гарантій їх забезпечення й проблематики їх здійснення обумовлена низкою чинників, зокрема, недостатньою теоретичною визначеністю їх сутності, а також певною декларативністю даних прав, що закріплені у нормативно-правових актах на національному рівні. Загострена на сьогодні проблема біженців і вимушених переселенців може слугувати прикладом впливу на людину негативних процесів політичного характеру.

Співробітництво на міжнародному рівні є одним з найважливіших компонентів зовнішньої політики нашої держави. Поступовий розвиток міжнародного співробітництва України відбувається у найрізноманітніших сферах суспільного життя, в тому числі у правовій сфері. Одним із головних справжніх віддзеркалень міжнародного співробітництва України із

зарубіжними країнами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права є міжнародні угоди.

Зазначимо, що активна співпраця України, як одного із суб'єктів міжнародних відносин, ставить перед нашою державою низку завдань, серед яких вагоме місце посідає оптимізація національного законодавства відповідно до міжнародних і насамперед європейських стандартів.

Зокрема, Президент України під час виступу у Верховній Раді України з нагоди двадцятиріччя з дня прийняття Конституції України сформулював завдання модернізації Української державності, що має здійснюватися з урахуванням інтересів конкретної людини, а держава, в особі її інститутів, повинна забезпечити належні умови для всебічної реалізації кожним громадянином України передбачених Основним Законом прав і обов'язків, для чого потрібно успішно провести всі заплановані реформи [31].

Проблематика міждержавного співробітництва у сфері здійснення і захисту прав та свобод людини, на нашу думку, залишається однією з найбільш актуальних і своєчасних, що вимагає ретельного осмислення та виявлення засобів і способів максимально ефективного забезпечення реалізації прав людини.

Міжнародне співробітництво держав у галузі прав людини відбувається у формі прийняття універсальних міжнародно-правових стандартів, які визнаються як основні права людини. Такі стандарти відображені в низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальні критерії прав людини.

Окрім цього, очевидно, що ускладнення суспільних відносин зумовлює збільшення кількості джерел міжнародного права, міжнародно-правових актів з найрізноманітніших питань.

Насамперед зазначимо наявність положень вітчизняного законодавства, які встановлюють, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (частина 1 статті 9 Конституції України [111]). Закон

України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України. Згідно зі статтею 2 цього Закону міжнародний договір України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [218].

Передусім зосередимося на дослідженні загального поняття, правової природи міжнародно-правових стандартів, а також їх відмінності від суміжних наукових категорій. У юридичній літературі наводяться різні визначення вказаних термінів.

Наприклад, міжнародно-правові стандарти – це базові положення міжнародного права, виражені у формі міжнародного договору, міжнародно-правового звичаю, певного рішення міжнародної організації, у низці випадків – судового рішення, що забезпечують функціонування як системи норм міжнародного права загалом, так і його галузей, а також сприяють взаємозв'язку внутрішньодержавних та міжнародно-правових норм. Міжнародно-правовий стандарт відображає єдність вимог, що містяться у ньому, для всіх учасників відповідного міжнародного зобов'язання і має на меті бути для них типовим орієнтиром, забезпечити їхні рівні права та однакову поведінку у рамках даного стандарту [285].

У свою чергу, родове поняття «стандарту» Юридична енциклопедія визначає таким чином: «стандарт (англ. standard – норма, зразок, модель, від франц. standhard, букв. – твердо стояти, з гот. standan – стояти і hardus – твердий, міцний) як документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики,

які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній галузі. Розробляється як на матеріальні предмети (продукцію, речовини, ресурси, будівельні конструкції тощо), так і на норми, правила і вимоги до об'єктів організаційного, методичного, інформаційного, статистичного, загально-технічного, технічно-економічного та соціального характеру. Приймається в установленому порядку на основі консенсусу» [315].

А. В. Хворостянкіна зазначає, що стандарт (standard) – це ознаки певного явища, що встановлені компетентним органом, звичаєм або за загальною згодою як модель чи приклад. Термін стандарт (standard) утворює синонімічний ряд із словом критерій (criterion), яке застосовується щодо будь-яких ознак (характеристик), що можуть використовуватися для перевірки якості певного об'єкта, незалежно від того, чи сформульовані такі характеристики як правило або принцип, чи ні [302].

Загалом термін «стандарт» тлумачиться як «певний еталон, з яким порівнюють інші, однотипні, одновидові об'єкти або як щось встановлене органами влади, звичаєм чи загальною згодою як модель, зразок, засада, взірець» [235]. На думку В. В. Грачової, важливо враховувати, що зміст поняття стандарту не обмежується технічним або техніко-правовим документом і загалом є набагато ширшим [48].

За визначенням «Малої енциклопедії міжнародного права», міжнародні стандарти – це міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи тих сферах міждержавного співробітництва. Існують міжнародні стандарти у галузі захисту прав людини, попередження злочинності й боротьби з правопорушниками, охорони навколишнього середовища, місцевого самоврядування тощо. Стандарти встановлюють певні мінімальні вимоги, дотримуватися яких повинні всі держави. Міжнародні стандарти містяться у міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права. Так, загальновизнані міжнародні стандарти в галузі прав людини закріплені в

Загальній декларації прав людини 1948 року та в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року і Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року. Вони можуть міститися і в документах, не наділених обов'язковою юридичною силою, що приймаються міжнародними організаціями. Наприклад, VII Конгрес ООН з питань запобігання злочинності та поведження з правопорушниками в 1985 р. прийняв Стандартні мінімальні правила здійснення правосуддя щодо неповнолітніх [142].

Ю. П. Битяк слушно зазначає, що міжнародні стандарти взаємодіють не лише з галуззю права, до якої вони належать (декількох галузей права), а й із усією правовою системою загалом тими суспільними відносинами, які регулюють відповідні галузеві правові інститути й норми та в яких відображено природу інститутів і норм, а також в яких відображено природу самих правових відносин [17].

Міжнародні стандарти завжди віддзеркалюють тенденції й потреби соціального прогресу загальнолюдського статусу особи. Якщо міжнародний стандарт знайде своє закріплення в нормативно-правовому акті, він автоматично набуває правового значення. Навіть неправовий елемент – «стандарт» може стати правовим завдяки своєму втіленню у правову норму, а також легалізації й легітимації з боку міжнародних організацій і національних органів влади, які здійснюють правотворчу діяльність [94].

Отже, поняття «міжнародні стандарти», «міжнародні правові стандарти» і «міжнародно-правові стандарти» не є тотожними, хоча всі вони мають подібну юридичну природу та безпосередньо закріплені в міжнародних угодах.

Що стосується міжнародно-правових стандартів здійснення прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то вони пройшли тривалий шлях свого закріплення, розвитку і вдосконалення.

На сьогодні до чинних, найбільш важливих і найбільш авторитетних міжнародно-правових договорів і юридичних документів, які визначають

основні міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, слід віднести такі міжнародно-правові акти, як:

- Загальна декларація прав людини, схвалена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 року;
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Протокол № 4 до неї;
- Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права 1966 року та Зауваження загального порядку № 27 Комітету з прав людини ООН;
- Міжнародна конвенція ООН про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18 грудня 1990 року;
- рішення Європейського суду з прав людини та інших міжнародних судових установ;
- директиви та інші нормативно-правові акти Європейського Парламенту, Європейської Комісії та Ради Європейського Союзу;
- інші джерела міжнародного права, що містять міжнародно-праві стандарти.

Ураховуючи предмет дослідження, вбачається необхідним аналіз основних положень зазначених міжнародно-правових актів, що містять міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Уперше здійснення прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання було гарантовано статтями 13 та 14 Загальної декларації прав людини 1948 року: «Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну (стаття 13). Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на

вчиненні не політичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй (стаття 14) [74].

У подальшому питання здійснення прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання знайшло своє відображення і розвиток в інших фундаментальних міжнародних правових актах з прав людини.

Так, Протоколом № 4 від 16.09.1963 р. до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року гарантовано здійснення права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання в межах території будь-якої держави й право залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, які не підлягають жодним обмеженням, за винятком тих, що запроваджуються відповідно до законодавства і є необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, з метою підтримання громадського порядку, запобігання злочинам, для захисту здоров'я й моралі та прав і свобод інших людей [230].

Окрім цього, згідно зі статтею 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання. Кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну. Згадані вище права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, окрім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну [164].

На 67-ій сесії Комітету з прав людини ООН 02 листопада 1999 року були сформульовані «Зауваження загального порядку № 27 щодо свободи пересування відповідно до статті 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права».

У наведених «Зауваженнях», зокрема, зазначено, що свобода пересування є однією з невід'ємних умов для забезпечення вільного розвитку

особистості. Вона взаємодіє з низкою інших проголошених у Пакті прав, про що нерідко свідчить практика Комітету з розгляду доповідей держав-учасників і повідомлень від приватних осіб. Обмеження, які можуть вводитися стосовно прав, що захищаються статтею 12 Пакту, не повинні підривати принцип свободи пересування і регулюються вимогою про необхідність, наданою відповідно до пункту 3 статті 12, і необхідністю забезпечення сумісності з іншими визнаними в Пакті правами. Держави-учасниці повинні подавати Комітету в своїх доповідях інформацію про відповідні внутрішні правові норми та види адміністративної і судової практики, що стосуються прав, які захищаються статтею 12, беручи до уваги питання, що обговорюються в цьому зауваженні загального порядку. Вони також повинні включати інформацію про наявні засоби правового захисту в тих випадках, коли ці права обмежуються [321].

Щодо свободи пересування та свободи вибору місця проживання (пункт 1 статті 12 Пакту), то кожна людина, яка законно проживає на території держави, має право вільно пересуватися в межах цієї території і вибирати своє місце проживання. В принципі, громадяни держави завжди знаходяться на законних підставах на території цієї держави. Питання про те, чи є перебування того чи того іноземця на території держави «законним», регулюється національним законодавством, відповідно до якого щодо в'їзду іноземців на територію держави можуть вводитися обмеження за умови, що вони відповідають міжнародним зобов'язанням держави. У зв'язку з цим Комітет дійшов висновку про те, що іноземця, який в'їхав у державу на незаконній підставі, однак статус якого згодом було врегульовано, для цілей статті 12 слід розглядати як такий, що знаходиться на території цієї держави на законних підставах. Як тільки та чи та особа перебуває на території держави на законних підставах, будь-які обмеження щодо її прав, гарантованих пунктами 1 і 2 статті 12, а також будь-яке звернення, яке відрізняється від того, що забезпечується громадянам держави, повинні бути обґрунтованими відповідно до правил, передбачених у пункті 3 статті 12.

Тому важливо, щоб у своїх доповідях держави-учасниці вказували обставини, за яких їхнє ставлення в зв'язку з цим до іноземців відрізняється від відповідного ставлення до громадян, а також причини, що виправдовують проведення такої відмінності. Право на свободу пересування стосується всієї території держави, включаючи всі частини федеративних держав. Згідно з пунктом 1 статті 12 особи мають право пересуватися з одного місця на інше і влаштуватися в будь-якому місці за їхнім вибором. Здійснення цього права особою, яка бажає пересуватися або залишатися на конкретному місці, не повинно обумовлюватися наявністю будь-якої конкретної мети або причини. Будь-які обмеження повинні відповідати положенням пункту 3. Держава-учасниця зобов'язана забезпечувати те, щоб гарантовані в статті 12 права захищалися від втручання з боку не тільки держави, а й приватних осіб. Щодо жінок, зобов'язання, що стосується забезпечення захисту, має особливе значення. Наприклад, ситуація, в якій здійснення права жінки на свободу пересування і вибір місця проживання визначається де-юре або де-факто рішенням іншої особи, включаючи родича, є несумісною з положеннями пункту 1 статті 12. Відповідно до положень пункту 3 статті 12 право на проживання в будь-якому місці за своїм вибором на території відповідної держави включає захист від усіх форм примусового переміщення всередині країни. Воно також виключає вживання заходів, що перешкоджають в'їзду або перебуванню осіб на певній частині такої території. Разом з тим, законний арешт більш безпосередньо зачіпає право на особисту свободу та обумовлюється в статті 9 Пакту. За деяких обставин положення статей 12 і 9 можуть взаємодіяти [78].

Щодо свободи залишати територію держави, то це не може обумовлюватися наявністю будь-якої конкретної мети або терміном, протягом якого індивід бажає перебувати за межами території держави. Це положення охоплює як поїздки за кордон, так і остаточну еміграцію з країни. Аналогічним чином право індивідуума на вибір держави призначення є складовою частиною відповідної правової гарантії. Оскільки сфера

застосування пункту 2 статті 12 не обмежується особами, що законно перебувають на території держави, іноземець, якого відповідно до законодавства висилають з країни, також має право на вибір держави призначення за умови згоди з боку цієї держави. Для того щоб індивідууми могли здійснювати права, гарантовані пунктом 2 статті 12, щодо держави проживання та держави громадянства вводяться певні зобов'язання. Оскільки поїздки в інші країни, як правило, вимагають наявності відповідних документів, зокрема паспорта, право залишати країну повинно включати в себе право на отримання необхідних проїзних документів. Завдання з видачі паспортів, зазвичай, покладається на державу громадянства відповідної особи. Відмова держави видати паспорт або продовжити термін його дії для громадянина, який проживає за кордоном, може позбавити особу права залишати країну проживання і виїжджати в інші країни. При цьому держава не може висувати в якості виправдання аргумент про те, що його громадянин матиме можливість повернутися на його територію без паспорта. Практика держав часто свідчить про те, що правові норми й адміністративні заходи несприятливо впливають на права залишати, зокрема, ту країну, в якій проживає зацікавлена особа. Тому вкрай важливо, щоб держави-учасниці надавали інформацію про всі правові та практичні обмеження щодо права залишати країну, які вони застосовують стосовно як громадян країни, так й іноземців, з тим щоб Комітет мав можливість оцінити відповідність цих правил і видів практики положенням пункту 3 статті 12. Держави-учасниці також повинні включати в свої доповіді інформацію про заходи, які передбачають введення санкцій проти міжнародних перевізників, що доправляють на їх територію осіб без документів, які вимагаються, якщо такі заходи зачіпають право залишати іншу країну [78].

У пункті 3 статті 12 обумовлюються виняткові обставини, за яких можуть обмежуватися права, закріплені в пунктах 1 і 2. Наведене вище положення дозволяє державі обмежувати здійснення зазначених прав лише для охорони державної безпеки, громадського порядку (*ordre public*),

здоров'я чи моральності населення або прав і свобод інших осіб. Для того, щоб бути допустимими, обмеження повинні передбачатися законодавством, повинні бути необхідними в демократичному суспільстві для захисту зазначених цілей і відповідати всім іншим правам, визнаним у Пакті.

Окремо слід згадати Африканську хартію прав людини і народів, що прийнята в червні 1981 року та вступила в силу в січні 1988 року, де у статті 12 гарантовано, що кожен має право вільно переміщатися або селитися в межах держави за умови дотримання закону. Кожен має право покинути будь-яку країну, включаючи свою власну, а також повертатися в свою країну. Це право може бути обмежено тільки на умовах, передбачених у законі для захисту національної безпеки, права порядку, суспільного здоров'я і моралі. Кожен має право в разі переслідування шукати й отримувати притулок в інших країнах відповідно до законодавства цих країн та міжнародних угод. Іноземець, який правомірно перебуває на території держави-учасниці цієї Хартії, може бути висланий тільки в силу рішення, прийнятого відповідно до закону. Масові висилки іноземців заборонені. Масовим є таке вислання, яке здійснюється на національній, расовій, етнічній або релігійній основі [11].

Також права, що розглядаються, гарантуються Міжнародною конвенцією ООН про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18.12.1990 р. [163]. Трудящі-мігранти та члени їх сімей можуть вільно залишати будь-яку державу, разом із державою свого походження. Трудящі-мігранти та члени їх сімей користуються правом вільного пересування по території держави роботи за наймом і свободою вибору місця проживання в ньому. Дані права не повинні піддаватися яким-небудь обмеженням, за винятком тих, які передбачаються законом, необхідні для охорони національної безпеки, громадського порядку (*ordre public*), здоров'я чи моральності населення або прав і свобод інших та сумісні з визнаними в цій частині Конвенції іншими правами. Трудящі-мігранти та члени їх сімей мають право в будь-який час в'їхати в державу свого походження і залишитися в ній (статті 8 і 39).

Таким чином, необхідно зазначити, що вказаними міжнародно-правовими актами було започатковано юридичне підґрунтя для здійснення людиною прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання. Як видається, положення вітчизняного законодавства, що стосуються реалізації прав, які розглядаються, цілком узгоджуються з наведеними міжнародно-правовими визначеннями.

Одне з важливих місць у системі міжнародно-правових стандартів займають висновки, розроблені міжнародними судовими установами, які створені та функціонують на основі міжнародних угод.

З цього приводу зазначимо, що загальні принципи верховенства права й законності мають на увазі не лише точне і неухильне виконання та дотримання вітчизняних законів і підзаконних нормативно-правових актів, його дія поширюється також на міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР Верховною Радою України було ратифіковано Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод, а також Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до неї [224; 104].

Так, статтею 17 Закону України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визначено, що вітчизняні суди мають застосовувати не лише Конвенцію, а, й як джерело права, практику цього міжнародного суду [205].

З цього приводу О. Тупицький вдало зазначає, що використання Конституційним Судом України при вирішенні справ положень міжнародних правових актів та практики ЄСПЛ, а також правова природа рішень Конституційного Суду України сприяють імплементації принципів міжнародного права та сучасних європейських правових стандартів у правову систему України [290].

Розглянемо судову практику ЄСПЛ з відповідної проблематики дослідження. Так, у справі «Гочев проти Болгарії» («Gochev v. Bulgaria» від 26.11.2009 р.) ЄСПЛ сформулював загальні стандарти здійснення права на свободу пересування, зазначивши, що обмеження цього права має відповідати одразу трьом критеріям: по-перше, має ґрунтуватися на законі, по-друге, переслідувати одну з легітимних цілей, передбачених у частині 3 статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, і по-третє, знаходитися в справедливому балансі між правами людини та публічним інтересом (тобто бути пропорційним меті його застосування). При цьому, при вирішенні питання про пропорційність обмеження даного права з метою стягнення неоплачених боргів слід пам'ятати, що таке обмеження може бути виправдано лише тоді, коли воно дійсно сприятиме погашенню заборгованості; проте, навіть якщо зазначене обмеження свободи пересування було виправданим на самому початку, воно може стати непропорційним і таким, що порушує права людини, якщо воно автоматично продовжуватиметься протягом тривалого періоду. Тому застосування такого обмеження має періодично переглядатися судом (принаймні в останній інстанції) з метою з'ясування доцільності його подальшого застосування, причому обсяг судового розгляду повинен дозволити суду взяти до уваги всі фактори, й у тому числі ті, що стосуються пропорційності такого обмеження [245].

Подібний висновок ЄСПЛ зробив ще раніше у справі «Ігнатов проти Болгарії» («Ignatov v. Bulgaria» від 02.07.2009 р.) [246], де неможливість судового оскарження тривалого обмеження права на свободу пересування, що полягало у забороні видачі закордонного паспорта, була визнана порушенням статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції та статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту).

У справі «Хлюстов проти Росії» («Khlyustov v. Russia» від 11.07.2013 р.) ЄСПЛ також застосував стандарти здійснення права на свободу пересування при вирішенні питання щодо заборони виїзду боржника

за кордон у зв'язку з невиконанням судового рішення про стягнення заборгованості. Зокрема, ЄСПЛ не погодився з владою РФ з питання додержання в результаті накладення обмеження на право заявника залишати свою країну принципу, згідно з яким таке обмеження має бути необхідним у демократичному суспільстві в контексті пункту 3 статті 2 Протоколу № 4 Конвенції. Необхідність додержання цього принципу закладена і в національному законодавстві, яке не передбачає автоматичного накладення таких обмежень [247; 293].

Загалом у процесі вироблення стандартів здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання Європейський суд з прав людини вважає за необхідне під час вирішення спорів між людиною і державою додержуватися балансу їх інтересів.

Також варто зазначити, що пунктом 59 Висновку № 8 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Роль суддів у захисті верховенства права та прав людини в контексті тероризму», схваленого на 7-у засіданні КРЄС (Страсбург, 8-10 листопада 2006 року), документ № ССЈЕ (2006) [67], визначено, що оскільки свобода пересування є одним з основоположних прав у демократичних державах, КРЄС вважає, що заходи, які втручаються у реалізацію цього права, повинні не тільки чітко визначатися законом, але також, що судді, як гаранті індивідуальних свобод, повинні мати завдання нагляду за заходами затримання та утримання під вартою, вжитими до встановлення вини.

Слід згадати й Директиву 2008/52/ЕС Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу від 21 травня 2008 року «З певних аспектів медіації у цивільних та комерційних справах», яка встановлює, що «спільнота поставила собі за мету неухильно розвиватись як територія свободи, безпеки та справедливості, у якій забезпечується право осіб на вільне пересування. Відтак, Спільнота має вжити, серед іншого, заходів у сфері співпраці між судами у цивільних справах, що є необхідними для належного функціонування внутрішнього ринку» [67].

Зазначимо, що права на свободу пересування і вільний вибір місця проживання у державах-членах Європейського Союзу закріплені у статті 45 Хартії основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. «Свобода пересування і проживання», відповідно до якої кожен громадянин або громадянка Європейського Союзу має право вільного пересування й проживання на території держав-членів. Свобода пересування та проживання може надаватися відповідно до Договору, що засновує Європейське співтовариство, вихідцям з третіх країн, які законно проживають на території будь-якої держави-члена [301].

Найбільш важливим правовим документом стосовно безпосереднього здійснення прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання у Європейському Союзі є Директива 2004/38/ЄС Європейського Парламенту й Ради Європейського Союзу від 29 квітня 2004 року про «Право громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів» [58].

У результаті прийняття Директиви для громадян, які займаються економічною діяльністю («свобода пересування працівників» для осіб найманої праці та «свобода установи» для підприємців та інших «ненайманих» працівників), гарантовані права на вільне пересування і проживання в межах усього ЄС було поширене на інші категорії громадян держав-членів (студенти, пенсіонери тощо). Будучи актом правової кодифікації, ця Директива, крім того, внесла низку змін і доповнень до правового режиму, що склався раніше. Головні серед них – скасування обов'язку для громадян Союзу отримувати посвідку на проживання і заміна його більш простою системою реєстрації за місцем проживання (стаття 8); право постійного проживання, вперше передбачене цією Директивою (глава IV) тощо [58].

Зокрема, Директивою встановлено, що вільне пересування осіб є однією з основних свобод внутрішнього ринку, що охоплює простір без внутрішніх кордонів, у якому ця свобода забезпечується відповідно до

положень Договору. Громадянство Союзу має виступати основним статусом громадян держав-членів при здійсненні ними свого права вільно пересуватися і проживати.

Отже, з метою спрощення та посилення права всіх громадян Союзу на свободу пересування і проживання необхідно кодифікувати й переглянути існуючі документи Співтовариства, які зачіпають окремо найманих і ненайманих працівників, студентів та інших непрацюючих осіб, щоб право всіх громадян Союзу вільно пересуватися і проживати на території держав-членів могло здійснюватися в об'єктивних умовах свободи та гідності, дане право має бути надано в рівній мірі членам їх сімей незалежно від громадянства останніх [58].

На підставі аналізу положень міжнародно-правових актів з прав людини можемо запропонувати визначення поняття «міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під якими слід розуміти загально визнані, авторитетні, уніфіковані, типові принципи й норми здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, розроблені міжнародним співтовариством і закріплені у джерелах міжнародного права обов'язкового та рекомендаційного характеру.

Висновки до розділу 3

1. На підставі правового аналізу загальнотеоретичних позицій щодо розуміння гарантій прав і свобод людини сформульовано власне узагальнене визначення гарантій реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, під якими слід розуміти сукупність політичних, економічних, соціальних, правових й інших умов, засобів, способів, що створюються або забезпечуються з боку державних і громадських інституцій для повноцінної реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні, а також охорони цих прав.

2. Доведено, що обов'язок держави щодо забезпечення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання полягає у такому:

- 1) поважати права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, застосовуючи лише законні їх обмеження;
- 2) створювати належний (доступний) правовий механізм реалізації цих прав;
- 3) забезпечувати належні політичні, економічні, соціальні та інші умови для реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання;
- 4) захищати дані права людини у випадку їх порушення.

3. Право громадян на свободу об'єднання у громадські організації є одним із фундаментальних прав людини, реалізуючи яке громадяни об'єднуються у громадські організації, головною метою діяльності яких є захист прав і свобод людини, зокрема й прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Аналіз законодавчо визначених форм участі громадських організацій у забезпеченні реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання свідчить про те, що дані організації відіграють важливу роль у цьому процесі. Разом з тим, така участь має швидше допоміжний характер, адже остаточне рішення у різних питаннях щодо реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання приймається компетентними органами.

4. Виходячи з універсальності конституційного права людини на судовий захист в Україні, доведено, що його сутність стосовно прав людини на захист свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні слід розглядати як гарантовані законом можливості для кожного самостійно звертатися до судових органів і вчиняти дії з використанням відповідних способів та засобів захисту, які спрямовані на усунення загрози порушення цих прав, а також припинення порушення й усунення наслідків їх порушення.

5. Визначено, що зміст права на судовий захист свободи пересування в Україні ґрунтується на тих правомочностях, якими володіє особа при реалізації цього конституційного права та, відповідно, полягає у можливості

кожного в межах свого правового статусу в судовому порядку усунути перешкоди у здійсненні даного суб'єктивного права вільно й безперешкодно за своїм бажанням пересуватися в межах території України, вільно залишати територію України та будь-коли повернутися в Україну.

У свою чергу, зміст права на судовий захист вільного вибору місця проживання в Україні полягає у можливості кожного в межах свого правового статусу в судовому порядку усунути перешкоди у реалізації даного суб'єктивного права вільно та безперешкодно обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його.

6. Обґрунтовано, що провідне місце в системі гарантій захисту прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання посідає судова влада. Судовий захист прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні – це регламентована законом діяльність судів від імені держави, яка спрямовується на їхній захист. Такий захист здійснюється як опосередковано, у випадку здійснення Конституційним Судом України конституційного контролю і надання офіційного тлумачення Конституції України й законів з питань свободи пересування та вільного вибору місця проживання, так і безпосередньо судами загальної юрисдикції, які розглядають спір по суті.

7. Доведено, що діяльність судів загальної юрисдикції з вирішення справ, які виникають у сфері свободи пересування та вільного вибору місця проживання, є основною формою захисту цих суб'єктивних прав. Такий захист забезпечує: попередження і припинення порушення прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; відновлення порушених прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; відшкодування заподіяної особі майнової та/або моральної шкоди. Крім захисту порушених суб'єктивних прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, суди загальної юрисдикції виконують превентивну функцію, оскільки опосередковано впливають на поведінку інших осіб, непричетних до справи.

8. З'ясовано, що однією з основних міжнародно-правових гарантій забезпечення права людини на свободу пересування є правові позиції Європейського суду з прав людини, спрямовані на його захист. Даний судовий орган виходить з того, що обмеження права на свободу пересування має бути законним і знаходитися в справедливому балансі між правами людини та публічним інтересом, тобто бути пропорційним меті його застосування.

9. Дослідження міжнародно-правових стандартів здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання дає змогу зробити висновок, що чинні принципи і норми міжнародного права істотно доповнюють відповідні положення національних правових систем. Міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є тими мінімальними правовими вимогами щодо національних правових систем держав-учасниць, які ратифікували чи іншим чином визнали певний міжнародно-правовий акт, а також орієнтирами для підвищення ефективності реалізації національного законодавства і вимог міжнародного права.

10. Запропоновано визначення поняття «міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під якими слід розуміти загальновизнані, авторитетні, уніфіковані, типові принципи й норми здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, розроблені міжнародним співтовариством і закріплені у джерелах міжнародного права обов'язкового та рекомендаційного характеру.

ВИСНОВКИ

У дисертації міститься теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає у встановленні теоретико-правових засад реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, з'ясуванні механізму й гарантій їх реалізації в Україні. Основними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки та пропозиції:

1. Ретроспективний аналіз історії становлення та розвитку прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання доводить прямопропорційну її залежність від особливостей суспільно-правового розвитку державних утворень. Саме тому дослідження питань генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у всі історичні періоди розвитку української державності є вкрай важливим і актуальним для юридичної науки, оскільки дозволяє не лише сформулювати цілісне теоретичне уявлення про особливості їх розвитку, а й сприяє виробленню практичних шляхів удосконалення чинного законодавства України в цій сфері. Аналіз історії розвитку прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання засвідчив недоцільність виділення «додержавного періоду» розвитку цих прав, оскільки саме правове регулювання пересування населення починається з моменту появи перших державних утворень і пов'язане з необхідністю захисту та охорони державних утворень, точного обліку й контролю за переміщенням осіб та визначенням правового статусу особи, що можливо лише у межах державних утворень. Вивчення генези прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні показало доцільність розподілу цього процесу на відповідні історичні етапи.

2. Аналіз прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання у світлі основних сучасних концепцій праворозуміння доводить, що, відповідно до положень природно-правового підходу, зазначені права характеризуються як природні, невід'ємні від людини, загальні, універсальні й рівні для кожного права. Водночас пізнавальні можливості положень

позитивізму визначають зазначені права як такі, що проголошуються, гарантуються та забезпечуються державою. Положення соціологічного підходу характеризують вказані права як елемент соціальної цінності, розвиток яких обумовлений реаліями людського буття.

З'ясування юридичної природи і властивостей прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання крізь призму інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння дало можливість виробити авторське визначення прав людини на свободу пересування й вільний вибір місця проживання, під якими слід розуміти природні та невід'ємні правові можливості будь-якої людини, що гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності, обумовлені соціальною реальністю й необхідні для задоволення своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання як основи гармонійної організації своєї життєдіяльності.

3. Обґрунтовано, що право людини на свободу пересування та право людини на вільний вибір місця проживання є окремими конституційними правами. На основі цього твердження сформульовано авторське визначення понять «право на свободу пересування» і «право на вільний вибір місця проживання». Так, «право на свободу пересування» – це гарантована та врегульована на національному й міжнародному правових рівнях можливість людини в межах свого правового статусу та на законних підставах вільно і безперешкодно за своїм бажанням пересуватися в межах території України, вільно залишати територію України та повернутися в Україну, а «право на вільний вибір місця проживання» – це гарантована і врегульована на національному та міжнародному правових рівнях можливість людини в межах свого правового статусу і на законних підставах вільно та безперешкодно обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його.

4. Сформульовано власне визначення поняття «реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід

розуміти особливий різновид юридичного процесу, змістом якого є сукупність законодавчо визначених дій, спрямованих на задоволення суб'єктом своїх потреб у вільному пересуванні територією України і вільній зміні місця проживання за умови відсутності підстав застосування законодавчо визначених обмежень цих прав.

5. Встановлено, що структура механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання складається з таких елементів: загальні умови і фактори механізму реалізації цих прав; норми права; принципи права; правові відносини (суб'єкти, об'єкти, зміст (суб'єктивні права та юридичні обов'язки), юридичні факти як підстави виникнення, зміни, припинення й поновлення цих правовідносин); фактична діяльність суб'єктів (як уповноважених, так і зобов'язаних) щодо втілення передбаченого відповідними суб'єктивними правами блага (свободи пересування та вільного вибору місця проживання) у життя; стадії реалізації суб'єктивного права; гарантії реалізації цих прав людини.

Реалізація прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як процесуальний феномен складається з таких стадій: 1) усвідомлення суб'єктом необхідності реалізації зазначених прав людини; 2) створення в державі відповідних соціально-економічних та правових умов для реалізації цих прав; 3) виникнення відповідних правовідносин; 4) застосування правових норм, що закріплюють права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання; 5) фактичне отримання людиною відповідних благ, змістом яких є її фізична свобода пересування територією України та вільний вибір місця проживання. Окреслені стадії цілком охоплюють процес реалізації відповідних прав людини.

6. Доведено, що суспільні відносини, пов'язані з пересуванням осіб у межах території України, є правовідносинами, оскільки регламентовані нормами права. Встановлено особливості правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні, які визначені положеннями чинного законодавства України, коло їх

суб'єктів є законодавчо визначеним і наділеним відповідним правовим статусом. На підставі правового аналізу наукових підходів до розуміння правовідносин запропоновано власне узагальнююче визначення поняття «правовідносини у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», під яким слід розуміти врегульовані нормами права суспільні відносини, змістом яких є правовий зв'язок між людиною (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства тощо) й суб'єктами публічної влади (органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами тощо) у формі взаємно кореспондуючих прав та обов'язків, що стосується закріплення й реалізації біологічних і соціальних потреб кожної людини самостійно, на власний розсуд визначати своє фізичне переміщення в межах території України та обирати місце постійного проживання.

7. Обґрунтовано сумнівність законодавчого положення про належність до громадянства України як про законну підставу перебування на території України для громадян України (ст. 5 Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» № 1382-IV від 11.12.2003 р.), адже статус громадянина України вже передбачає можливість перебування на території України. Вважаємо доцільним, аби стаття 5 вказаного Закону України визначала лише законні підстави перебування на території України для іноземців та осіб без громадянства.

8. Встановлено, що на відміну від положень ст. 13 Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» № 1382-IV від 11.12.2003 р., якими унормовано вичерпний перелік обмежень права на вільний вибір місця проживання, частиною третьою ст. 12 цього Закону України визначено, що свобода пересування може бути обмежена і в інших випадках, передбачених законом. З цього приводу стверджується, що право людини на свободу пересування є надзвичайно важливим її правом. Тому вважаємо доцільним, аби вичерпний перелік обмежень права на свободу пересування був визначений саме у Законі України «Про свободу

пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», як це зроблено при визначенні переліку обмежень права на вільний вибір місця проживання. Зміни і доповнення до цього Закону України в частині запровадження нових обмежень щодо реалізації права на свободу пересування, так само як і права на вільний вибір місця проживання, мають вноситися за відповідною законодавчою процедурою. Такий підхід, на нашу думку, слугуватиме додатковою гарантією забезпечення права на свободу пересування.

Запропоновано узагальнене визначення поняття «обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під яким слід розуміти законодавчо визначені й запроваджені суб'єктами правозастосування на певній території держави або стосовно певної категорії осіб обмеження щодо реалізації зазначених прав з метою захисту прав і свобод громадян, національної безпеки та територіальної цілісності держави, охорони здоров'я населення й забезпечення громадського порядку, встановлення оптимальної рівноваги інтересів особи, суспільства та держави.

9. На підставі правового аналізу загальнотеоретичних підходів до розуміння гарантій прав і свобод людини сформульовано власне узагальнене визначення поняття «гарантії реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання» як сукупності політичних, економічних, соціальних, правових та інших умов, засобів, способів, що створюються або забезпечуються з боку державних і громадських інституцій для повноцінної реалізації кожною людиною можливості вільно пересуватися та вибирати місце проживання в Україні, а також охорони цих прав.

10. Важливу роль у механізмі гарантування реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання відіграють державні й громадські інституції. Водночас, визначальне місце у цьому механізмі відводиться державним інституціям, які представляють державу. Таке твердження випливає з ключових конституційних засад, за якими права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним

обов'язком держави. Тобто, саме держава в особі її органів та посадових осіб зобов'язана створити належний механізм реалізації закріплених прав на свободу пересування і вільний вибір місця проживання та усіма своїми діями сприяти такій реалізації.

Водночас, аналіз законодавчо визначених форм участі громадських організацій у забезпеченні реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання свідчить про те, що громадські організації також відіграють важливу роль у цьому процесі. Проте, така участь має швидше допоміжний характер, адже остаточне рішення у різних питаннях щодо реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання приймається компетентними суб'єктами державної влади.

11. Виходячи з універсальності конституційного права людини на судовий захист в Україні, доведено, що його сутність стосовно прав людини на захист свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні слід розглядати як гарантовані законом можливості для кожного самостійно звертатися до судових органів і вчиняти дії з використанням відповідних способів та засобів захисту, які спрямовані на усунення загрози порушення цих прав, а також припинення порушення й усунення наслідків їх порушення. Захист прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання є матеріально-правовою вимогою особи, яка володіє такими суб'єктивними правами, до осіб, які порушили, не визнають чи оспорюють такі права, спрямована на поновлення цього права, припинення порушення й усунення можливості їх порушення в майбутньому у судовому порядку.

Визначено, що зміст права на судовий захист свободи пересування в Україні ґрунтується на тих правомочностях, якими володіє особа при реалізації цього конституційного права та, відповідно, полягає у можливості кожного в межах свого правового статусу в судовому порядку усунути перешкоди у здійсненні даного суб'єктивного права вільно й безперешкодно,

за своїм бажанням пересуватися в межах території України, вільно залишати територію України та будь-коли повернутися в Україну.

У свою чергу, зміст права на судовий захист вільного вибору місця проживання в Україні полягає у можливості кожного в межах свого правового статусу в судовому порядку усунути перешкоди у реалізації даного суб'єктивного права вільно та безперешкодно обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його.

Обґрунтовано, що провідне місце в системі гарантій захисту прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання посідає судова влада. Судовий захист прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні – це регламентована законом діяльність судів від імені держави, яка спрямовується на їхній захист. Такий захист здійснюється як опосередковано, у випадку здійснення Конституційним Судом України конституційного контролю та надання офіційного тлумачення Конституції України і законів з питань свободи пересування та вільного вибору місця проживання, так і безпосередньо судами, які розглядають спір по суті.

12. Міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання являють собою комплекс мінімальних правових вимог до національних правових систем держав-учасниць, які ратифікували чи таким чином визнали відповідні міжнародно-правові акти, а також орієнтирів для підвищення ефективності реалізації положень законодавства та вимог міжнародного права.

Запропоновано визначення поняття «міжнародно-правові стандарти здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання», під якими слід розуміти загальновизнані, авторитетні, уніфіковані, типові принципи та норми здійснення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, розроблені міжнародним співтовариством і закріплені у нормах міжнародного права як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Б., Батанов О. В., Баулін Ю. В. Конституція України : наук.-практ. коментар. Харків : Право; Київ : Ін Юре, 2003. 808 с.
2. Аграновская Е. В., Витрук Н. В., Завадская Л. Н. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва : Наука, 1983. 264 с.
3. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 14 с.
4. Александров Н. Г., Калинычев Ф. И., Мицкевич А. В. Теория государства и права / под ред. Н. Г. Александрова. Москва : Юридическая литература, 1968. 640 с.
5. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва : Юридическая литература, 1966. 187 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права. Москва : Юридическая литература, 1982. Т.2. 360 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. Свердловск: Изд. Свердловского юрид. института, 1964. 226 с.
8. Алешкова И. А. Право на свободу передвижения : вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.01; 12.00.02. Москва, 2005. 172 с.
9. Анисимова М. Ф. Право на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в Украине : история, современное состояние и перспективы развития. Запорожье: Дикое Поле, 2005. 207 с.
10. Аносенков А. А. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання в системі прав людини. Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юрид. л-ра. 2007. Вип. 35. С. 143-148.
11. Африканська хартія прав людини і народів. URL: http://www.concourt.am/hr/rus/inter/6_4.htm

12. Байтин М. И., Григорьев Ф. А., Зайцев М. И. Теория государства и права : Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва : Юристъ, 1997. 672 с.
13. Барський В. Р. Свобода пересування та вибору місця проживання за законодавством України. Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юрид. л-ра. 2004. Вип. 22. С. 251-256.
14. Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. История международного права. Москва: Междунар. отношения. 1990. 205 с.
15. Безклубий О. Сутність та склад особистих немайнових відносин за Статутами Великого князівства Литовського. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2013. № 2(96). С. 74-77.
16. Беляев И. Д. История русского законодательства. Серия : Мир культуры, истории, философии. Санкт-Петербург: Лань, 1999. С. 66.
17. Битяк Ю. П., Барабаш Ю. Г., Кучерявенко М. П. Правова доктрина України : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Публічно-правова доктрина України. 864 с.
18. Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. 163 с.
19. Брага І. Ю. Деякі питання становлення та розвитку паспортно-реєстраційної системи на території українських земель. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 102-106.
20. Бритченко С. П. Питання законодавчого забезпечення свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні. «Україна–Німеччина» : розвиток законодавства в рамках європейського права: матеріали українсько-німецького правового семінару, 21-22 вересня 2005 р. Київ : Парламентське вид-во, 2006. С. 72-83.
21. Букач В. В. Інституційні гарантії конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Юридичний журнал*. 2012. № 9. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3874>

22. Букач В. В. Верховна Рада України в механізмі забезпечення конституційних політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 2. С. 28-32.
23. Ванеева Л. А. Реализация конституционных прав граждан СССР на судебную защиту в гражданском судопроизводстве. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1988. 152 с.
24. Варданянц Г. К. Социологическая теория права. Москва : Академический проект, 2007. 439 с.
25. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юридическая литература, 1976. 264 с.
26. Васильченко О. П. До питання про співвідношення категорій рівності та рівноправності. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 3(4). URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/123-do-pytannia-pro-spivvidnoshennia-katehorii-rivnosti-ta-rivnopravnosti-vasylchenko-o-p>
27. Велика Хартія Вольностей 1215 р. URL: <http://lib.ru/INOOLD/ENGLAND/hartia.txt>
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
29. Веніславський Ф. В. Конституційне право України в схемах і таблицях : навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів. Харків : Право, 2014. 376 с.
30. Викут М. А. Природа права на судебную защиту и гражданское судопроизводство. Теория и практика права на судебную защиту и её реализацию в гражданском процессе. Саратов: СГУ, 1991. С. 3-7.
31. Виступ на урочистому засіданні Верховної Ради з нагоди Дня Конституції. [Електронний ресурс]. URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=19&v=L31laAxbkYM
32. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. Москва : Наука, 1979. 229 с.

33. Возгрін С. Ю. Межі свободи та заборона обмеження прав і свобод людини : національно-правовий та міжнародно-правовий аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2013. № 6-3, Т. 1. С. 51-54.
34. Войналович М. В. Конституційно-правові аспекти реалізації права на об'єднання у громадські організації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2015. 197 с.
35. Войтович Н. Суб'єктивні права людини та громадянина у науковій інтерпретації Б. Кістяківського. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 234-238.
36. Гаверська І. В. Правове значення поняття «житло» в законодавстві України. *Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць / керівник авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич*. Одеса: «Фенікс», 2009. Вип. 37. 476 с.
37. Гаєк Ф. А. Конституція свободи: пер. з англ. Львів: Літопис, 2004. 556 с.
38. Галянтич М. Правовий зміст поняття «житло». *Приватне право*. № 1. 2013. С. 176-185.
39. Гегель Г. В. Ф. *Енциклопедія філософських наук*. Москва : Мысль, 1977. Т. 3. Філософія духа. 471 с.
40. Гіжевський В. К., Мосьондз С. Я., Саїв С. С. Адміністративно-правове регулювання міграції та реєстрації фізичних осіб в Україні : навч. посібн. для ВНЗ. Київ : Магістр - XXI ст., 2008. 198 с.
41. Голікова Є. О. Юридичний механізм реалізації трудових прав працівників: поняття та мета. *Європейські перспективи*. № 4, Ч. 2. 2012. С. 130-134.
42. Головка Б. Г. Особливості організації паспортної системи в Російській імперії XIX ст. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Харків: ХНУВС, 2015. С. 47-50.

43. Голубка І. І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2016. 240 с.
44. Голубка І. І. Право на свободу пересування: окремі теоретико-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 58-61. URL: http://www.pap.in.ua/5_2015/18.pdf
45. Гончаренко В. Законодавчі органи Австро-Угорської монархії під час перебування в її складі західноукраїнських земель. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4. С. 52–60.
46. Гончарук С. Т. Адміністративне право України: навч. посібн. Київ : Генеза, 2000. 240 с.
47. Горбунова Л. М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 237 с.
48. Грачова В. В. Міжнародно-правове регулювання боротьби з тероризмом на універсальному рівні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. С. 152.
49. Гревцов Ю. И. Правовое отношение и осуществление права. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1987. 129 с.
50. Гультай М. М. Ідея конституційної скарги у сучасній конституційно-правовій доктрині України. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 85-90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_2_21
51. Гурбик А. О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського у XVI ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 49-61.
52. Давидова Н. О. Правовий аспект поняття «місце проживання». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 10 (60). С. 36-43.
53. Данилюк Ю. В. Конституційні правовідносини в Україні: питання теорії та практики : монографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 191 с.

54. Декларація прав дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_384
55. Динько О. Ф. Зміст і гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини та громадянина в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук :12.00.02. Київ, 2003. 18 с.
56. Динько О. Ф. Зміст і гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини та громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2003. 220 с.
57. Динько О. Ф. Правова природа та зміст категорії свобода пересування. *Держава і право*. 2002. Вип. 15. С. 162-166.
58. Директива 2004/38/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 29.04.2004 р. про «Право громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів». URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:158:0077:0123:EN:PDF>
59. Добровольский А. А. Исковая форма защиты права. Москва : МГУ, 1965. 190 с.
60. Дозвіл суду на виїзд дитини за межі України без згоди батька не абсолютний, а отримується кожен раз із зазначенням країни та строку перебування дитини (ВССУ від 16.03.2016 р. у справі 6-33303ск15). Протокол. URL: http://protokol.com.ua/ua/nadano_dozvil_na_viizd_za_megi_ukraini_nepovnolitnoi_ditini/
61. Домановська М. М. О. Лавровський (1825-1899) про русько-візантійські угоди X ст. URL: [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57272/11-Domanovsky.pdf?sequence=1;](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57272/11-Domanovsky.pdf?sequence=1)
62. Доманчук О. Вивезення дитини за кордон. Судова практика. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vivezennya-ditini-za-kordon-sudova-praktika.html>

63. Дудин А. П. Объект правоотношения (вопросы теории). Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1980. 81 с.
64. Елисейкин П. Ф. Право советских граждан на судебную защиту как право конституционное и субъективное, основные задачи исследования. *Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство*. Ярославль, 1979. Вып. 4. С. 3-17.
65. Європейський суд з прав людини. Справа «Нікіфоренко проти України». Рішення від 18.02.2010 р. Остаточне від 18.05.2010 р. (заява № 14613/03). *Вісник Верховного Суду України*. №9 (133). 2011. С. 24-27.
66. Європейський суд з прав людини. Справа «Похальчук проти України». (Заява № 7193/02). Стислий виклад остаточного рішення від 7.10.2010 р. URL: http://old.court.gov.ua/sud2190/science_work/evrosyd/doc2_7/
67. Європейські та міжнародні стандарти судочинства. Київ: Ін Юре, 2015. 708 с.
68. Єльнікова М. О. Класифікація конституційних прав і свобод людини в контексті праворозуміння. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 2. Том 1. С. 77-81.
69. Ємельянов К. С. Позитивістський та соціологічний підходи до розуміння ефективності правового регулювання. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 2(19). С. 1-6.
70. Єрмоленко В. Об'єкт у структурі правовідносин. *Юридична Україна*. 2004. № 1. С. 11–15.
71. ЄСПЛ: Підписка про невиїзд тривала 9 років, і тільки завдяки рішенням ЄСПЛ – пропозиції про дружнє врегулювання була скасована слідчим суддею (Держинський районний суд м. Харкова від 05.12.2016 р. у справі № 638/18641/16-к). Протокол. URL: http://protokol.com.ua/ua/espl_pidpiska_pro_neviizd_trivala_9_rokiv_i_tilki_zavdyaki_rishennyu_espl_propozitsii/
72. Жильнікова Н. Д. Конституційно-правове регулювання інституту обмеження прав і свобод людини і громадянина: порівняльний аналіз. *Науковий*

вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 124-126.

73. Завадская Л. Н. Механизм реализации права. Москва : Наука, 1992. – 285 с.

74. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Голос України*. 10 грудня. 2008. № 236.

75. Задорожній О. В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX-X ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2014. Вип. 27. Т. 3. С. 171-175.*

76. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Основи, 1999. 390 с.

77. Зайчук О. В., Журавський В. С., Копиленко О. Л. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

78. Замечание общего порядка 27. Статья 12 (Шестьдесят седьмая сессия, 1999 год). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/gencomm/Rhrcom27.html>

79. Засади державної політики України в галузі прав людини, затверджені Постановою Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. *Голос України*. 25 червня 1999 року.

80. Захарцев С. И. К вопросу об интегральной юриспруденции. Мониторинг правоприменения. 2013. С. 33-37. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/k-voprosu-ob-integralnoy-yurisprudentsii>

81. Звіт СММ ОБСЄ від 22.06.2016р. СММ ОБСЄ в Україні. URL: <http://www.osce.org/ru/ukraine-smm/248361>.

82. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву. Москва : Статут, 2000. 777 с.

83. Іваненко О. В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів прав розуміння: сучасний погляд. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 11-15.*

84. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.
85. Ільницька У. В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип. 185. Т. 197. С. 37-41.
86. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. № 5. 2015. С. 78-87.
87. Історія держави і права України. Підручник у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 656 с.
88. Калпинская О. Е. Право на образование и механизм его реализации в системе МВД России : теоретико-прикладной аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2005. 193 с.
89. Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики». Основы метафизики нравственности. Москва : Мысль, 1999. С. 534-535.
90. Капицын В. М. Сложности научной классификации прав человека. *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия : Философские науки*. 2014. № 3. С. 43–50.
91. Кечекьян С. Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. Москва : Госюриздат, 1958. 188 с.
92. Кириченко Ю. В. Класифікація прав і свобод людини і громадянина за Конституцією України: теоретичні та практичні аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія : Право*. 2014. Вип. 21. С. 26-32.
93. Кістяківський Б. О. Вибране. *Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»*. Серія : Українські мислителі. Київ, 1996. 371 с.
94. Клименко А. Л. Міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2017. С. 44.

95. Ковальський В. Уповноважений ВР України з прав людини (діяльність). Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 1077–1078.
96. Ковінько Д. В. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини. Адміністративне право і процес. 2012. № 2(2). URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/55-istoriya-idey-ta-osnovni-etapy-rozvytku-prav-lyudyny-kovinko-d-v>
97. Кожан В. В. Щодо питання про поняття особистих прав людини. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 19-22.
98. Козлов В. І. Колективні політичні права і свободи громадян України : конституційно–правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2008. 224 с.
99. Козюбра М. Праворозуміння : поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
100. Колісник В. П. Головні пріоритети Конституції України і проблема визначення місця проживання особи. *Проблеми законності*. 2008. № 99. С. 45-52.
101. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
102. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 325 с.
103. Комаров С. А., Ростовщиков И. В. Личность. Права и свободы. Политическая система. Санкт-Петербург : Изд-во Юрид. ин-та, 2002. 336 с.
104. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms) від 4.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. 23 серпня. Ст. 2371.
105. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным

Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 г. URL: <http://xn--h1aaemethbj4a4h.org.ua/istoriya-konstituci%D1%97-ukra%D1%97ni/kostituciya-ursr-1919-r/tekst-konstituci%D1%97-ursr-1919-r/>;

106. Конституційне право України / за ред. Ю. М. Тодики та В. С. Журавського. Київ, 2002. 544 с.

107. Конституційне право України. Академічний курс : підручн. у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. Т. 2. 800 с.

108. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/001_001

109. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

110. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15.05.1929 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>

111. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

112. Конституція Української Народної Республіки (Статут про Державний устрій, права і вільності УНР). Українська Центральна Рада : док. і матеріали : у 2 т. Київ, 1997. Т. 2 : 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. С. 330-335.

113. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан. *Советское государство и право*. 1984. №3. С.13–16.

114. Коробочкіна Л. Л. Паспортний режим в Україні як вид адміністративно-правового режиму : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2016. 233 с.

115. Коробочкіна Л. Л. Паспортний режим в Україні як вид адміністративно-правового режиму : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2016. 22 с.

116. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права : Дослід порівняльного правознавства: монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 360 с.
117. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибр. наук. пр. Кн. 1. Чернівці: Рута, 2009. 580 с.
118. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. Київ : Атіка, 2005. 592 с.
119. Кохановська О. Поняття та види особистих немайнових прав у цивільному праві України. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 84. С. 7-10.
120. Кравчук М. В. Праворозуміння – важлива наукова проблема правового життя України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 19-25. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/6634/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%9C..pdf>
121. Крижановський В. Я. Конституційно-правові засади судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2013. 20 с.
122. Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации. Вып. 1. Свобода передвижения и свобода выбора места жительства / под общей ред.: С. Заец, Р. Мартыновский, Д. Свиридова. Киев, 2015. 17 с.
123. Кудрявцева А. В. Становление права на свободу передвижения. *Ученые записки Орловского государственного университета. Серия : Гуманитарные и социальные науки*. 2012. № 1. С. 423-428.
124. Кузьменко П. М. Забезпечення правомірності обмеження особистих конституційних прав і свобод людини в діяльності Служби безпеки України : посібн. Київ : Алефа, 2003. 64 с.

125. Кулабухова А. В. Інститут громадянства Європейського Союзу (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 213 с.
126. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. Москва : Юристъ, 2001. 444 с.
127. Ладиченко В. В., Орленко В. І., Крегул Ю. І. Права і свободи людини. Київ : КНТЕУ, 2003. 221 с.
128. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1: Княжа доба. Прага, 1923. С. 77
129. Лимонова Н. А. Право граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства и деятельность органов внутренних дел по его обеспечению (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2000. 216 с.
130. Лисенков С. Л., Таранов А. П. Гарантії прав та свобод людини і громадянина. Юридична енциклопедія : у 6 т. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1 : А–Г. 672 с.
131. Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус. *Византийский временник*. 1993. Т. 54. С. 81-92.
132. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції. *Нариси з історії України*. Київ, 1944. Вип. 11. 140 с.
133. Лукашева О. А. Права человека : учеб. для вузов. Москва : Издательство НОРМА, 2001. 573 с.
134. Луцький А. І. Аналіз науково-практичного потенціалу типів праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник. Серія : Право*. 2012. № 6. С. 23-28.
135. Луцький Р. П. Позитивістський підхід щодо розкриття сутності категорії «праворозуміння». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/>
136. Лучин В. О. Конституционные нормы и правоотношения : учебн. пособие для вузов. Москва : Закон и право, ЮНИТИ, 1997. 159 с.

137. Лучин В. О. Теоретические проблемы реализации конституционных норм. Москва : Юридическая литература, 1993. 185 с.
138. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 221 с.
139. Макаренко Л. О. Реалізація права як ефективний засіб досягнення мети правового регулювання. *Альманах права*. 2011. №2. С. 126–129.
140. Максименко С. В. Міжнародно-правове регулювання права на свободу пересування і вибір місця проживання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2005. 212 с.
141. Максимов С. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 110-117.
142. Мала енциклопедія міжнародного права / за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2013. 440 с.
143. Малиновська О. А. Міграція та міграційна політика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2010. 304 с.
144. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2004. 202 с.
145. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве : теоретико-информационный аспект : автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 1995. 40 с.
146. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Основні поняття та категорії права: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Істина, 2001. 144 с.
147. Мацькевич М. М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 15 с.
148. Мельничук О. Ф. Теоретико-правові засади реалізації права людини на освіту: монографія. Вінниця: «Едельвейс і К», 2013. 447 с.

149. Миколаєнко Ю. І. Періодизація генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2016. Вип.25. С.80-88.
150. Миколаєнко Ю. І., Француз А. Й. Основні концепції сучасного праворозуміння прав людини на свободи пересування і вільний вибір місця проживання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.27. С.40-51.
151. Миколаєнко Ю. І. Конституційно-правові обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.28. С.46-58.
152. Миколаєнко Ю. І. Змістовне наповнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.29. С.71-77.
153. Миколаєнко Ю. І. Правовідносини як основна форма механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. №5. С. 11-16.
154. Миколаєнко Ю. І. Обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ. 2018. Вип. 47. С. 27-37.
155. Миколаєнко Ю. І. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ : Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2018. №. 5 (17). С. 101-106.
156. Миколаєнко Ю. Судебная защита как гарантия реализации прав человека на свободу передвижения и свободный выбор места проживания. *National law journal: theory and practice*. Молдова. 2019. №2-2. (36). Р. 21-24.

157. Миколаєнко Ю. І. Розвиток теоретичних уявлень про права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Ідея людиноцентризму в сучасному конституціоналізмі (до 20-ї річниці прийняття Конституції України)*: зб. матер. міжнар. круглого столу, 17 червня 2016 року. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С.45-47.
158. Миколаєнко Ю. І. До питання про суб'єктів правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Наукові тренди сучасності*: матеріали науково-практичної конференції. 26 жовтня 2017 року. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2017. С.250-251.
159. Миролубова С. Ю. Право на свободу передвижения в пределах Российской Федерации : конституционно-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Санкт-Петербург, 2010. 26 с.
160. Миролубова С. Ю. Право на свободу передвижения в пределах Российской Федерации : конституционно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Санкт-Петербург, 2010. 213 с.
161. Миронов О. О. Конституционное регулирование в развитом социалистическом обществе. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1982. 127 с.
162. Михайлишин І. В. Зміст права громадян на вільне пересування та вибір місця проживання. *Право і безпека*. 2012. № 3(45). С. 32-37.
163. Міжнародна конвенція ООН про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 18.12.1990 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_203
164. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043
165. Міл Дж. С. Про свободу : есе. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.

166. Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. 211 с.
167. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 36-41.
168. Морозюк С. М. Місце конституційно-правової норми в механізмі реалізації Основного Закону. *Форум права*. 2015. № 5. С. 154-159.
169. Мотьвилавка Е. Я. Теория регулятивного й охранительного права. Воронеж, Изд-во Воронеж. ун-та. 1990. 136 с.
170. Назаров Б. Л. Социалистическое право в системе социальных связей. Москва : Юридическая литература, 1976. 312 с.
171. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ, 1997. Ч. 2. С. 77.
172. Недибалюк В. Д. Особливості механізму реалізації права людини на повагу до її гідності. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 131-135.
173. Нерсесянц В. С. Философия права: учеб. для вузов по юрид. спец. Москва : НОРМА, 2000. 647 с.
174. Несинова С. В. Інтегральна правова концепція в дослідженні правових інститутів. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 33-39.
175. Ніколаєнко Н. В. Державно-правові погляди М. М. Ковалевського (загальнотеоретичні аспекти): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 215 с.
176. Олійник В. Паспорт для обраних, загнаних та упряжених. URL: https://dt.ua/SOCIETY/pasport_dlya_obranih,_zagnanih_ta_upryazhenih.html
177. Орлова О. В. Социально-правовой механизм реализации и защиты прав и свобод личности в гражданском обществе. *Государство и право*. 2008. № 7. С. 71–75.

178. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
179. Осипов Ю., Ярков В. Защита прав личности в социалистическом гражданском процессе. *Советская юстиция*. 1986. № 21. С. 31-32.
180. Основин В. С. Советские государственно-правовые отношения. Москва : Юридическая литература, 1965. 168 с.
181. Пархоменко Н. М. Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 10-15.
182. Патик Л. Л. Історичні етапи розвитку та становлення системи паспортної реєстрації України. *Економіка. Фінанси. Право*. 2009. № 7. С. 38-39.
183. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод. Львів : «Світ», 2007. 220 с.
184. Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. Киев, 1859. С. 7.
185. Петриченко К. В. Українські закордонні паспорти періоду української революції в архівних та музейних фондах України. URL: <http://conference.nbuiv.gov.ua/report/view/id/991>
186. Піскун О. Свобода пересування - основний принцип міжнародно-правового регулювання міграційних процесів. *Проблеми міграції*. 1999. № 4. С. 2-7.
187. План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1393-2015-%D1%80>
188. Плецький С. Ф. Паспортна система Нової Січі (1734-1775 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С.24-37.
189. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ : Ін Юре, 1997. 52 с.
190. Погребінський О. Столипінська аграрна реформа в Україні. Одеса : Пролетар, 1931. 127 с.

191. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 31-39.
192. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків : «Право», 2008. 240 с.
193. Подковенко Т. О., Фігун Н. І. Проблеми праворозуміння в основних школах права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. С. 261-264. URL: http://www.pap.in.ua/2_2016/80.pdf
194. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Санкт-Петербург, 1899. Т. 15. 750 с.
195. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. Л., 1926. Т. 1. С. 275–286. URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr14.htm>
196. Полянский Н. Н., Строгович М. С., Савицкий В. М., Мельников А. А. Проблемы судебного права. Москва : Наука, 1983. 224 с.
197. Полянський Ю. Є. Судова реформа в Україні: проблеми її реалізації. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. Одеса : ОНЮОА, 2007. Вип. 32. С.93-101.
198. Пономаренко А. В. Поняття «юридичні гарантії» в трудовому праві. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Харків: «Право», 2013. № 20. С. 37-47.
199. Порядок відвідування зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, затверджений Наказом МНС України від 02.11.2011 р. № 1157. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1319-11>
200. Постанова від 1.03.2016 р. № 21-5446а15. Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/68AC7C148A94D169C2257F8C002439DA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/68AC7C148A94D169C2257F8C002439DA)
201. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва по справі від 05.10.2015 р. № 826/14794/15. URL: <http://oask.gov.ua/node/1211>
202. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12.07.2017 р. № 6-564цс17. URL:

[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/75BEAD44AA37F755C225815D0041C5CC](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/75BEAD44AA37F755C225815D0041C5CC)

203. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14.12.2016 р. № 6-2445цс16. URL:

<http://old.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-2445cs16/>

204. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 29.11.2017 р. № 6-1945цс17. URL:

[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/2D6841DF487B786FC22581F000448960](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/2D6841DF487B786FC22581F000448960)

205. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Офіційний вісник України*. 2006. № 12. 05 квітня. Ст. 792.

206. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, спрямованих на лібералізацію Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 14.07.2016 р. № 1474-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1474-19>

207. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання: Закон України від 02.09.2014 р. № 1673-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1673-18/ed20140927>

208. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1401-19/paran136#n136>

209. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. *Голос України*. 18 квітня. 2012. № 70.

210. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2235-14/ed20010118>

211. Про державний кордон України : Закон України від 4.11.1991 р. № 1777-XII. *Голос України*. 18 грудня. 1991.

212. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. Ст.892.
213. Про затвердження Положення про паспортну систему в СРСР: Постанова Ради Міністрів СРСР від 28.08.1974 р. № 677. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0677400-74>
214. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 6.04.2000 р. № 1645-III. *Голос України*. 16 травня. 2000.
215. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/959-12>
216. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Голос України*. 01 березня. 2014. № 39.
217. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/page2>
218. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. *Офіційний вісник України*. 17 вересня. 2004. № 35. С. 11. Ст. 2317.
219. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
220. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 7. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-97>
221. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст.250.
222. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
223. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27.02.1991 р. № 791а-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 16. Ст. 198.

224. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>
225. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. Ст. 232.
226. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97–ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1998. № 20. Ст. 99.
227. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання: Закон України від 19.10.2000 р. № 2064-III. *Голос України*. 01 грудня. 2000. № 222.
228. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2007. 424 с.
229. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. проф. В. С. Нерсисянца. Москва : Норма, 2006. 832 с.
230. Протокол № 4 від 16.09.1963 р. до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_059
231. Пустовіт Ж. М. Соціальні права громадян. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ : Укр. енцикл., 2002. Т. 5 : П-С. 720 с.
232. Пушкар О. Роль органів державного управління у забезпеченні конституційних прав і свобод громадян у контексті європейських традицій публічного управління. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01\(1\)/Pushkar.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-01(1)/Pushkar.pdf)
233. Пушкіна О. Особисті права людини в конституційному законодавстві України. *Юридична Україна*. 2013. № 5. С. 17-24.

234. Рабінович П. До модернізації конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Право України*. 2014. № 7. С. 146-156.
235. Рабінович П. Міжнародні стандарти прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 2015. № 10. С. 59.
236. Рабінович П., Панкевич І. Здійснення прав людини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 340.
237. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
238. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістовна класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. №2. С. 10–16.
239. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.
240. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Львів: Астрон, 2001. 107 с.
241. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
242. Радзивидло Я. Методологические расхождения правопонимания между юридическим позитивизмом и юснатурализмом. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского*. 2008. №2. С. 74-81.
243. Резніков О. Принцип верховенства права і проблеми його забезпечення в Україні. *Юридичний вісник України*. 2011. № 26. 25 черв. С. 12-13.
244. Речицький В. В. Політичний предмет конституції. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 728 с.
245. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гочев проти Болгарії» («Gochev v. Bulgaria» від 26.11.2009 р.). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Gochev v. Bulgaria"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

246. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ігнатов проти Болгарії» («Ignatov v. Bulgaria» від 02.07.2009 р.). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{ \"fulltext\":\[\"Ignatov v. Bulgaria\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)
247. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хлюстов проти Росії» («Khlyustov v. Russia» від 11.07.2013 р.). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{ \"fulltext\":\[\"\\\"CASE OF KHLIUSTOV v. RUSSIA\\\"\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)
248. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>
249. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в частині п'ятій статті 140 Конституції України та в частині першій статті 11 Закону України «Про столицю України - місто-герой Київ», а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 частини першої статті 92 Конституції України, пункту 41 частини першої статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій) від 13.07.2001 р. № 11-рп/2001. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01>
250. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 статті 2 Закону України «Про

приватизацію державного житлового фонду» (справа про приватизацію державного житлового фонду) від 28.09.2000 р. № 10-рп/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 40. Ст. 1709.

251. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2.11.2004 р. № 15-рп/2004. *Урядовий кур'єр*. 17 листопада. 2004 р. № 219.

252. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 р. № 5–рп/2005. *Урядовий кур'єр*. 5 жовтня 2005 р. № 188.

253. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (справа щодо прописки) від 14.11.2001 р. № 15-рп/2001. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-01>

254. Романюк Є. О. Природні права людини як відправна ланка визначення сутності правової ідеології. *Правова держава*. 2015. Випуск 26. С. 126-133.

255. Руднева К. И. Правовое регулирование передвижения населения на территории Российской Федерации и реализация права свободного передвижения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2002. 187 с.

256. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. 2 издание, дополненное. Москва : Наука, 1993. 592 с.

257. Савранчук Л. Л. Історія становлення та розвитку дозволу на в'їзд та виїзд іноземних громадян з України. *Держава і право*. 2010. Вип. 48. С. 101-106.

258. Самотуга А. В. Обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина як предмет порівняльно-правового дослідження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 102-109.
259. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. № 4. С 80 - 85.
260. Семенюк В. В. Особливості втілення християнських засад у положеннях Універсалів Центральної Ради УНР та Конституції УНР. *Науково-інформаційний вісник. Серія : Право*. 2012. № 5. С. 67-72.
261. Сидоренко М. В. Правова природа права на судовий захист. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 257-262.
262. Сиренко В. Ф. Реальность прав советских граждан. Київ : Наукова думка, 1983. 139 с.
263. Сікорський О. П. Етапи розвитку паспортної системи в Україні: історико-правові аспекти. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2008. № 817. Вип. 1(3). С. 149–156.
264. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
265. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
266. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-ге видання. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
267. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. № 3. 2011. С. 5-11.
268. Словарь иностранных слов. 18 изд. Москва : Рус. яз., 1989. 624 с.
269. Смирнова Е. С. Правовое положение иностранцев в древнем мире (некоторые страницы истории). URL: web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=pf...
270. Солдатов С. А. Общественные организации в Российской Федерации : Политико–правовое и институциональное исследование. Москва, 1994. 191 с.

271. Сонюк О. В. Проблема визначення об'єкта правовідносин у сфері адміністративного судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 143–146.
272. Стальгевич А. К. Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений. *Советское государство и право*. 1957. № 2. С. 23–32.
273. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб як системна сукупність. *Еволюція цивільного законодавства : проблеми теорії і практики* : збірник наукових праць. Київ, 2004. – 908 с.
274. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
275. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.
276. Суд відмовив у задоволенні подання державного виконавця про обмеження громадянина у праві виїзду за межі України (Апеляційний суд Тернопільської області, Справа № 599/1772/16-ц, ухвала від 09.02.17 р.). URL: [http://protokol.com.ua/ua/sud_vidmoviv_zadovolenni_podannya_derjavnogo_vikonavtsya_pro_obmegennya_gromadyanina_u_pravi_viizdu_za_megi_ukraini_\(apelyatsiyni_y_sud_ternopilskoi_oblasti_sprava_599_1772_16_ts_uhvala_vid_09_02_17_r_\)/](http://protokol.com.ua/ua/sud_vidmoviv_zadovolenni_podannya_derjavnogo_vikonavtsya_pro_obmegennya_gromadyanina_u_pravi_viizdu_za_megi_ukraini_(apelyatsiyni_y_sud_ternopilskoi_oblasti_sprava_599_1772_16_ts_uhvala_vid_09_02_17_r_)/)
277. Судова практика щодо вирішення питання про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України. Верховний Суд України. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/924567AB5C551500C2257C360050BFF5](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/924567AB5C551500C2257C360050BFF5)
278. Сульженко Ю. О. Судовий захист економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 6. С. 35-43.
279. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 339 с.

280. Тараненко О. М. Право і законодавство Київської Русі. Історія української культури. Київ, 2001. Т. 1. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult08.htm>;
281. Тарапака І. Ю. Адміністративно-правове регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2016. 238 с.
282. Тарапака І. Ю. Адміністративно-правове регулювання свободи пересування та вільного вибору місця проживання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2016. 22 с.
283. Тарапака І. Ю. Детермінація сутності «вільний вибір місця проживання». *Науковий вісник Ужгородського національного ун-ту. Серія : Право*. 2014. Вип. 29. Ч. 2. Т. 3. С. 209-212.
284. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. 4-е изд. Москва : Юринформцентр, 2000. 526 с.
285. Тіунов О. Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин. *Міжнародне право*. 2012. № 1. С. 10-26.
286. Ткачук П. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 74-81.
287. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 368 с.
288. Толстой В. С. Реализация правоотношений и концепции объекта. *Советское государство и право*. 1957. № 2. С. 121–125.
289. Толстой Ю. К. Еще раз о правоотношении. *Правоведение*. 1969. № 1. С. 32–36.
290. Тупицький О. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність і роль Конституційного Суду України у його забезпеченні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 112-117.
291. Усенко П. Г. Маніфест 17 жовтня 1905, «Найвищий маніфест» («Высочайший манифест»). Енциклопедія історії України. Київ : В-во «Наукова

- думка», 2009. Т. 6: Ла-Мі. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Manifest_17_1905
292. Устименко Л. М., Афанасьєв І. Ю. Історія туризму: навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2005. 320 с. URL: http://tourlib.net/books_history/ustymenko9-2.htm
293. Ухвала Апеляційного суду міста Києва від 13.12.2017 р. у справі №2604/24389/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71202802>
294. Ухвала Попаснянського районного суду Луганської області від 22.11.2013 р. у справі № 423/1997/13-ц. URL: <http://old.court.gov.ua/sud1290/ppessss/5484631/>
295. Филатов А. В. Организационно-правовые основы и исторические особенности обеспечения свободы передвижения и свободы выбора места жительства в России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2003. 189 с.
296. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія : Юридична*. 2015. Вип. 2. С. 222-230.
297. Фігель Ю. О. Особливості реалізації права студентами юридичних спеціальностей. *Митна справа*. 2011. №5 (77). Ч. 2. С. 13–17.
298. Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 357-361.
299. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
300. Хазов Е. Н. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина в России : теоретические основы и проблемы реализации : автореф. дисс. ... докт. юридич. наук : 12.00.02. Москва, 2011. 64 с.
301. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_524
302. Хворостянкіна А. В. Європейські стандарти адміністративного процесу. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=2014>

303. Хропанюк Н. В. Теория государства и права / под ред. В. Г. Стрекозова. 2-е изд., доп. и испр. Москва : Интерстиль, 2000. 377 с.
304. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Харків: Право, 2009. 584 с.
305. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran1487#n1487>
306. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page4>
307. Черчилль У. Рождение Британии. Изд-во : Русич, 2010. 574 с. URL: http://librebook.ru/a_history_of_the_english_speaking_peoples/vol3/7
308. Чехович С. Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні : навч. посіб. Київ : МАУП, 2001. 288 с.
309. Члевик О. В. Свобода як категорія конституційного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2016. 266 с.
310. Шандала О. О. Правове регулювання громадянства та правовий статус громадян в Австро-Угорській імперії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2015. Вип. 32. Т. 1. С. 88-91.
311. Шаповал В. М. Про можливості категоріального ряду свободи. Філософські обрії: наук.-теорет. часопис Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України та Полтав. держ. пед. університету ім. В. Г. Короленка. Київ - Полтава, 2003. Вип. 10. 298 с.
312. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. *Право України.* 2011. № 5. С. 175-185.
313. Шемшученко Ю. С. Що є право? Антологія української юридичної думки: в 10 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. Т. 10: Юридична наука незалежної України. С. 30–46.

314. Шилінгов В. С. Верховенство права - основоположний принцип правової системи демократичного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 26-29.
315. Юридична енциклопедія. URL: <http://leksika.com.ua/12031102/legal/standart>
316. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.
317. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2003. Т. 5: П-С. 736 с.
318. Явич Л. С. Общая теория права. Л. : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1976. 285 с.
319. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.). *Український історичний журнал*. 1974. №7. С. 32-42.
320. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посіб. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
321. CCPR General Comment No. 27: Article 12 (Freedom of Movement). URL: <http://www.refworld.org/docid/45139c394.html>
322. Jellinek G. System der subjektiven ublichen Rechte. Freiburg : B. Mohr, 1892. 346 s.
323. Mykolaenko J. The Essence and Content of Human Rights to Freedom of Movement and Free Choice of the Place of residence in Ukraine. *International Scientific Journal*. Georgia, Tbilisi. 2018. №1(4). P. 233-241.
324. Reading the books : Governments' budgets and the right to education, Institute of International Education, International Budget Partnership. Washington, 2010. 28 p.
325. The Protection of the Right to Education by International Law. By Klaus Dieter Beiter. Leiden, Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006. 752 p.

Додатки

Додаток А.

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ****Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:**

1. Миколаєнко Ю. І. Періодизація генезису прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2016. Вип.25. С.80-88.
2. Миколаєнко Ю. І., Француз А. Й. Основні концепції сучасного праворозуміння прав людини на свободи пересування і вільний вибір місця проживання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.27. С.40-51.
3. Миколаєнко Ю. І. Конституційно-правові обмеження свободи пересування та вільного вибору місця проживання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.28. С.46-58.
4. Миколаєнко Ю. І. Змістовне наповнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Київ. 2017. Вип.29. С.71-77.
5. Миколаєнко Ю. І. Правовідносини як основна форма механізму реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. №5. С. 11-16.
6. Миколаєнко Ю. І. Обмеження прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 2018. Вип. 47. С. 27-37.
7. Миколаєнко Ю. І. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в основних концепціях сучасного праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права*

імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. 2018. № 5 (17). С. 101-106.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

8. Mykolaenko J. The Essence and Content of Human Rights to Freedom of Movement and Free Choice of the Place of residence in Ukraine. *International Scientific Journal*. Georgia, Tbilisi. 2018. №1(4). P. 233-241.

9. Миколаєнко Ю. Судебная защита как гарантия реализации прав человека на свободу передвижения и свободный выбор места проживания. *National law journal: theory and practice*. Молдова. 2019. №2-2. (36). P. 21-24.

Матеріали наукових конференцій:

10. Миколаєнко Ю. І. Розвиток теоретичних уявлень про права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Ідея людиноцентризму в сучасному конституціоналізмі (до 20-ї річниці прийняття Конституції України)*: матеріали Міжнародного круглого столу (м. Київ, 17 червня 2016 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С.45-47.

11. Миколаєнко Ю. І. До питання про суб'єктів правовідносин у сфері реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Наукові тренди сучасності*: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 26 жовтня 2017 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2017. С.250-251.

12. Миколаєнко Ю. І. Роль державних та громадських інституцій в механізмі реалізації прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. *Стратегії міжкультурної комунікації в сучасному світі: культура, політика, економіка, право*: матеріали науково-практичного круглого столу (м. Київ, 27 листопада 2018 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2018. С.34-36.

**ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ
РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

1. Міжнародний круглий стіл «Ідея людиноцентризму в сучасному конституціоналізмі» (17 червня 2016 р, м. Київ, , форма участі: очна, виступ з доповіддю).
2. Науково-практична конференція «Наукові тренди сучасності» (26 жовтня 2017 р., м. Київ, форма участі: очна, виступ з доповіддю).
3. Науково-практичний круглий стіл «Стратегії міжкультурної комунікації в сучасному світі: культура, політика, економіка, право» (27 листопада 2018 р., м. Київ, форма участі: очна, виступ з доповіддю).